

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

На правах рукопису

Побережець Ганна Степанівна

УДК 94(477)'19'329

**ВНЕСОК В. М. ЧОРНОВОЛА У РОЗВИТОК СУСПІЛЬНО-
ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ ТА РОЗБУДОВУ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ**

Спеціальність: 07.00.01 – історія України

Дисертація
на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник:
Шкварець В. П.,
доктор історичних
наук, професор,
заслужений діяч науки
і техніки України

Миколаїв – 2015

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ І. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА	
МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	10
1.1. Історіографія проблеми.....	10
1.2. Джерельна база дослідження.....	22
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	31
РОЗДІЛ ІІ. ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ В. М. ЧОРНОВОЛА ТА	
ФОРМУВАННЯ ЙОГО ЯК ГРОМАДСЬКОГО І ДЕРЖАВНОГО	
ДІЯЧА.....	37
2.1. Життя та діяльність В. Чорновола.....	37
2.2. Формування світогляду видатної історичної постаті.....	86
РОЗДІЛ ІІІ. ПОЛІТИЧНА ТА ДЕРЖАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ	
В. М. ЧОРНОВОЛА.....	97
3.1. Роль і місце В. Чорновола у заснуванні та становленні	
Народного Руху України.....	97
3.2. Участь лідера НРУ у президентських перегонах 1991 р.....	128
РОЗДІЛ ІV. ТВОРЧІСТЬ В. М. ЧОРНОВОЛА.....	148
4.1. Динаміка суспільно-політичних ідей В. Чорновола	148
4.2. Літературно-публіцистична діяльність.....	166
4.3. Увінчення пам'яті державного діяча	176
ВИСНОВКИ.....	187
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	194
ДОДАТКИ.....	230

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ДемПУ – Демократична партія України

Держархів Львівської обл. – Державний архів Львівської області

Держархів Миколаївської обл. – Державний архів Миколаївської області

ДКНС – Державний комітет з надзвичайного стану

ДТП – Дорожньо-транспортна подія

ВР України – Верховна Рада України

«ВШ» – «Визвольний шлях»

ГЕС – Гідроелектростанція

ЄС – Європейський Союз

ЗМІ – Засоби масової інформації

КамАЗ – Камський автомобільний завод

КДБ – Комітет Державної Безпеки

КДПУ – Кіровоградський державний педагогічний університет імені
Володимира Винниченка

КК УРСР – Кримінальний кодекс Української Радянської Соціалістичної
Республіки

КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу

КПК УРСР – Кримінально-процесуальний кодекс Української Радянської
Соціалістичної Республіки

КПУ – Комуністична партія України

МАУП – Міжрегіональна академія управління персоналом

МДГУ – Миколаївський державний гуманітарний університет

МЗС – Міністерство закордонних справ

МНУ – Миколаївський національний університет

МОГП – Міністерство охорони громадського порядку

МПП – Мале приватне підприємство

НАН України – Національна академія наук України

НАТО – Організація Північноатлантичного договору

НБСЄ – Нарада з безпеки і співпраці в Європі

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
НРУ – Народний Рух України
ООН – Організація Об'єднаних Націй
ПКТ – Приміщення камерного типу
РМ – Рада міністрів
СНД – Співдружність Незалежних Держав
СОТ – Світова організація торгівлі
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
США – Сполучені Штати Америки
ТНПУ – Тернопільський державний педагогічний університет
«УВ» – «Український вісник»
УГГ – Українська Гельсінська група
УГС – Українська Гельсінська спілка
УРП – Українська республіканська партія
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
УГЦК – Українська греко-католицька церква
ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади
та управління України
ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань
України
ЦК КПРС – Центральний комітет Комуністичної партії Радянського
Союзу
ЦК КПУ – Центральний комітет Комуністичної партії України
ЦП НРУ – Центральний провід Народного Руху України
ЧАЕС – Чорнобильська атомна електростанція
ЧДУ – Чорноморський державний університет
ШІЗО – Штрафний ізолятор

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У сучасних умовах українського державотворення актуальними в історичній науці є дослідження, які націлені на науковий, об'єктивний аналіз і відтворення історичних подій середини 50-х – кінця 80-х рр. XX ст., пов'язаних з рухом за незалежність України, ідейно-політичних засад, громадсько-політичних рухів, внеску окремих осіб, зокрема В. М. Чорновола, в зміцнення державницького потенціалу народу.

Актуальність дослідження полягає в тому, що діяльність В. Чорновола була багатоаспектною в різних галузях життя, і про це свідчать численні наукові праці. Однак завжди будуть актуальними і такими, що потребуватимуть подальшого вивчення такі сторони його життя і діяльності, як участь у розбудові української державності та внесок у розвиток суспільно-політичної думки.

Досліджуючи цю тему, необхідно об'єктивно і правдиво розкрити людську повагу та глибоку віру в дієвість і обґрунтовану реальність його сміливих новаторських ідей, вчинків, сповнених суто громадського звучання й оптимізму, соціальної спрямованості та перспективи.

Про актуальність досліджуваної теми, особливо в контексті історії Народного Руху України, свідчить, зокрема, і те, що в 2014 р. уперше на загальнодержавному рівні відзначалося 25-річчя з часу створення цієї політичної сили, у заснуванні якої брав активну участь В. Чорновіл. Вивчення біографії В. Чорновола на основі новітньої історіографії та нових джерел дає можливість виявити комплекс чинників, що визначально вплинули на формування його світогляду, суспільно-політичних орієнтирів в конкретний історичний період, характер і зміст громадсько-політичної діяльності.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в рамках науково-дослідної проблематики кафедри історії України Навчально-наукового інституту

історії та права Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського «Актуальні проблеми історії України XX століття» (№ ДР 0112U003296). Тему дисертаційного дослідження було затверджено на засіданні вченої ради Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського (протокол № 9 від 28 лютого 2012 р.).

Мета дисертаційної роботи полягає у вивченні на основі опрацювання та аналізу цілісного комплексу наукових джерел політичної біографії В'ячеслава Максимовича Чорновола, його практичної та теоретичної державницької діяльності, як одного з лідерів національно-визвольного руху.

Реалізація зазначеної мети зумовила постановку наступних **завдань**:

- розкрити історіографічну та джерельно-методологічну базу наукового дослідження;
- проаналізувати життєвий шлях та формування світогляду В. Чорновола;
- висвітлити участь В. Чорновола в русі шістдесятників, дисидентів;
- охарактеризувати внесок В. Чорновола у розвиток суспільно-політичної думки;
- вияснити роль політика у діяльності Народного Руху України;
- дослідити внесок В. Чорновола у процес становлення та розбудови державної незалежності України.

Об'єктом дослідження є суспільно-політичне життя України в II пол. XX ст. в особистісному вимірі.

Предметом дослідження є політичний портрет В. Чорновола його внесок у розбудову української державності та розвиток суспільно-політичної думки.

Хронологічні рамки дослідження – це період життя та діяльності В. Чорновола – 1937–1999 роки.

Територіальні рамки дослідження охоплюють сучасні державні кордони України, а також Російської Федерації, що обумовлено життям та діяльністю В. Чорновола.

Методи дослідження базуються на фундаментальних положеннях про сутність історичного пізнання, об'єктивних та суб'єктивних умовах розвитку науки, її норм та цінностей. Загальнонаукові методи дозволили дослідити життя та діяльність В. Чорновола, проаналізувати його науково-публіцистичну спадщину. Для всебічного аналізу проблеми використано принципи історизму, системності, наукової всебічності та об'єктивності, а також спеціальні наукові методи, зокрема просопографічний метод біографічного аналізу, що полягає у комплексному дослідженні відтворення портрету В. Чорновола, і відображенню його ролі в історії та державотворчої долі Української держави. До спеціальних наукових методів, використаних у роботі, необхідно віднести також літературний, системно-історичний, структурно-функціональний, проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, історико-генетичний, статистичний та кількісний. Зазначені методи і принципи дають можливість із достатньою повнотою, об'єктивно й послідовно розкрити поставлену проблему.

Наукова новизна і теоретичне значення одержаних результатів визначаються, насамперед, постановкою і науковою розробкою проблеми, а також полягають у тому, що:

- зроблена спроба на основі новітньої історіографії та нових джерел створення узагальнюючого, комплексного дослідження життя і державотворчої діяльності В. Чорновола та його внеску у здобуття Україною незалежності;
- визначено місце та роль В'ячеслава Максимовича Чорновола у державотворчому процесі другої половини XX ст., його внесок у розвиток суспільно-політичної думки України;

- набуло подальшого розвитку дослідження процесу становлення світогляду В. Чорновола;
- узагальнено значення його науково-публіцистичної діяльності;
- розкрито провідну роль В. Чорновола у створенні Народного Руху України;
- об'єктивно проаналізовано спогади друзів та соратників про визначного державного діяча;
- сформульовано ідеї українського державотворення лідера НРУ, висвітлено практику втілення їх у громадсько-політичній діяльності;
- використано і введено в науковий обіг широке коло нових, маловідомих матеріалів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Миколаївської області та Державного архіву Львівської області.

Практичне значення дослідження полягає у комплексному, узагальненому біографічному дослідженні життя та діяльності В. Чорновола, його внеску в піднесення українського національного визвольного руху і розбудову української державності. Матеріали дисертаційної роботи можна використовувати для підготовки нових праць з історії України, політології, спецкурсів з історії України II пол. XX ст. у вищих навчальних закладах.

Апробація та впровадження результатів дисертації. Основні положення, тези виступів і висновки дисертаційного дослідження доповідалися і обговорювалися на міжвузівському науково-методичному семінарі «Основні тенденції етнодемографічного розвитку української нації у XX – на початку XXI століття» (Миколаїв, 2012), Всеукраїнській Інтернет-конференції «Гуманітарні основи сучасного знання» (Миколаїв, 2012), Науково-практичній конференції «Могилянські читання» (Миколаїв,

2012), II та III Міжнародних науково-практичних конференціях «Аркасівські читання» (Миколаїв, 2012, 2013), IV Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих учених «Наука. Студентство. Сучасність» (Миколаїв, 2013), II Міжнародній науково-практичній Інтернет-конференції «Актуальні проблеми гуманітарних наук у дослідженнях молодих науковців» (Київ, 2013), II Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (Дніпропетровськ, 2013), II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українознавчий вимір у сучасній науці: гуманітарний аспект» (Миколаїв, 2014).

Дисертаційне дослідження обговорювалося на засіданні кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії та права Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського (протокол № 13 від 25 червня 2014 р.).

Публікації. Основні положення і висновки дослідження оприлюднені у 17 наукових працях, з яких 9 опубліковані у фахових виданнях України, 7 – у матеріалах конференцій, 1 стаття – в іноземному виданні.

Обсяг та структура дисертації зумовлені змістом, метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Загальний обсяг становить 246 с., з них основного тексту – 189 с. Перелік джерел та літератури складає 296 найменування, додатки викладені на 17 с.

РОЗДІЛ І

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

У сучасних умовах українського державотворення неухильно зростає науковий і суспільний інтерес до різноманітних подій та історичних персонажів, подекуди й до тих, що наразі неоднозначно оцінюються в суспільстві. Мовиться, зокрема, про непересічні, неординарні, багатогранні, яскраві, харизматичні особистості, які здійснили величезний внесок у боротьбу за відновлення незалежності і розбудову основ державності України. Вочевидь, у цьому контексті про багатьох відомих людей уже опубліковано чимало матеріалів, передусім збірок документів, їх праць, спогадів та ін. Серед таких історичних постатей, які невтомно працювали на українське національне відродження, розбудову і становлення Української держави, помітно вивищується В'ячеслав Максимович Чорновіл – активний борець із тоталітарним режимом у Радянському Союзі, лідер Народного Руху України, журналіст, публіцист і літературознавець [3.53, с. 4].

Попри все сказане і написане про нього, він користувався сильним авторитетом і визнанням діячів національного руху, громадсько-політичних організацій, вражав широким колом інтересів і різнобічною діяльністю. Як депутат Верховної Ради України I-III скликань, успішно і добре робив свою суспільну місію. Активна політична діяльність, його публіцистика, з одного боку, сприяли поступу національно-визвольного руху, водночас, із другого, привертала увагу світової громади до національно-соціальних проблем українського суспільства.

Отож, висвітлення діяльності та творчості В. М. Чорновола має неабияку наукову значимість, пізнавально-виховне та практичне значення для багатьох поколінь українського народу. Водночас різне ставлення до

нього в сучасному українському суспільстві, від сприйняття до заперечення, на жаль, є наслідком-рудиментом не тільки не такої вже й далекої комуністичної епохи, але й широкого використання в гострій політичній боротьбі в Україні, насамперед у ході багатьох політичних кампаній дуже частих передвиборчих перегонів і баталій.

Водночас це сприяє вивченню його як людини, громадянина своєї держави, лідера НРУ, сильного політика та державного діяча. Однак цей процес гальмує відсутність донедавна ґрунтовних досліджень, узагальнень, комплексного вивчення життя, діяльності й творчості В. М. Чорновола. І хоча в останні роки (2010–2014) у науковому відношенні все ж таки дещо зроблено, помітні зрушення на краще, однак до цього часу ще залишаються слухними слова одного з його соратників і друзів, однодумця, відомого українського громадського діяча, знаного мистецтвознавця Леся Степановича Танюка про те, що «сьогодні ми лише на підступах до його життєпису» [11.264, с. 9].

На жаль, В. М. Чорновіл не залишив власних мемуарів, спогадів-статей. Лише в своїй автобіографії, деяких інтерв'ю подав окремі факти зі свого життя, діяльності. Зате у своїх публікаціях висвітлював діяльність очолюваної ним політичної потуги, аналізував різноманітні суспільно-політичні, культурні та інші події в країні і світі [5.76; 13.295; 6.94; 10.205; 10.206; 10.233].

Донедавна фактично були відсутні змістові публікації про В. М. Чорновола і наукові розвідки. Однак встановлено, що останнім часом все ж з'явилися статті й книги, в яких розкривається формування його світогляду, погляди на політичну ситуацію в країні, перебування в ув'язненні, на засланні, діяльність зі створення та функціонування часопису «Український вісник», Української Гельсінської спілки, НРУ, державотворчих праць у 1990-х роках, обставини трагічної загибелі та ін.

Неабияке значення для розгляду постаті В. Чорновола в державотворенні мають стенограми виступів на сесіях ВР України,

законодавчі та нормативно-правові акти, які були проголошені за його діяльності та безпосередньої участі: Декларація про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. [1.2], Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. [1.1], Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. [1.3].

Проблеми діяльності «шістдесятників» і дисидентів, серед них і Чорновола, дістали широке відображення у книгах і статтях таких українських авторів, як В. Барладяну [10.197; 10.198], Бердиховська Б. [10.199], С. Бойко [10.201], В. Гаман [10.210], О. Гарань [3.48; 3.49], М. Горинь [3.52], С. Давимука [7.120; 7.121], Ю. Данилюк [4.69], Б. Захаров [3.56], Г. Касьянов [3.58], М. Косів [10.221], М. Коцюбинська [3.59], О. Мусієнко [10.226], А. Русначенко [3.64], С. Сапеляк [3.65], М. Степаненко [3.66] та ін. Чимало цікавого і повчального подано у спогадах про В. М. Чорновола, розповідях колег по заслання [10.228] та його соратників Ю. Діденка [3.55; 11.242; 11.243], А. Климчука [13.284], Р. Корогодського [13.289] та ін.

Певну увагу приділяли спадщині В. М. Чорновола зарубіжні, зокрема російські, автори, насамперед із числа правозахисників [3.42; 3.43; 4.70]. Не оминули його увагою також укладачі деяких словників [8.181], випуски хроніки [4.73; 4.74]. Водночас багато інформації у вигляді джерел, стали дзеркалом сучасного життя незалежної України та діяльності Народного Руху України, історичної правди. Так, газета Миколаївської обласної ради «Радянське Прибужжя» (нині – «Рідне Прибужжя») змогла сміливо критикувати дії влади. Співробітники цього видання стали засновниками газети «Український Південь», яких до співпраці запросив беззмінний головний редактор, голова Миколаївської крайової організації Народного Руху України Ю. Діденко. На шпальтах цього тижневика висвітлена історія боротьби та відновлення української державності [7.128, с. 137]. Саме в газеті «Український Південь» подано чимало інформації стосовно діяльності, вшанування пам'яті, спогадів про В. М. Чорновола з боку його

соратників та друзів: виступи Б. Тарасюка [11.239; 11.240], виступи В. Чорновола [11.241; 11.275]; статті про В. Чорновола А. Вихруща [11.243], Ю. Діденка [11.246; 11.247], В. Каспрука [11.249], П. Полянчука [11.257], І. Шиміної [11.276], Р. Шпака [11.277], А. Янюка [11.278] та ін.

Достовірності викладу дисертаційного дослідження слугувала інформація, яку подавали періодичні видання. Засоби масової інформації представлені офіційними та неофіційними виданнями.

На початку 2000-х років з'явилися, нарешті, наукові публікації, дисертації з проблем чорноволознавства, почасти в контексті Народного Руху України: С. Бондаренка [9.183], Ю. Діденка [9.185], Н. Кіндрачука [9.186], І. Кривдіної [9.187], С. Овсієнка [9.188], М. Тивського [9.189], О. Шановської [9.190], О. Шипотілової [9.191].

У 2013 р. відбувся захист докторської дисертації В. Ф. Деревінського на тему «Громадсько-політична та державотворча діяльність В'ячеслава Чорновола» [9.184]. Науковець розкриває значення і активну діяльність В. М. Чорновола у суспільно-політичних процесах України другої половини ХХ ст. Розглядає його становлення як політика і громадського діяча, особливу увагу приділяє редакційно-видавничій діяльності, участі В. Чорновола у становленні громадських та політичних організацій, а також державотворчу діяльність.

Так, у довіднику Р. Сушка та І. Ольховського у цифрах, поданих з поточного архіву Центрального проводу НРУ, рішень Народного Руху, публікацій, викладено двадцятирічну історію Народного Руху України. Книга містить фотознімки, узяті з архівів ЦП НРУ та ін. [4.72].

В. Піпаш у монографії «Народний Рух України як форма національно-визвольної боротьби українців на зламі 80–90-х років ХХ століття: Закарпатський регіональний аспект» досліджує діяльність НРУ наприкінці 80-х на початку 90-х років ХХ століття, розглядає окремо діяльність Закарпатської крайової організації Народного Руху України, що працювала у руслі багатовікової національно-визвольної боротьби разом із рухівцями

інших регіонів. Автором була здійснена велика за обсягом робота. Займаючи керівну посаду в НРУ, він із середини самої організації висвітлює всі ті процеси, що відбувалися в ній, за допомогою опрацьованих документів удало висвітлює діяльність Закарпатського Руху. Розкриває державотворчі процеси цього регіону та боротьбу з тоталітаризмом, виступаючи за здобуття українським народом довгоочікуваної незалежності України [3.63].

У документах Установчого з'їзду НРУ за перебудову, що видані у праці «Три дні вересня вісімдесят дев'ятого», містяться матеріали, де вперше публікується стенограма Установчого з'їзду НРУ за перебудову, додається список делегатів. Праця цінна тим, що містить додаткові документи, які мають вагоме значення для розгляду постаті В. Чорновола, присутнього на цьому з'їзді [6.101]. Що стосується праць, де подають документи й матеріали НРУ, можна віднести «Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України» [6.98], що містить дані, пов'язані зі створенням та діяльністю Народного Руху України, партії та її лідера В. Чорновола, що перебували у постійній діяльності, спрямованій на покращення суспільно-політичного життя і розбудови державності України у 80–90-х роках ХХ століття.

Із 2002 р. в Україні започатковано традицію – проведення «Чорноволівських читань». Народний Рух України, Міжнародний благодійний фонд В'ячеслава Чорновола розпочали цю довготривалу акцію для зібрання інформації про національного Героя, вивчення і поширення спадщини його державотворчої, публіцистичної діяльності. Першими свої виступи присвятили Б. Горинь [7.117], С. Давимука [7.121], О. Зінкевич [7.129], Л. Танюк [7.170], Б. Тарасюк [7.172], Г. Удовенко [7.174], В. Яременко [7.179]. У зв'язку з цим Народний Рух України та Міжнародний благодійний фонд В'ячеслава Чорновола проводять, крім читань, науково-практичні конференції на теми, що стосуються життя та

діяльності В. М. Чорновола, публікують їх матеріали у збірниках і часописах.

Кожні два роки НРУ проводить Всеукраїнські конференції «Народний Рух України: місце в історії та політиці». Організатори конференції прагнуть до постійного вивчення та аналізу діяльності НРУ намагаються, донести до читача особливості діяльності НРУ та її членів, учасники конференції С. Адамович [7.102], Г. Антоненко [7.103], В. Барладяну-Берладник [7.105], П. Берко [7.107], В. Білополий [7.108], І. Бубнов [7.111], Г. Гончарук [7.116], розглядали ідеї та діяльність НРУ в напрямку здобуття державної незалежності під кутом чорноволознавства. О. Бурденюк [7.112], В. Влялько [7.113], Л. Дзіндра [7.124], Ю. Діденко [7.125] та ін. детально аналізували історичну місію державотворення в Україні як самого Народного Руху, так і його голови В. Чорновола, що має неабияке значення для вивчення постаті відомого політика та його діяльності в Народному русі.

Водночас громадська діячка, публіцистка, учасниця дисидентського руху та політв'язень 1981–1983 рр. І. Чернявська-Набока [10.234] розглядає постать В. М. Чорновола у контексті його діяльності в УГС, що не менш важливо.

Великий інтерес представляє інша література, зокрема «Будні мордовських таборів», опублікована Чорноволом у співтоваристві з єврейським в'язнем Б. Пенсоном [10.228]. Це збірка самвидавних документів, які в 1974 і 1975 рр. народилися у Володимирівській в'язниці та в Мордовських і Пермських таборах. У книжці розглядаються події ув'язнення В'ячеслава Чорновола і єврейського митця Бориса Пенсона. У плідній співпраці двох талановитих людей світ побачила книга «Будні мордовських таборів». Значну частину збірки містять документи, які належать переважно В. М. Чорноволу, серед них такі, як «Вирок В. Чорновола», «Заява В. Чорновола воєнному прокуророві», «Лист

В. Чорновола до президента Форда». Частину документів переклали з російської мови і опублікували на сторінках часопису «Сучасність».

Діяльність і творчість В. М. Чорновола дістали значне поширення за рубежем, насамперед у закордонних засобах масової інформації, зокрема, в таких часописах, як «Визвольний шлях», «Сучасність» та багатьох ін. Так, за нашими наближеними підрахунками, для прикладу, суспільно-політичний, науковий і літературний місячник «Визвольний шлях» Української Інформаційної Служби лише за 1967–1998 рр. опублікував більше тридцяти матеріалів, присвячених В. М. Чорноволу [3.53]. Крім того, в цьому місячнику нерідко вперше друкувалися і його праці [10.205; 10.211; 10.228; 10.236]. Згодом у 1991 р. В. Чорновіл і Б. Пенсон опублікують у Києві книгу «Хроніка таборових буднів», у якій окремим фрагментом вміщено матеріали М. Хейфеца «В'ячеслав Чорновіл – зеківський генерал» [3.67].

Значне місце у історіографії проблеми займають спогади про В. Чорновола Ю. Діденка [13.285], М. Кармазіна [3.57], А. Климчука [13.287], Р. Корогодського [13.289], Л. Лук'яненка [3.61; 3.62], В. Мороза [12.277], А. Мотошиної [13.291], П. Шелеста [12.281]. У них висвітлюються спогади про політика, його державотворчість в Україні, діяльність, яка впливала на активізацію, прискорений розвиток і вдосконалення українського суспільства.

Значним внеском у дослідження державотворчої діяльності НРУ та висвітлення внеску В. Чорновола в діяльність останнього є монографії А. Білоус – «Політичні об'єднання України» (1993) [3.45], О. Бойка – «Україна 1991–1995 рр.: тіні минулого чи контури майбутнього?» (1996) [3.46]. Г. Гончарука «Народний Рух України. Історія» (1997) [3.50], Ю. Діденка «Народний Рух у державотворчих процесах України (1989–2002)» (2006) [3.55], В. Куйбіди – «Народний Рух України і розбудова модерної української держави» (2005) [3.60]. У них висвітлено діяльність НРУ під кутом внеску В. Чорновола у боротьбу за державну незалежність.

Одеський науковець, Г. Гончарук, присвятив монографію діяльності НРУ, назвавши її «Народний Рух України. Історія». Автор розглядає діяльність крайових та районних організацій НРУ, висвітлює високий професійний рівень політичної діяльності Народного Руху, виокремлює драматичні моменти його діяльності, розглядаючи в контексті легендарну постать В. М. Чорновола [3.50]. До речі, аспіранти керованої ним кафедри історії України та етнографії Одеського національного політехнічного університету до 2014 р. захистили 10 кандидатських дисертацій з актуальних проблем діяльності НРУ, у яких дістало відображення також чорноволознавство.

У 2014 р. вийшла нова монографія Г. Гончарука, що присвячена історії Народного Руху України як громадсько-політичної організації національно-демократичного спрямування [3.51]. Автор аналізує процес формування тих концепцій і чинників, що посприяли виникненню цієї політичної сили, розкрита роль державотворчих дій Руху, а в контексті роботи розглянута політична діяльність В. Чорновола. Монографія мала велике значення в тому сенсі, що не всі наукові гіпотези автора зазнали підтвердження.

Діяльність, характер і особливості українського національно-демократичного руху висвітлені у монографії О. Бойка «Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку» [3.47], в якій розглянуто, діяльність національно-демократичного руху в контексті радикальних політичних змін в Україні.

М. Степаненко, полковник міліції, якому довелося розслідувати офіційно вбивство В. Чорновола, він був членом Центрального проводу НРУ в 1998–2000 рр., працівником органів внутрішніх справ 1972–1991 рр. З 26 березня 1999 по 24 березня 2005 р. – голова партійної комісії НРУ з розслідування загибелі В. Чорновола, з березня 2005 по лютий 2006 р. працював помічником Міністра внутрішніх справ України і координував розслідування цієї кримінальної справи [3.66], подав у своєму двотомнику

інформацію про загибель В. М. Чорновола, яку йому довелося зібрати і систематизувати у своїй праці.

У монографії відомого київського професора, О. Гараня «Від створення Руху до багатопартійності» [3.48] проаналізовано процеси виникнення та діяльності НРУ, де в контексті розглядається постать політика. У праці показано зародження НРУ та багатопартійної системи в Україні.

Історіографічним доробком для написання дисертаційного дослідження стали статті, присвячені державотворчій діяльності В. Чорновола в становленні його суспільно-політичної думки, серед авторів яких можна назвати: Ю. Бліхар [7.109; 7.110], С. Давимуку [7.120; 7.121], В. Деревінського [10.214; 10.216; 7.122; 7.123], Ю. Ключковського [7.133], І. Кривдіну [7.140; 13.290; 7.141], С. Митрофанського [7.146], Б. Тарасюка [7.171; 7.172; 11.261; 11.240], В. Яременка [7.179] та ін.

У 2011 р. в Черкасах, у бібліотеці імені Лесі Українки, відбулася презентація книги київського науковця, доцента В. Ф. Деревінського «В'ячеслав Чорновіл. Нарис портрета політика» [3.53], це була одна з перших таких фундаментальних праць науковця про легендарну постать і державотворчу діяльність В. Чорновола. На презентації книги сестра В. Чорновола Валентина Чорновіл та автор повідали про журналіста, публіциста, лідера Народного Руху України, борця за незалежність Української держави. Валентина Чорновіл зазначила, що в монографії В. Деревінського «досліджено життєвий шлях і формування світогляду В'ячеслава Чорновола від шкільних, студентських років до шістдесятництва, осмисленої і невідступної боротьби з тоталітарним режимом, кипучу роботу з утвердження української державності» [11.264, с. 9].

У монографії В. Деревінського «В'ячеслав Чорновіл. Нарис портрета політика» розглядається життєвий шлях В. М. Чорновола, за яких умов формувався світогляд відомого політика, характеризуються роль і

значення відомої постаті у політичних процесах України 80–90-х рр. ХХ ст. Мовиться про його роки ув'язнення і заслання, діяльність на посаді голови Львівської обласної Ради народних депутатів та НРУ, а особливо – внесок В. Чорновола у державотворення.

У своїй рецензії на монографію В. Деревінського С. Галай підкреслює, що необхідно постійно звертати свою увагу на таких легендарних постатей, як В. Чорновіл, бо українська історія немислима без таких легендарних особистостей. Це необхідно робити ще й для того, щоб майбутнє покоління ніколи не забуло тих людей, які все своє життя боролися за свободу і незалежність свого народу [10.208, с. 20]. А В. М. Чорновіл і є саме такою жертвовною людиною, яка ніколи не боялася йти проти пануючої системи, жертвуючи своїм життям. С. Галай указує на те, що робота автора заслуговує на особливу увагу, оскільки це перша такого роду праця [10.208, с. 20].

Через рік з лишком, улітку 2012 р., світ побачила нова, можна стверджувати, альтернативна, водночас і ювілейна монографія Г. С. Побережець і В. П. Шкварця «Чорновіл В'ячеслав Максимович: життєпис-хроніка діяльності та творчості» [4.71]. Попри спорідненість тематики, а звідси й перша уява про ледве не ідентичність двох останніх аналізованих книг, це різні видання як за змістом і формою подачі матеріалу, так і його напрямками, колом і обсягом джерельної та історіографічної бази, методологією, бібліографією, зрештою, навіть за оформленням наукового апарату.

Водночас марними виявилися очікування авторки на появу у перед та після ювілейні часи «Про відзначення 75-річчя від дня народження Героя України В'ячеслава Чорновола» [11.259, с. 21], нових ґрунтовних праць про В. М. Чорновола. В основному все звелось до виступів ЗМІ, окремих доповідей та статей у наукових збірках. Не було завершено і видання його творів у десяти томах. Щоправда, наприкінці 2013 р. в «Українському історичному журналі» все ж таки з'явилася, вважаємо, ювілейна, стаття,

що написана в співавторстві з доктором історичних наук, професором, членом-кореспондентом НАН України В. М. Даниленком та кандидатом історичних наук, доцентом В. Ф. Деревінським [10.213].

В Статті ґрунтовно висвітлюється державотворча діяльність Чорновола у час розквіту його політичної кар'єри, участь у виборчих кампаніях 90-х рр. XX ст., активна діяльність у НРУ та Верховній Раді України, де він, до речі, належав до числа найактивніших депутатів, що стояли на позиціях незалежності Української держави [10.213, с. 13].

Автори розглядають постать політика, наголошують, що він був «між поколіннями борців за свободу» та «серед перших будівничих незалежної держави» [10.213, с. 8].

У 2013 р. світ побачила нова монографія В. Ф. Деревінського «В'ячеслав Чорновіл: журналіст, борець, державотворець» [3.54], де розглядається громадсько-політична, державотворча діяльність відомого політика. Її автор приділив вагоме значення формуванню його суспільної та політичної позиції, громадській роботі, творчій праці, періоду заслання та внеску у становлення державності в Україні. В. Деревінський розкриває становлення В. Чорновола як громадського діяча, його редакційно-видавничу діяльність. Автор висвітлює багатогранну особистість Чорновола як організатора, правозахисника та активного громадського діяча, який активно займається перетворенням НРУ в політичну партію.

Працівниками Центрального Проводу Народного Руху України підготовлена і видана праця «В'ячеслав Чорновіл: Біографія. Статті. Цитати». У ній подані біографічна інформація, світлина В. Чорновола, витяги з його різних промов («Про партію», «Про державу» та ін.), а також цитати з праць, доповідей, промов і виступів В. М. Чорновола [6.94].

У 2006 р. за підтримки Народного Руху України створено фільм «Той, що пробудив кам'яну державу». Автор сценарію і режисер – В. Онищенко, оператор – А. Даниленко, композитор – І. Забалуєв, пісні у виконанні гурту

«Немо». У фільмі знімалися народні артисти України С. Романюк і Є. Паперний, заслужений артист України К. Шафоренко та ін.

Член Національної Спілки письменників України, лауреат Почесної премії Ватикану і кількох літературних премій М. Холодний, відомий українському читачеві від 60-х років XX ст., позаяк свого часу він входив у число тих найпопулярніших авторів українського «Самвидаву», написав поему-реквієм «Чорновіл». Цей твір сповнений багатьма асоціаціями з історії боротьби за незалежну Україну, в котрій певну роль відіграло і сміливе, високохудожнє слово В. М. Чорновола [12.280].

Як показав аналіз, до своєї трагічної загибелі В. М. Чорновіл чимало зробив, а прагнув ще більшого. Не без того, що й помилявся, коригував свої підходи, позиції. Але жив тільки своєю Україною, діяв і творив для своєї України, щастя і добра власного народу.

Сповнена бажанням якомога повніше розкрити цю історичну постать, яскравий взірець для потомків, дисертантка друкує наукові публікації, присвячені життю, творчості та діяльності В. Чорновола у фахових виданнях, бере участь у конференціях: Аркасівські читання (2012–2013 рр.) [7.149; 7.150], IV Всеукраїнська науково-практична конференція молодих вчених [7.154], II Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Актуальні проблеми гуманітарних наук у дослідженнях молодих науковців» [7.155], II Всеукраїнська наукова конференція «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» [7.159]. Розглядає творчий шлях політика, публіциста, журналіста [7.158], його участь і здобуття другого місця у президентських перегонах у 1991 р. в Україні [7.160; 7.158], розкриває передумови формування світогляду молодого політика та правозахисника [7.163], діяльність у суспільно-політичних процесах другої половини XX ст. [7.152; 7.157; 7.162; 7.160], показує його життєвий шлях [10.230; 7.148; 7.153]. Особливу увагу приділяє джерелам та історіографії життя, діяльності та творчості цієї непересічної

особистості. Особливе місце займає десяти томник творів та огляд джерел та історіографії В. Чорновола [7.150; 7.151; 7.154; 7.155; 7.156].

Таким чином, досить помітним є історіографічний доробок із означеної проблеми. Він, безперечно, сприяє прямому, глибокому та всебічному пізнанню і висвітленню постаті цієї багатогранної особистості. Сучасне суспільство по-різному відноситься до діяльності та творчості В. М. Чорновола, на це безперечно вплинуло радянське виховання, хоча молодь вихована у демократичній Україні все ж сприймає його як державотворця, який привів Україну до незалежності. Відсутність вагомих досліджень і ґрунтовних праць донедавна мало місце, ті зрушення у вивченні постаті відомого політика, що почали відбуватися на початку 2000-х рр. доводять про необхідність вивчення та аналізу життєдіяльності В. Чорновола. На сьогоднішній день суспільство цікавить його діяльність у русі шістдесятників, дисидентів, творча спадщина, у Народному Русі України, політична діяльність, саме тому їй приділяють вагоме значення не лише вітчизняні автори, а й зарубіжні автори, вони розглядають постать В. Чорновола, як правозахисника своєї Батьківщини. З'являються монографії, в яких постать українського політика розглядається всебічно. Поява з 2000-х років дисертацій з проблем чорноволознавства в контексті Народного Руху України, дала своєрідний поштовх для розгляду постаті В. Чорновола як громадського діяча, політика, правозахисника, державотворця. Захищена у 2013 р. докторська дисертація талановитого історика та чорноволознавця В. Ф. Деревінського [9.184], що стала яскравим прикладом всебічного вивчення постаті В. Чорновола.

1.2. Джерельна база дослідження

Авторка прагнула вивчити і проаналізувати якомога ширшу джерельну базу з чорноволознавства. Важливі дані про життєдіяльність і творчість В. М. Чорновола містяться у фондах українських центральних державних і обласних держархівів. Опрацьовані фонди ЦДАГО України,

такі як Документи Загального відділу ЦК Компартії України [2.7], Документи Загального відділу ЦК Компартії України (таємна частина) 1968–1988 рр. [2.8; 2.9], Документи Загального відділу ЦК Компартії України (таємна частина) 1970–1991 рр. [2.10; 2.11], Громадське об'єднання «Народний Рух України» [2.12; 2.13; 2.14; 2.15], Демократична партія України 1990–1994 рр. [2.16]. Фонди ЦДАВО України, а саме: Верховна Рада України [2.17; 2.18; 2.19; 2.20; 2.21], Адміністрація Президента України [2.22; 2.23]. Фонди Держархіву Львівської обл., такі як Львівська обласна Рада народних депутатів та її виконавчий комітет [2.24; 2.25; 2.26; 2.27; 2.28; 2.29; 2.30; 2.31; 2.32]. Фонди Держархіву Миколаївської обл., а саме: : Виконавчий комітет Миколаївської обласної Ради народних депутатів 1987–1991 рр. [2.33; 2.34], Миколаївська обласна екологічна асоціація «Зелений світ» 1988–1990 рр. [2.35; 2.36], Миколаївський обласний комітет Комуністичної партії України, Обком КПУ, м. Миколаїв [2.37; 2.38; 2.39]. Фото Ін. № 21210 [2.40]. Поточний архів Миколаївської крайової організації Народного Руху України [2.41].

Основою для написання дослідження послужили архівні матеріали, зосереджені у Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Держархіві Львівської та Держархіві Миколаївської областей.

Особливо важливе значення мають матеріали фонду № 1 «Документи загального відділу ЦК Компартії України (таємна і нетаємна частини) 1968–1988 рр.», фонду № 270 «Громадські об'єднання «Народний Рух України», фонду № 272 «Демократична партія України 1990–1994 рр.» ЦДАГО України. У них містяться справи відділів ЦК Компартії України, обкомів партії, КДБ, в яких розкриваються всілякого роду антирадянські прояви та боротьба з ними, справи секретаря ЦК Компартії України Ф. Д. Овчаренка про діяльність української еміграції у Сполучених Штатах Америки та участь радянської делегації у міжнародних організаціях; копії

листів і телеграм першого секретаря ЦК Компартії України з питань суспільно-політичних, соціально-економічних та кадрових питань; записки і довідки, які містять інформацію про протидію опозиційним силам з боку ЦК КПРС [2.7; 2.8; 2.9; 2.10; 2.11], а також ухвали, заяви та всілякого роду звернення Центрального Проводу, Координаційної Ради Руху, протокол сесії Великої Ради НРУ від 1 вересня 1991 р. про висунення кандидатури В. М. Чорновола на посаду Президента України, дані про кількість виборчих діляниць по виборах Президента України, списки офіційних спостерігачів та ін., прес-реліз №№ 1, 2 щодо викладу першого і другого засідань III Всеукраїнських зборів НРУ, що відбулися 28 лютого 1992 р. [2.12; 2.13; 2.14], протоколи засідання Президії Національної Ради ДемПУ і різні документи до них [2.16].

У фондах архівів ЦДАВО України важливе значення мають матеріали фонду № 1 «Верховна Рада України», фонду № 5225 «Центральна виборча комісія», фонду № 5233 «Адміністрація Президента України». У них розміщено закони та постанови, ухвалені позачерговими сесіями Верховної Ради УРСР від 24 серпня 1991 р., позачерговою сесією двадцятого скликання від 24 серпня 1991 р., проекти законів і постанов від 24 серпня 1991 р. Вміщено документи на кандидата в Президенти України В. М. Чорновола та статистичні дані про кількість виборчих діляниць, результати проведення виборів Президента України 1991 р. [2.17; 2.18; 2.19; 2.20; 2.21], листування Президента України з політичними, громадськими об'єднаннями, рухами та ін., документи про ратифікацію Чорноморської конвенції щодо співробітництва у галузі культури, освіти і науки, інформації, проекти закону, ухвалені поправки до Конвенції проти катувань та ін. [2.22; 2.23].

У Держархіві Львівської області вміщено великий обсяг інформації, яка розкриває час діяльності В. М. Чорновола на початку 90-х рр. XX ст. на чолі Львівської обласної Ради народних депутатів, особливо у справах фонду Р-221. Вони містять ухвали, рішення сесій обласної Ради і

демократичного скликання [2.24]; заяви, звернення та ухвали позачергової III сесії обласної Ради I демократичного скликання № 94–95 [2.25]; ухвали IV сесії обласної Ради I демократичного скликання № 96–126 [2.26]; ухвали та постанови Президії і Верховної Ради УРСР [2.27]; стенограми Галицької асамблеї, об'єднаної сесії Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської обласних Рад [2.28]; Закони України і постанови Президії та Верховної Ради [2.29]; протоколи окружної і дільничних виборчих комісій обласного виборчого округу № 15 про наслідки референдуму СРСР, опитування населення УРСР та Львівського обласного референдуму [2.30]; підписні листи на підтримку кандидатів у президенти України В. М. Чорновола, О. П. Бердника, І. Р. Юхновського [2.31]; особливу увагу привертає до себе особова справа голови обласної Ради В. Чорновола [2.32].

Держархів Миколаївської області містить фонди, що висвітлюють діяльність КПУ і НРУ, яка була спочатку екологічною асоціацією «Зелений світ» на території Миколаєва та області. Особливу увагу привертає фонд Р-992 виконавчого комітету Миколаївської обласної Ради народних депутатів з 1987 до 1991 рр., де знаходяться рішення постійної комісії з гласності, ЗМІ і зв'язку з громадськими організаціями [2.33]; протоколи окружної комісії референдуму Радянського Союзу та про результати голосування [2.34]. Фонд Р-6077 містить справи Миколаївської обласної екологічної асоціації «Зелений світ» [2.35; 2.36], в фонді П-7 Миколаївського обласного комітету Комуністичної партії України (обкому КПУ в м. Миколаєві) зберігаються справи обкому партії, інформацію партійних і радянських органів, постанови партії з питань гласності в діяльності обласного комітету партії [2.37]; протоколи XXV Миколаївської обласної партійної конференції [2.38]; справи відділів організаційно-партійної та кадрової роботи і виконання постанов секретаріату обкому Компартії України [2.39]; світлина В. Чорновола, який, будучи кандидатом у президенти України, часто бував у місті Миколаєві [2.40].

У дослідженні опрацьовано широке коло архівних і опублікованих документів, що безпосередньо відносилися до теоретичної та практичної роботи В. Чорновола у громадсько-політичній та державотворчій діяльності, за допомогою яких можливо відтворити і проаналізувати передумови становлення його як політика та державного діяча, основні напрямки і результати його діяльності. Джерела, які долучались до аналізу, поділені за ступенем важливості, у деяких аспектах уточнені, переосмислені, а то й переоцінені, авторка прагнула уникнути заангажованості, заполітизованості та суб'єктивізму. При цьому було введено у науковий обіг документи і матеріали центральних та місцевих державних архівів, що становить значну цінність для дослідження обраної проблеми.

Важливе значення для осмислення В. М. Чорновола як особистості, громадського і державного діяча має десяти томне видання його праць започатковане в 2002 р. Міжнародним благодійним фондом В'ячеслава Чорновола та видавництвом «Смолоскип» [5.84–5.92].

До першого тому В. М. Чорновола входять літературознавча спадщина, де особлива увага приділяється творчості Б. Грінченка, Т. Шевченка та ін., матеріали, опрацьовані в Якутському архіві, рання журналістська діяльність 1956–1966 рр., критичні твори 1963 – початку 1970-х рр., 1983–1984 рр., кінця 1980-х рр. [5.84].

В другому томі творів В. М. Чорновола увійшли публіцистичні твори «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)» та деякі інші матеріали і документи 1966–1969 рр., тобто від нового початку політичної діяльності до звільнення з першого ув'язнення [5.85, с. 13], містяться супровідні листи до Прокурора УРСР, Голови КДБ при Раді Міністрів УРСР та ін., а також заяви, скарги та вирoki «Справи» підсудних. Праця «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)» включає в себе описання портретів «злочинців»: Я. Геврич, І. Гель, І. Герета, Б. Горинь, М. Горинь, М. Гринь, П. Заливаха, М. Зваричевська,

Д. Іващенко, С. Караванський, Є. Кузнецова, О. Мартиненко, М. Масютко, Я. Менкуш, В. Мороз, М. Озерний, М. Осадчий, І. Русин, М. Чубатий, А. Шевчук. У цій збірці В. Чорновіл показує репресії проти людей, звинувачених в антирадянській, націоналістичній пропаганді [5.88]. Як він зазначав, герой однойменного твору Грибоєдова («Горе от ума») Скалозуб вважав, що найкращим способом зупинення дій інакомислячих осіб було б, щоб їх спинити, зібрати книги всі й спалити. Таке можна побачити й у В. Чорновола, який висвітлює, як через свої переконання було засуджено велику кількість людей у 1965 р. До них треба віднести мирне населення, яке прагнуло змін у житті, мріяло про незалежність і виступало за правду. Тому автор подає біографічні дані цих двадцяти «злочинців» задля представлення того, що вони були звичайними людьми, які сповідували правду, за яку поплавилися свободою. Книга про двадцять засуджених сколихнула сумління світу і започаткувала масовий дух і рух за оборону політичних в'язнів, засуджених за переконання, а її автор опинився сам у в'язниці [7.143, с. 349–350].

За цю книгу Чорновола заарештували і засудили на три роки таборів, але після 18 місяців ув'язнення звільнили за амністією.

Дійсно, завдяки книгам «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)» і «Правосуддя чи рецидиви терору?», що вийшли з друку в жовтні-листопаді 1967 р. в Парижі та Вінніпезі, а в листопаді–грудні 1967 і лютому 1968 р. вони надруковані без додатків у «Визвольному шляху», В. М. Чорновіл став досить відомим на Заході. Вперше його ім'я з'явилося на шпальтах указанного часопису в 11–12 номерах «ВШ» за 1967 р. Заради справедливості відзначимо, що при цьому там було допущено ряд неточностей, зокрема, щодо його місця роботи, причину першого засудження на 3 роки тюрми: не за оборону арештованих, уточнює В. Деревінський, а за написання вищеназваних двох книг і поширення статті В. Мороза «Репортаж із заповідника імені Берії». Однак він чомусь

не вніс ясність, коли ж все-таки народився В. М. Чорновіл: не 1 січня 1938 р., як повідомляв «ВШ», а 24 грудня 1937 р. [3.53].

У третьому томі творів В. М. Чорновола вміщено самвидавні документи позацензурного журналу «Український вісник» середини 60-х – 70-х років ХХ ст., де аналізувалися події щодо репресій, арештів та судових процесів, усі матеріали об'єднані поглядами редактора, а також містять низку зауважень та доповнень. У журналах подано документи самого В. М. Чорновола [5.88].

У двох книгах представлений читачу четвертий том творів В. М. Чорновола, де зосереджується його епістолярна спадщина початку 1960-х – 1998 рр. Вона включає наступні розділи: «Листи з неволі», «До рідних» та «До друзів і знайомих».

У «Листах» розглядається правозахисна діяльність, що поєднується з важким періодом його життя: ув'язнення, перебування в таборах, на засланні. Вони мають надзвичайно важливе значення та є свідченням тогочасного складного і суперечливого суспільства, де були всі ознаки тоталітарного режиму, який проявився в усій своїй жорстокості, саме тому постає необхідність появи правозахисного руху, який зможе звільнити український народ [5.86; 5.87].

У п'ятому томі опубліковано документи і матеріали починаючи з 1970 р. і закінчуючи 1984 р., публіцистичні твори, вперше опубліковані матеріали «Справи № 196». Книга збагачена ілюстраціями – це фотосвітлини В. Чорновола, його соратників, рідних, друзів, а також фотокопії документів та матеріалів, що відносяться до діяльності В. Чорновола [5.89].

Шостий том містить матеріали державотворчої діяльності В. М. Чорновола часів відновлення журналу «Український вісник», ініціювання і заснування Української Гельсінської Спілки, очолення ним прес-служби УГС, випусків, крім «УВ», «УВ-експрес», «Листків прес-служби УГС» та громадської діяльності наприкінці ХХ ст. [5.90].

Сьомий том творів уміщує статті, виступи та інтерв'ю. Це є продовженням його державотворення на шляху до незалежності України як визначного політичного діяча, від весни 1990 до грудня 1992 рр. включно, де він обіймав посади народного депутата Верховної Ради, депутата і голови Львівської обласної Ради, приймає участь у президентських перегонах 1991 р., виборовши друге місце, гетьманом Українського козацтва, співголовою партії НРУ з березня до початку грудня 1992 р., а пізніше і голова НРУ, врешті, наприкінці ХХ ст. стає найактивнішим діячем державотворення та становлення самостійної Української держави [5.91].

За постановою Верховної Ради України від 21 березня 2012 р. «Про відзначення 75-річчя від дня народження Героя України В'ячеслава Чорновола» в одному з її пунктів було вказано: сприяти виданню праць, у тому числі завершенню видання творів В. Чорновола у десяти томах [1.6, с. 4].

У 2012 р. у видавництві «Смолоскип» побачив світ восьмий том із десяти томника творів В'ячеслава Чорновола, який упорядкувала його сестра Валентина Чорновіл. До тому входять його виступи у Верховній Раді України, інтерв'ю, статті з 1993–1995 рр. [11.242, с. 2]. Це той період державотворчої діяльності, коли В. М. Чорновіл своєю роботою як у Верховній Раді, так і в лавах Народного Руху України продовжував твердо і послідовно стояти на державницьких позиціях та обстоюючи інтереси держави, шляхом висвітлення нагальних проблем у редагованій ним газеті «Час/Time» [5.92].

У 2014 р. вийшов дев'ятий том творів В. М. Чорновола, куди увійшли його інтерв'ю, виступи, статті 1996–1997 років [5.93]. Інтерес у дослідників, що цікавляться життям та діяльністю В. Чорновола становлять надруковані ним статті «Колонка редактора» газети «Час/Time», а також його власні виступи у Верховній Раді, інтерв'ю, бібліографічні публікації, документи та матеріали прийняття Конституції

України та ін. Цікавим також є те, що у дев'ятому томі вміщено інформацію, яка є актуальною і на сьогоднішній день, це що стосується проблеми Криму, зовнішньої політики України з Росією та Європою, а також вступу України в НАТО.

Водночас збірка творів В. Чорновола «Пульс української незалежності: Колонка редактора» [5.82], упорядкована В. Сковцо, вміщує вступну статтю та післямову Л. Танюка. У цій збірці вперше посмертно видано статті, тексти виступів, що друкувалися політиком у газеті «Час/Time» та «Час» із 1995 до 1999 рр., у розділі «Колонка редактора».

Твори В. Чорновола «Я б обрав життя, яке прожив... Політика та правда життя» [5.81], «Десять днів, що сколихнули Львів...» [5.77] та «Політика і правда життя» [5.80], «Останнє інтерв'ю або Монолог напередодні трагедії» [5.83], уміщують окремі події життя відомого дисидента, розкривають передумови його ув'язнення та інші події життя.

Праця «Я нічого у Вас не прошу: Листи В. Чорновола до секретаря ЦК КПУ П. Ю. Шелеста» [5.76], опублікована в Торонто у 1968 р., розкриває постать В. Чорновола як непримиренного борця з несправедливістю. У ній він підкреслює, що не чинив дій, пов'язаних із пропагандою та агітацією, тому і не сприймає винесений йому вирок, розкриває порушення норм законності та терор 30-х років. У цьому листі В. Чорновіл найбільше піклується за свою родину, його турбує і те, що з ним можуть звести рахунки за його непримиренність і невизнання вини, тобто його власна доля.

Отже, джерельна база про В. М. Чорновола є досить вагомою і різноманітною, особливе значення відіграють фонди українських центральних державних і обласних держархівів, а саме матеріали, що зосереджені у Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Держархіві Львівської та Держархіві Миколаївської областей. Серед джерельної бази важливе значення відіграють і твори

самого В. Чорновола, це і десяти томне видання праць, що вміщують літературну спадщину, ранню журналістську діяльність, критичні твори 60-х – 80-х рр., публіцистичні твори «Правосуддя чи рецидиви терору?» та «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)), самвидавні документи поза цензурного журналу «Український вісник» та ін. Джерелознавчі засади дозволяють цілком і повністю дослідити діяльність і творчість такої визначної людини-борця, яким був і навічно залишається В. М. Чорновіл.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Методологічною основою дисертаційного дослідження є спеціальні наукові методи пошуку, принципи системності, наукової всебічності та об'єктивності, історизму, розвитку світоглядного плюралізму, які дали можливість із достатньою повнотою розкрити поставлену проблему.

Застосування наукових принципів і методів дозволило викласти досліджений матеріал у послідовності і логічно завершеній формі та об'єктивно відобразити науково-просвітницьку і публіцистичну творчість, громадсько-політичну і державотворчу діяльність В. М. Чорновола, його державницькі ідеї. Завдяки використанню в дисертації наукових принципів, передусім методу біографічного аналізу, В. М. Чорновола показано як видатного громадсько-політичного і державного діяча, послідовного і невтомного борця за незалежність України, який здобув визнання і пошану в усьому світі, людину із всебічно розвиненою ерудицією та зі стійкими морально-етичними і непохитними громадсько-політичними принципами [1.6].

Використання принципу системності потребує кожний об'єкт наукового дослідження. Відповідно сформувалася система спрямованості цієї дисертації та практичне пізнання об'єкта. На основі принципу системності доцільним стало виявлення взаємозв'язку між суспільно-політичними процесами в УРСР наприкінці 80-х – у 90-х рр. та їх впливом

на формування і розвиток як самого лідера, так і взагалі керованого ним Народного Руху України як громадсько-політичної організації.

Принцип об'єктивності – це синонім науковості, він передбачає правдивий і неупереджений аналіз усього розмаїття фактів, які стосуються явища, що вивчається. Окрім того, об'єктивність вимагає пояснення й оцінки історичних подій з точки зору високих етичних критеріїв, що, у свою чергу, означає перевагу загальнолюдських принципів над державними, етичними та конфесійними, груповими та іншими інтересами. Наукова об'єктивність у дослідженні передбачала висвітлення діяльності В. М. Чорновола у НРУ не тільки під кутом власне політичної історії, але й у контексті соціально-економічних, національно-політичних процесів, виключення особистих симпатій чи антипатій до лідера Руху.

Принцип історизму дозволив розглянути всі явища і події минулого у динаміці, на базі закономірних причинно-наслідкових зв'язків – від їх виникнення, через усі періоди зростання і розвитку, до їх завершення. Застосування його у дисертації допомогло знайти першопричини, інакше кажучи, з'ясувати генезис НРУ, простежити його етапи створення та еволюцію поглядів лідерів, узагалі членів організації у тісному взаємозв'язку з суспільно-політичними змінами, які трапилися на рубежі 80–90-х рр. XX ст.

У роботі використано принципи історизму та світоглядного плюралізму, тому спираючись на принцип історизму, у праці авторка використовує конкретно-історичний підхід до оцінки суспільно-політичних явищ та процесів, послідовно викладає історико-політичний матеріал.

За допомогою принципу світоглядного плюралізму, який визнає існування багатьох незалежних одна від одної теорій, концепцій, методів пізнання, з'явилася можливість уникнути однобічності й одновекторності дослідження. Спираючись на різноманітну фактологічну базу, авторка мала намір аргументовано довести істинність того чи іншого твердження,

залишаючи, однак, місце для вільної наукової дискусії. Як відомо, основними рисами плюралізму є відмінність і розмаїття думок, що істотно відрізняються, наприклад, від марксизму, де апіорно істинною декларується тільки одна точка зору, одна теорія. У цілому застосування у дисертації принципу світоглядного плюралізму забезпечило волю творчості, пошуковий характер вивчення минулого без догм і стереотипів стосовно ключової ролі В. Чорновола у дисидентському, опозиційному русі, в НРУ та державотворенні.

Загальним шляхом пізнання, як довела філософія, є діалектика. Вона вимагає розглядати розвиток природи людського суспільства у вигляді процесу, тобто у безперервному розвитку, зміні. Ця закономірність у всій повноті стосується і наукового пізнання. З цього положення випливає такий методологічний висновок: щоб дійсно пізнати предмет, об'єкт, у нашому випадку ще й потрібно вивчити всі його сторони, всі зв'язки. Інакше кажучи, систематизувати всі складові, що вивчаються в дисертації, приміром, все, що стосується В. М. Чорновола та ін.

Важливе місце у теоретичних засадах дисертації посідають принципи просопографії. У тісному зв'язку з «історичною регіоналістикою», використано політико-адміністративний критерій для визначення історико-географічних регіонів дослідження. Доцільність такого вибору полягає у наявності специфічних особливостей розглянутих у роботі окремих регіонів діяльності В. М. Чорновола.

Зазначимо, що в сучасній світовій історичній науці існує чимало методологічних напрямків і підходів. Кожен науковець стоїть перед проблемою вибору прикладів і методів для пізнання минулого, які, незалежно від його волі та бажання, вимагають сприйняття результатів і цінностей попередніх досліджень. Методологія історії покликана зробити цей вибір свідомим, а тому сприяти зростанню загальної наукової культури, піднесенню фахового рівня істориків.

У роботі використано теоретичні принципи і дослідницькі підходи до вивчення порушеної нами проблеми починають діяти із застосуванням пізнавальних засобів – методів. Для відображення цілісної історичної картини проблеми, що є предметом нашого дослідження, раціональним вважаємо використання комплексу загальнонаукових, міждисциплінарних і спеціальних методів дослідження.

Із загальнонаукових методів у дослідженні використовуються аналіз та синтез. За допомогою аналізу матеріалу вдалося визначити напрямки діяльності В. М. Чорновола у Народному Русі України, виокремити вплив та перебіг тих чи інших процесів. У свою чергу синтез накопиченої інформації дав можливість відтворити загальну картину партійної роботи НРУ в досліджуваний період.

Робота над порушеною у дослідженні проблемою має міждисциплінарний характер, її концептуальні засади ґрунтуються на основах не лише історичної науки, але й політології, соціології тощо.

Метод статистичного та кількісного аналізу дозволив порівняти статистичні дані кількості створених осередків НРУ, чисельність організації, у підрахуванні голосів, відданих за кандидатів від Руху в парламентських і президентських кампаніях.

Для реконструкції та аналізу історії діяльності В. М. Чорновола у НРУ широко застосовувалися спеціальні методи. Наприклад, історико-аналітичний і типологічний методи використані при вивченні історіографії проблеми цієї теми та характеристики використаних джерел. Метод структурно-функціонального аналізу дав можливість охарактеризувати політичні і громадські якості лідера НРУ в тісному зв'язку з його оточенням.

Використано проблемно-хронологічний метод, який допоміг розглянути явища, пов'язані з Чорноволем у часовій послідовності, передбачаючи розмежування значно розгорнутої теми на декілька проблем, які будуть розглядатися вузько, послідовно, зосереджуючи увагу

на історичні події, які з нею пов'язані, а паралельно, тобто у русі й змінах, що відбувалися у політичному житті країни в конкретний історичний період.

У дослідженні використаний історико-порівняльний метод, який дав змогу розглядати діяльність В. М. Чорновола у Русі на фоні загальноукраїнського державотворчого процесу та визначити його специфіку, окреслити особливості діяльності політика у міжрегіональному масштабі.

Історико-генетичний метод дозволив простежити еволюцію поглядів членів громадсько-екологічного руху, його керівників, що передували переходу до політичного етапу боротьби за незалежність України.

Залучення до дослідження персонологічного методу дозволило авторці простежити громадсько-політичну роботу НРУ крізь призму діяльності В. М. Чорновола як лідера організації.

Структурно-функціональний метод у дослідженні використаний для розкриття настроїв різних верств суспільства в підтримці В'ячеслава Максимовича, кандидата від Руху у парламентській та президентській кампаніях.

У дисертації застосовувався і метод актуалізації, який дозволив використовувати отримані у результаті дослідження висновки та узагальнення для подальшої практичної діяльності, а також для того, щоб досліджувані явища розглядати системно, як єдине ціле в більш широкому соціальному контексті.

Методи дослідження впливають із характеру та специфіки наукових пошуків в історії Народного Руху України, його лідерів. Високий рівень діяльності лідера Руху В. М. Чорновола зумовлює використання широкого кола різнопланових джерел, що викликає необхідність урізноманітнення методів дослідження проблеми.

Проаналізовано наукові доробки вітчизняних і діаспорних дослідників, що цікавляться постаттю В. Чорновола та його

державотворчою діяльністю. При цьому доходимо висновку про невелику кількість праць, в яких було б систематично, всебічно, цілісно і узагальнено вивчено діяльність сина свого народу, Героя України, лідера Народного Руху України, одного з найактивніших і самовідданих борців за незалежність Української держави, публіциста, журналіста, літератора, колишнього українського дисидента В'ячеслава Максимовича Чорновола. У поле зору науковців у цілому наразі потрапили не всі, а все ж таки лише окремі аспекти його діяльності у НРУ, проголошення та утвердження незалежної Української держави. Поза їх увагою залишилися достатньо важливі напрямки діяльності відомого політика, які потребують подальшого, більш детального, поглибленого наукового вивчення.

У сукупності методологічна база дозволила опанувати наявну літературу й вивчити джерела з проблеми, систематизувати інформацію, що дозволило знайти оптимальний варіант структури праці та дійти обґрунтованих висновків.

Таким чином, історіографія репрезентованої теми, джерельна база та методологічні основи дослідження містять у собі необхідний фактичний матеріал, що дозволяє ознайомити нас із оцінками сучасних істориків діяльності В. М. Чорновола, заповнити деякі прогалини у вивченні його громадсько-політичної і державницької роботи. У цілому ж історіографія та джерельна база достатня для розв'язання поставлених завдань, досягнення цілей дослідження. Отож історіографічна, джерелознавча і теоретико-методологічна база дисертаційного дослідження досить багата й широка, вона дає міцне підґрунтя для об'єктивного висвітлення обраної теми, якою є по суті політичний портрет одного із яскравих борців за Україну – В. М. Чорновола.

РОЗДІЛ II

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ В. М. ЧОРНОВОЛА ТА ФОРМУВАННЯ ЙОГО ЯК ГРОМАДСЬКОГО І ДЕРЖАВНОГО ДІЯЧА

2.1. Життя та діяльність В. Чорновола

Як і кожна людина, В. М. Чорновіл з роками все частіше замислювався над своїм життям-буттям. «Хто я такий? Голова Львівської обласної Ради народних депутатів, депутат Верховної Ради України. Зовсім недавно – кочегар, трохи раніше – політв'язень, за плечима якого 15 років таборів і заслання. Хто ще? За спеціальністю – журналіст і якоюсь мірою літературознавець та літературний критик. У такій ось іпостасі й уявляв своє майбутнє.

Але українська дійсність 60-х круто повернула мою долю в цілком іншому напрямку. Тепер вважається, що я – політичний діяч. Мабуть, так воно і є» [5.91, с. 194], – саме так писав про себе В'ячеслав Максимович Чорновіл, згадуючи про свою нелегку долю.

Народився майбутній борець за незалежність України, лідер українського правозахисного руху, визначний політичний і державний діяч, Герой України В. М. Чорновіл 24 грудня 1937 року (за документами 1 січня 1938 р.), в с. Єрки Звенигородського району (нині Катеринопільський) Черкаської області. Мати Килина Харитонівна (1909–1985 рр.) – учителька початкових класів, батько Максим Йосипович (1909–1987 рр.) – викладач української мови й літератури [5.84, с. 36], один з перших комсомольців села, активно проводив курс комуністичної партії на колективізацію, а пізніше, отримавши освіту, став учителем, директором сільської школи, відмінником народної освіти України [7.104, с. 46].

Щодо прізвища, то В'ячеслав Максимович мав власне тлумачення, ніби в народі означає, що Чорновіл – це Чорний віл, а чорний він від поту та безпросвітної туги. У свої часи він був першим помічником у важкій роботі, був першою надією в далекій дорозі. Тому не дивно, що саме

родина В'ячеслава Чорновіла носила таке прізвище, яке стало синонімом борця за українську незалежність [10.192, с. 93].

У 30-х рр. XX ст. родина Чорноволів зазнала репресій [13.295], тоді був заарештований та розстріляний рідний дядько В. М. Чорновола. Сам В'ячеслав Максимович так розповідав про вбивство дядька зі слів рідних: «За кілька місяців до мого народження був заарештований і, за деякими даними, розстріляний у тюрмі Уманського відділення НКВС мій дядько, відомий діяч освіти на Київщині.

Батько, брат ворога народу, міг теж стати кожної хвилини ворогом народу. Поміняв місце проживання, але чи в нашій квартирі, чи в звичайній сільській хаті завжди висіла в сінях торбинка із змінною білизною й шматочком сала, щоб, як будуть брати, схопити, бо збиратися не давали» [5.91, с. 85].

В. Чорновіл часто згадує події, що на все життя закарбувалися в його пам'яті і проти яких він почав боротьбу задля справедливості і законності. Заарештований дядько для молодого В'ячеслава на все життя залишився людиною, яка стала на засади будівництва нової, зовсім не схожої на жорстоку і складну, системи. Він не міг зрозуміти, за що поплатився власним життям той, хто бажав кращого для всього народу, а найжахливіше було те, що всі ці жорстокі дії чинила сама радянська влада, яка спиралася на свої закоренілі закони. У своїй записці, яка написана кров'ю і з величезним трудом передана на волю, говорилося: «Передайте, яка тепер влада?» [5.85, с. 207].

1944 рік відзначився для родини В. Чорновола її переїздом до села Вільхівець Звенигородського району, на батьківщину матері, до дідуся В. Чорновола – Харитона Івановича та бабусі Ганни Кирилівни Терещенків. Поки батьки В'ячеслава Максимовича влаштовувалися на роботу у школі, деякий час вони жили у шкільній квартирі, а потім оселилися у хаті діда Харитона. Переїзд родини Чорноволів пов'язаний із поверненням з війни колишнього шкільного директора, який за

політичними переконаннями був комуністом, а тому звільнення з роботи батька В. Чорновола, який обіймав посаду директора школи, змусило їх шукати нове житло та роботу [5.84, с. 36].

Якщо розглянути дитинство В. М. Чорновола, то можна простежити те, що його батьки мали неабиякий вплив на нього у зв'язку з тим, що він виховувався у родині інтелігентів. Це стало тим основним критерієм, що, безперечно, сприяло розвитку і формуванню світогляду ще зовсім юного і в той же час дуже дорослого, бо ще з дитинства його думки різко відрізнялися від думок його однолітків і різнилися з тогочасною радянською ідеологією [10.212, с. 17].

В. М. Чорновіл почав ходити до школи 1946 року в селі Гусаковому, і вже відразу до другого класу. Він був дитиною допитливою, розумною, мати часто займалася з сином, і тому він навчився читати ще з чотирьох років. Саме тому, вважалось, що ходити до 1-го класу йому було непотрібно [5.84, с. 37].

Юні роки В'ячеслава Максимовича проходили в часи, коли важко було розрізнити, де говорять правду, а де намагаються щось приховати від суспільства, тому не було підстав підозрювати про щось. Бо всі навкруги вірили у законність радянського ладу і справедливість. Маючи великий життєвий досвід, його батьки не хотіли травмувати ще зовсім молоду психіку їх сина, тому замовчували події початку XX ст. задля його ж безпеки та безпеки їх родини.

Зростаючи поруч зі своїми однолітками, в суспільстві комуністичної ідеології, він наслідував усім її критеріям, будучи у школі піонером та навіть головою ради піонерської дружини, що характеризує його як завзятого і цілеспрямованого хлопчика, який може зорганізувати і керувати піонерською громадою, що було справою не з легких. За свої зусилля молодий В'ячеслав став у школі секретарем комсомольської організації, а у старших класах був одним із членів райкому комсомолу, де головним завданням стала боротьба за проведення політики комуністичної

партії. Вже у старших класах він зміг показати свої творчі таланти у написанні віршів, які не були залишені поза увагою, тому друкувались у районній газеті [10.216, с. 27].

У 1955 р. закінчив із золотою медаллю середню школу в селі Вільхівцях і вступив на філологічний факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка, який закінчив 1960 року [2.32, арк.1]. Ще під час навчання в університеті в нього починає змінюватися світогляд на події, що відбуваються в Україні, тоді ж сформувалися антиімперські та антикомуністичні погляди. Приїжджаючи до дому чи то на канікули, чи просто погостювати до батьків, нерідко намагався заводити розмову про те, що його хвилює і з чим він не згодний, що не могло не насторожити батьків [13.292]. Його застерігали і намагалися заспокоїти, бо здогадувались, що до добра це не приведе, згадували про те, як свого часу скінчилося життя рідного дядька молодого В'ячеслава.

Його молодша сестра Валентина Чорновіл в одному з інтерв'ю, розповідаючи про нього, розказувала, що в усьому намагалася бути подібною до брата [13.291].

Так, вивчаючи філологію, Чорновіл почав співпрацювати з університетською газетою «За радянські кадри» під керівництвом декана факультету І. В. Прокопенка, який пізніше, пішовши назустріч В'ячеславу Максимовичу, посприяв переходу на факультет журналістики [5.84, с. 437].

Як розповідав сам В. М. Чорновіл, він починав у «багатотиражці», спочатку з коротких, невеличких заміток, в яких розглядав моменти зі студентського життя університету. Пройшов деякий час, і в нього почали з'являтися статті, які мали масштабніший характер. Він починає брати інтерв'ю та друкувати великі статті. В. Чорновіл, крім роботи у «багатотиражці», ще й співпрацював у газеті «Колгоспне село» та часописі «Україна». Його статті не могли залишити в спокої тих, хто їх читав, викликаючи в декого здивування і страх, деякі однокурсники В'ячеслава

Максимовича повідомили в партком та комітет комсомолу про все це. У факультетській газеті «Журналіст» з'являється стаття про В. Чорновола, про його так звану «ідейну незрілість та ревізіоністські погляди» [5.84, с. 437–438].

Незважаючи на те, що В. Чорновіл був студентом-відмінником, одержував підвищену стипендію, однак виявився під загрозою відрахування з університету, саме так розглядалася його «справа» на комсомольських зборах [5.84, с. 37].

1957 року він змушений на рік перервати навчання в університеті після публікації у факультетській газеті статті про його нестандартне мислення. Щоб остаточно не вигнали з університету, поїхав на ударну будову до Маріуполя, він працював у багатотиражці будівельників і там, мовляв, повинен був переосмислити свої дії, які викликали обурення у його однолітків [13.292].

Наприкінці 50-х років, у студентські роки, у В. Чорновола зміцніли почуття патріотизму до України, виникають мрії про незалежну Україну. На Володимирівській гірці у Києві разом зі своїми однокурсниками В. М. Чорновіл присягнув, що все своє життя він буде боротися за волю України [13.288].

У 1958 р. працював робітником-слюсарем на будівництві «Жданівської-комсомольської» домни у м. Маріуполі Донецької області [2.32, арк.1].

А на той час рух шістдесятників в Україні починає все більше охоплювати різні сфери суспільного життя, водночас і так зване «літературне шістдесятництво» набирає швидких обертів ще з 50-х роках. Уже тоді в Україні починає діяти «Нью-Йоркська група поетів», що стала начебто відповіддю на «національно-органічний стиль», який мріяв про «велику літературу» [11.254, с. 5].

У середині 50-х рр. ХХ ст. з'явилися вірші Л. Костенко, М. Вінграновського, праці І. Дзюби, В. Смертюка та І. Світличного. Це

дозволило відчувати себе не самотнім у своїх переконаннях, водночас стало надією на появу однодумців, які, згуртувавшись, зможуть змінити, врешті, систему. Діяльність такого роду людей творчих надихнула тисячі інших схаменутися і дати відсіч тиранам, повстати проти неволі і стати на шлях здобуття незалежності [5.88, с. 67].

Тоді ж В. М. Чорновіл узяв невеличку відпустку. Влаштується на роботу у виїзну редакцію газети «Київський комсомолец». Студентське життя багато в чому позначилось на формуванні світогляду В. Чорновола, який поступово починає реалізовуватися як журналіст – пише статті. Затим протягом місяця склав усі іспити та заліки і 1960 року закінчив університет з відзнакою [3.53, с. 17]. Він захистив свою дипломну роботу на тему «Публіцистика Бориса Грінченка», постать якого ще довгий час буде як табу, людина, що виступала за поширення української мови в навчальних закладах, що вже тоді не віталось та переслідувалось. Керівником дипломної роботи був доцент П. М. Федченко. В'ячеслав Чорновіл згодом згадуватиме Павла Максимовича, що це «гідна поваги людина, талановитий учений, дбайливий вихователь цілої когорти відомих українських патріотів, письменників, літературознавців» [5.84, с. 438–439].

1960–1963 рр. стали у житті В. Чорновола активним етапом його діяльності, спершу у ролі редактора на Львівській телевізійній студії [2.32, арк.1]. У цей час у своїй літературній діяльності він велику увагу приділяв творчості відомих українських правозахисників свого часу: Т. Шевченка, Б. Грінченка та ін. У травні 1963 р. він переїжджає до Києва для пошуку нових джерел, які стосуються його наукової роботи. До вересня 1964 р. йому випало працювати на Київській ГЕС, літературним працівником газети «Комсомолец», проживаючи у Вишгороді. Тоді ж В. Чорновіл склав кандидатський мінімум, хоча не був допущений до навчання в аспірантурі, бо викликав багато запитань до своєї постаті та за свої, не схожі на інших, політичні переконання. Саме це у майбутньому стало головною перешкодою до захисту кандидатської дисертації. У 1965 р.

влаштовується працювати в місті Києві у газету «Молода гвардія», з часом завідує відділом цього ж видання [5.84, с. 37–38].

Молодий журналіст постійно перебував у роздумах, зокрема щодо поняття «національно-визвольні змагання», що набувало значення характеристики комплексу цілеспрямованих дій, пов'язаних із відстоюванням ідей української національної держави в умовах «чужоземного поневолення». Такі «цілеспрямовані» дії неможливо уявити без борців за права українського народу, в ролі яких виступала українська інтелігенція [10.237, с. 138].

Згодом лист В'ячеслава Чорновола до ЦК комсомолу й ЦК КПУ став свідченням того, що молодому поколінню вже набридло постійно бути у страху і вони не відступатимуть перед ним. І тут він висловився, що не зійде із засад протесту, докорінно проти намагань влади нав'язати невинним людям участь в антирадянській організації, що яскраво продемонстровано вже 4 вересня 1965 року на презентації фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» у київському кінотеатрі «Україна» [10.199, с. 5].

Восени 1965 р. за участь у правозахисному русі Чорновіл звільнений з роботи в газеті «Молода гвардія». Тоді ж улаштовується літпрацівником у газеті «Друг читача». За відмову давати свідчення на закритому суді братів М. та Б. Горинів, М. Зваричевської, М. Осадчого його засуджено до трьох місяців примусових робіт [6.94, с. 5].

Про подію, що справила вагоме значення на подальше його життя, він сам розповідав так: «На обговоренні фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків»... я разом з критиком Іваном Дзюбою та поетом Василем Стусом закликав встати всіх, хто протестує проти спроб відродження сталінізму» [5.91, с. 431]. Після цього реакція залу була непередбачена – всі присутні піднялися, про що свідчило лише одне: люди вже готові до змін, які поступово почали проявлятися у суспільстві. В. Чорновіл згадував події у кінотеатрі, порівнюючи їх із хвилинами, коли людина забуває про все,

коли гору бере почуття справедливості, коли пробуджується щось велике й світле.

Після того ж випадку за В. Чорноволом починають стежити, у нього проводять обшук. Із постанови про обшук від 6 вересня 1965 р., який вів слідчий, капітан Клименко, зі справи щодо поширення антирадянських документів випливало, нібито він займається розмноженням матеріалів, що мають наклепницький зміст та містять інформацію, яка псує авторитет радянського суспільства та порушує суспільний лад. У протоколі обшуку від 30 вересня 1965 р. зазначено, що виявлено і вилучено: текст, набраний на друкарській машинці, 42 картки паперу від сторінки 39 до 342 з текстом наступного змісту: «Вишня. Спогади про Остапа Вишню. Кінець: «Поки живий, не пробачу!»; вірші Антоновича, вирізки з українських газет, що були видані за кордоном, стаття «Більше амбіцій» (вирізка з 1922 р.) [2.32, арк. 7] та ін.

Дослідник М. Наєнко, зацікавлений проблемою руху шістдесятників, розглядав його під творчим кутом, як художній феномен, зосереджуючи увагу на тому, що сам він є багатограним феноменом [11.254, с. 5]. Було взято за приклад те, як стежили за діяльністю та публікаціями шістдесятників у Львові, що у більших масштабах починали з'являтися вже на початку 60-х рр. на шпальтах газети «Літературна Україна», яку редагував Павло Загребельний. Уже 7 квітня 1961 року в «Літературній Україні» на всю четверту сторінку під заголовком «З книги першої, ще не виданої» надруковано 15 віршів Миколи Вінграновського, серед них такі перлини, що увійшли в історію української літератури, як «Прелюд Землі», «Зоряний прелюд», «Я повен мрій про велелюдну згоду», «Прелюд кохання» та ін. Поема Івана Драча «Ніж у сонці» надрукована і побачила світ уже 16 липня того ж року, з попереднім словом Івана Дзюби [10.220, с. 139]. Твір викликав невдоволення широкого масштабу, особливо у партійного керівництва, яке нав'язувало своє бачення у вигляді примусу,

змушуючи простий люд підписуватись під уже заготовленими негативними відзивами, задля начебто масового протесту народу.

Багато літераторів і художників, режисери й кінооператори, архітектори й скульптори, мистецтвознавці й музиканти, вчені, як і вся інтелігенція, залежні від тоталітарної системи, чого, зрозуміло, вони не сприймали, тому виступали з протестами проти системи, яка не давала змоги їм займатися справжньою своєю творчістю [10.192, с. 95]. Подібного роду збурення не могли не об'єднати постраждалих від системи, які все частіше заявляли про своє невдоволення та все рішучіше і гостріше намагалися протидіяти йому. Саме за таких умов в Україні і в такому колі осіб виникають ознаки національно-визвольного руху, який отримав назву рух шістдесятників. Саме вони протягом 60–70-х рр. XX ст. чинили опір системі, виступали проти режиму, протистояли тоталітаризму і постійно стояли за ідею самостійної, незалежної, відродженої України, з власною мовою, культурою, одним словом, виступали за державотворення.

Таким став і В. Чорновіл, який постійно перебував на боці українського народу, відродження української культури, мови, виступаючи за незалежність українського народу. Сестра Валентина згадує, як В. Чорновіл, будучи ще зовсім молодим, почувши від неї типовий для села суржик, розпалився, схопив відро холодної води й вилив на неї, промовивши: «Може, ти відтепер знатимеш, як говорити гарно українською мовою!» [11.276, с. 8].

В. М. Чорновіл вважається одним із засновників руху шістдесятництва – складової українського національно-визвольного руху. Найяскравіші постаті цього руху – І. Світличний, І. Драч, Є. Сверстюк, А. Горська, В. Стус та ін. Вони разом протидіяли, як могли, політичній системі 60–70-х рр., тоталітарному режиму, боролися за відродження української мови і культури та ін. [10.202, с. 250].

З часом усе більшої і загрозливішої форми набирала контроль за діяльністю та творчістю української інтелігенції. Це проявлялося у

всілякого роду переслідуваннях, тиску, що спричинило новий поштовх для розвитку національно-культурного відродження, що, в свою чергу, мало б допомогти звільнитися в перспективі від існуючої тоді політичної системи. Вже у 1950–1960-х рр. в Україні з’являється новий рух, який зародився ще за СРСР, виступав за дотримання прав українського народу, відновлення української мови та піднесення української культури, – дисидентство, яке набуло зовсім інших форм громадського протесту [10.209, с. 13].

В. М. Чорноволові довелося діяти у важкий час, у складних суспільно-політичних умовах, в яких відбувалося формування нового покоління української інтелігенції. Воно мало за мету відбудову, відродження та поширення в умовах СРСР на території України української мови, культури і звичаїв, задля піднесення суспільної свідомості українського народу, що проявлялося насамперед у всіляких протестах, страйках, непокорі пануючому режиму.

Українська письменниця В. Вовк у своєму виступі у Товаристві культурних зв’язків з українцями за кордоном у серпні 1969 р. так характеризує кадри західних областей України: вони проявлялися в складний і навіть тяжкий час, коли подібні товариства проходили нелегкі випробування, піддавали себе небезпеці. Змальовував і характеризував цих людей розумними, працьовитими, критично налаштованими, такими, яких не можна ні підкупити, ні умовити. Це були люди, які знали, чого вони хочуть, які не підкоряються пропаганді, якою стало переповнено все суспільство, стояли на позиціях чесноти і були вірними власним позиціям [5.88, с. 154].

Необхідно відмітити, що репресії 1960-х рр. проводилися переважно серед інтелігенції та творчої молоді. Звісно, були випадки, коли репресії застосовані і до віруючих, священиків. Подібні прояви все ясніше можна простежити, починаючи вже з початку 1968 р. Це не могло не суперечити законодавчій системі СРСР, Конституції Радянського Союзу, яка гарантувала «свободу совісті». Яскравим прикладом порушення

Конституції СРСР була ліквідація насильницьким шляхом на території західноукраїнських земель у 1945–1946 рр. греко-католицької церкви. Подібного роду заходи проводили всім добре відомі своєю діяльністю органи КДБ, що вдавалися до відвертих методів прямого терору. До тих священиків, які не бажали переходити у російську православну віру, були сфабриковані неправдиві звинувачення, після чого їх відправили в табори. Незважаючи на ці звірячі методи і засоби, греко-католицька церква не залишала своєї справи і продовжувала працювати підпільно. Тому за тривалий час свого існування вона набула непорушного авторитету серед людей, бо виступала на боці українського населення, за національно-культурний розвиток та цілісність нації [5.88, с. 105]. Органи КДБ у 60-х рр. започаткували у своїй практиці зовсім нову, але ще більш жахливу за своїм змістом форму репресій інакомислячих, такі собі «спеціальні психіатричні лікарні». Так, «лікування» зазнав поет Тарас Мельничук, який ще перед тим відсидів два роки ув'язнення [10.209, с. 16].

Проте репресії лише посилювали у Чорноволові ту силу, яка спроможна подолати перепони, що знаходилися на його шляху, хоч нещодавно і був звільнений з роботи, але все це дало йому натхнення в роботі, зокрема над своїм документальним твором «Правосуддя чи рецидиви терору?», який світ побачив уже в травні 1966 р. [10.202, с. 250].

Всі ті репресії і насилля, які відбувалися в суспільстві, розпалювали в душі та серці Чорновола бажання чинити їм опір, ні в якому разі не залишатися осторонь цих проблем. І тому травень 1966 р. ознаменувався працею «Правосуддя чи рецидиви терору?». Ця книга мала вплив на суспільство і сприяла дисидентському руху. Він уже тоді активно почав збирати різну інформацію про порушення прав людини та радянського законодавства судовими і слідчими органами. Ця збірка набула поширення, за кордон таємно потрапило 7 розділів, як, приміром, «Я нічого у вас не прошу» [5.84, с. 39].

Книга містила супровідні листи, призначені голові КДБ при Раді Міністрів УРСР В. О. Никитченку, першому секретареві ЦК КПУ П. Ю. Шелесту, голові Верховного суду УРСР В. Г. Зайчуку, додатки (листи та клопотання української інтелігенції), документи В. М. Чорновола, а також інші матеріали, скарги, вирoki та «Справи» А. Горської, М. Озерного, М. Масютка, С. Караванського, Н. Світличної [5.85].

У документах Загального відділу ЦК Компартії України, у справах Адміністративного відділу зазначалося, що 20 квітня 1967 року В. Чорновіл написав «твір» під назвою «Лихо з розуму», в якому зводив наклеп на радянську дійсність, діяльність судово-слідчих органів, брав під захист осіб, засуджених свого часу за антирадянську пропаганду, зокрема Богдана і Михайла Горинів, Мирославу Зваричевську, Михайла Масютку, Ярослава Менкуша, Валентина Мороза, Михайла Осадчого та ін. За допомогою рідних і знайомих цих осіб він зібрав про них певні відомості, а з тим доводив, що вони засуджені незаконно [2.7, арк. 101]. З цього документа виходило, що діяльність В. М. Чорновола та його соратників спрямована на підриг авторитету влади, наведення наклепів. Хоча насправді, як уже зазначалося, В'ячеслав Чорновіл це робив задля показу справжньої ситуації, що вже тривалий час не давала спокою українським патріотам.

Далі в документі мова йшла про вирок, висвітлювались дії В. М. Чорновола. За вирокom суду його визнали винним, як і в 1966–1967 рр., за свої «твори», їх поширення. Однак він не зупинився і продовжив творити.

Група друзів і соратників, однодумців В. М. Чорновола промову на суді адвоката Московської міської юридичної консультації Л. С. Ветвінського, який просив виправдати підсудного за недоведеністю в його діях складу злочину, і промову В. М. Чорновола в останньому слові про його виправдання зустріли оплесками [2.7, арк. 102]. Це ще раз доводить його шляхетні наміри і те, як люди в судовому залі засідань відреагували на відстоювання своїх благих намірів В. Чорновола – постійного борця за

справедливість і законність. У своєму останньому слові на судовому засіданні він промовив: «Виявляється, я ще й націоналіст. Оскільки тільки б уточнити – буржуазний чи, може, соціалістичний? Я в своїх заявах не торкався національного питання. Такий висновок робиться лише на основі того, що я писав про порушення законності, допущені на Україні» [2.7, арк. 111].

Наприкінці судового засідання останніми словами В. Чорновола стали: «Я вважаю, що суд наді мною – далеко не рядовий суд, а навіть якоюсь мірою етапний. Бо тут судять не тільки мене як особу, тут судять думку» [2.7, арк. 115]. І це зрозуміло, що так сталося: тоді постійно немилосердно придушувалися хоча б невеликі прояви піднесення, вислови про самостійність, незалежність, законність на території СРСР, яка була під тотальним контролем панівного режиму.

Книгу «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)» на Захід переправили таємно, саме з неї про тяжку долю України та про репресії над інтелігенцією дізнався увесь світ [10.202, с. 250].

У 1968 р. до розгляду справи В. Чорновола додана інформація про те, що він, прагнучи привернути до себе та до своїх однодумців якомога більше уваги, організовує грошову допомогу засудженим. Зокрема, 16 січня того ж року від «Внешпосылторга» («сертифікати» і «бони» – це своєрідна «паралельна валюта», що існувала в Радянському Союзі у 1964–1988 рр.) надіслано повідомлення, що на ім'я В. Чорновола з Англії перераховано 28,8 долара для придбання продуктів [2.8, арк. 24]. Зрозуміло, що такими діями приверталася увага і задля допомоги та підтримки українського народу в боротьбі за відновлення його законних прав, висвітлення тієї страшної ситуації, яка нависла над багатостраждальним населенням УРСР.

Головне завдання, яке ставив у своїх працях В. М. Чорновіл, – донести інформацію про репресії до численної громадськості, показати об'єктивні

причини й перебіг репресій та змалювати реальний образ засуджених людей [7.122, с. 38].

За книгу «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)» автор був заарештований і засуджений у листопаді 1967 року на три роки ув'язнення в таборах суворого режиму. Це послужило причиною такого жорстокого покарання, що він уклав документальну збірку «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)», де містилися матеріали про заарештовану в 1965 р. інтелігенцію [7.104, с. 47].

Водночас із архівних матеріалів витікає, що секретарем ЦК КПУ Ф. Д. Федченком 10 квітня 1968 р. розглянуто пропозиції, направлені першому секретареві ЦК КПУ П. Ю. Шелесту щодо участі делегації УРСР у Міжнародній конференції ООН з прав людини та публікації в республіканській пресі статті, в якій висвітлені питання, пов'язані з засудженням в Україні деяких осіб за антирадянську діяльність. Внаслідок обговорення цих питань ухвалено такі пропозиції: Комітет Державної Безпеки при Раді УРСР через Міністерство закордонних справ УРСР ознайомлять П. О. Недбайла з матеріалами про притягнення до кримінальної відповідальності Чорновола, Караванського та ін. [2.9, арк. 58].

У подальшому з архівних матеріалів, відділів ЦК Компартії України про антирадянські прояви та боротьбу з ними можна переконатися, якого широкого використання «буржуазно-націоналістичною» пресою набула праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», який резонансний вплив мав виступ І. Дзюби, приурочений до ювілею поета В. Симоненка та до подій Бабиного Яру, деякі критичні й публіцистичні статті, а також лист В. Скочка, В. Чорновола й Л. Шереметьєвої колективові журналу «Перець» із приводу опублікування ним фейлетону про негідну поведінку І. Дзюби. Як виявилось за баченням ЦК Компартії України, пропаганда навмисно роздута задля «документів», щоб можна видати їх за підтвердження своїх інсинуацій відносно настроїв радянських людей.

Знахідкою для виявлення, за висновками ЦК КПУ, тієї загрозливої пропаганди, яка лише ставила під сумнів «правдиву» діяльність Компартії, стали «провокаційні листи та заяви В. Чорновола, С. Караванського, О. Заливахи, І. Кандиби, В. Мороза, М. Озерного, Є. Кузнецової, М. Осадчого, В. Луцькова, М. Масютка, С. Віруна, Я. Геврича, М. Гориня, Ю. Шухевича та деяких інших, засуджених у різні часи в Україні за поширення антирадянської пропаганди, що відбували покарання у виправно-трудових колоніях у Мордовській АРСР». Констатовалося, що засуджені намагались поставити під сумнів законність притягнення їх до відповідальності, правильність ведення слідства й розгляду справ у суді, зображували судові процеси як грубе порушення Конституції УРСР і ставали в позу несправедливо покараних. Ці заяви, звернення і листи зібрані та переправлені за кордон, що було не на користь «засуджених» [2.8, арк. 22].

Під час свого перебування у Львівській в'язниці В'ячеслав Максимович вів листування зі своїми рідними, нерідко розповідав у своїх листах про своє самопочуття, про умови, в яких він знаходиться, що впливали на нього. Так, у листі в грудні 1967 р. він зазначав: «Усе сприймаю з філософським (або ще – олімпійським) спокоєм. Ти мене й не пізнаєш, такий я тепер став витриманий і врівноважений», – таким ми бачимо В. Чорновола, який гідно сприймає своє вкрай скрутне становище, зауважуючи, що перебування його в тюрмі йде йому на користь, він стає ніби сильнішим і вибагливішим [5.86, с. 61].

Були листи-звернення, у яких він постійно наголошував на тому, що його перебування у тюрмі є незаконним, про те, що на нього чекає тюрма, а в тюрмі чекають фізичні знущання. Проте найбільшими муками він називав ті, що спричинені образами і приниженням людської гідності. Наголошував на тому, що до нього була штучно застосована стаття Кримінального кодексу. Навіть не було за що судити, бо ті факти, які були в його працях, не мали наклепницького змісту. Його обурювало навіть те,

що начебто слідство почало бесідувати з людьми, які були на його боці, ставали на захист, підтримували і бажали його звільнення [5.86, с. 99–101].

Під час ув'язнення активно веде листування зі своїми друзями та рідними. М. Коцюбинська зазначала, що Чорновіл усвідомлював значення листування в житті людини, особливо в екстремальних умовах, і конкретно – у своєму житті. Він потроху починав культивувати цю форму спілкування, намагаючись підтримати культуру листування навіть у далеких від нормального способу життя умовах і виробити цю культуру в тих, з ким листувався, зокрема в сина [5.86, с. 15].

Прикладом такого листування із зверненням до сина Тараса можна навести наступні рядки з листа від 27 січня 1982 р.: «Мабуть, треба ламати в собі цю знеохоченість до листування. Епістолярне вміння й акуратність зовсім не зайві і в наші часи швидких комунікацій і поверхових, на жаль, взаємин. Воно робить зв'язки тривкішими й глибшими. Лист можна перечитати згодом, передумати, він реальна віха в навколишньому бігові часу, частка історії, принаймні, особистої, каталізатор пам'яті. (Страшенно не люблю тому нищити листи, навіть поверхових, а обставини такі, що часом доводиться. Загибель майже всього мого багатого засланського листування, яким я там жив, сприймаю як неабияку втрату). Листування ще й фактор мобілізуючий: акуратність у листуванні (на простий лист відповідати без зволікань, а якщо відповідь потребує одумування – не пізніше кількох днів) впливає на характер людини так само, як дотримання бодай у загальних обрисах режиму дня, «індивідуальних планів» чи даного слова. Дуже не люблю людей несловних і розхлябаних», – зазначав він [5.87, с. 165–166]. В. Чорновіл, будучи далеко від свого сина, все ж хоче бути для нього хорошим батьком, який постійно намагається навчити своїх дітей, дає їм правильні і корисні поради, що зможуть допомогти і стати у пригоді в нелегкому їхньому житті.

В. Чорновіл прагне передати свою любов до листів і самого листування своєму синові, він повинен зрозуміти, що це допомагає його

батькові, знаходячись далеко від рідних, бути так близько, читаючи від них листи.

Він тяжко переживає той час, коли в нього не було зв'язку з ріднею. В одному своєму листі до дружини він звертається до неї, ніби виправдовуючись через те, що так довго не мав змоги написати, хоча одне за одним отримував листи від неї, відразу відповідав їй своїм листом, де намагався наздогнати втрачений ним час. Своїми великими за змістом листами він ніби компенсував свою відсутність від коханої своєї дружини, яка так далеко від нього, але близька у своїх листах до нього [5.86, с. 675].

Перебуваючи в ув'язненні, постійно відчував допомогу і підтримку від своїх соратників та друзів, які пам'ятають про нього і не залишають на самоті зі своїми думками і стражданнями, постійно в листах звертався до них «Дорогі друзі!», які постійно на зв'язку з ним. Вони сповіщають його про події, що відбуваються по той бік в'язниці, а він, у свою чергу, дякує їм за підтримку, яка надана ними під час судового засідання, де, як вважає В. Чорновіл, вони стали свідками некваліфікованості судового засідання, про яке він писав і висловлювався у своїх працях «Правосуддя чи рецидиви терору?» та «Лихо з розуму», за які він і отримав покарання [5.86, с. 61–62].

Через 18 місяців був звільнений за амністією. У 1969 р. з великими труднощами вдалося влаштуватися на роботу, і в цей же час народжується ідея стосовно випуску «Українського вісника». З 1970 р. він видає позацензурний, підпільний часопис «Український вісник», який був не лише самвидавом, а витокм правдивої інформації про порушення прав людини, що поступово може винищити український народ, а далі зникне і держава. За той час, коли серед преси з'явився «Український вісник», він відразу привертає до себе увагу певної частини громадськості [5.84, с. 40]. В одній із своїх заяв голові Львівського облвиконкому Телішевському В. М. Чорновіл, спирається на Закон, затверджений Президією Верховної Ради СРСР від 11 липня 1969 р., де вказано, що особи, звільнені від

покарання, повинні бути забезпечені по можливості роботою, з урахуванням їхньої спеціальності, виконавчими комітетами виконавчих Рад депутатів трудящих не пізніше п'ятнадцятиденного терміну з дня звернення за допомогою в працевлаштуванні – згідно зі ст. 47. Після звільнення з ув'язнення В. Чорновіл намагався влаштуватися на роботу, але всі його спроби виявилися марними, мало того, про нього почали поширювати брехню, що «наклепник» Чорновіл за своїм власним бажанням не прагне знайти собі роботу і почати працювати, бо його все влаштовує, він живе за рахунок рідних та ін., та всілякого роду іншу неправдиву інформацію. Хоча В'ячеслав Максимович, навпаки, наголошував на тому, що за вироком у справі за ст. 187-1 КК УРСР не передбачене позбавлення права працювати за фахом, як і право працювати за іншими спеціальностями [5.88, с. 146–147].

На початку 1970 р. працює де тільки не прийдеться, починаючи спостерігачем метеостанції в Закарпатті, далі у археологічній експедиції на Одещині, а також залізничним вагарем на Львівщині. Просто не можливо було знайти роботи за спеціальністю.

У 1972 р. він знову потрапляє під арешт, засуджений за ст. 62 КК УРСР «Антирадянська агітація і пропаганда». За цією статтею вважалося, що агітація і пропаганда, проведена для підриву чи послаблення радянської влади або вчинення і поширення наклепницьких вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад, як і розповсюдження або виготовлення чи зберігання з тією ж метою літератури такого ж змісту – караються позбавленням волі на термін від шести місяців до семи років, із засланням на термін до п'яти років чи без такого або засланням на термін від двох до п'яти років [13.283]. Як зазначав сам В. Чорновіл, 12 січня 1972 р. – це була дата початку нових широких репресивних акцій для остаточної ліквідації течії шістдесятників, зокрема в українському літературно-громадському житті [3.67, с. 35].

За справою № 03.73 вироку, винесеного В. М. Чорноволу, зазначалося, що В. Чорновіл брав участь у виданні позацензурного журналу «Український вісник», який нібито з першого по п'ятий номери за своїм змістом спрямований на підриг і ослаблення радянської влади [3.67, с. 10].

У своєму листі до секретаря ЦК КПУ П. Шелеста В. Чорновіл указав на суперечності Конституції СРСР і 62-ї статті Кримінального кодексу УРСР. Суд, прокурор, слідчий і орган дізнання зобов'язані за ст. 4 КПК УРСР в межах своєї компетенції порушити справу в кожному випадку виявлення ознак злочину. І, як наслідок, В'ячеслав Максимович завершує свій аналіз статей влучним висловом із народного фольклору: «Закон, як дишло, куди повернеш, туди й вийшло», – з чим не можна не погодитись [5.76, с. 43–44].

Далі він наводив декілька прикладів, які характеризували в контексті законності УРСР, як можна виявити «особливо небезпечного злочинця» різними способами, але спочатку необхідно пригадати деякі статті Конституції СРСР, наприклад, ст. 128: «Недоторканність житла громадян і таємниця листування охороняються законом». Статті Кримінального Кодексу УРСР, такі як ст. 130: «Незаконний обшук, незаконне вилучення або інші дії, що порушують недоторканність житла громадян, вчинені службовою особою, – карається позбавленням волі...», ст. 131: «Порушення таємниці листування, вчинене службовою особою, – карається виправними роботами...» Але, як показувала практика, кагебістам працювати було легше, ніж міліції, бо міліція шукає хулігана, а кагебісту особливо небезпечного державного злочинця знайти легше, оскільки вони часто виступають на ювілейних вечорах. Наприклад, він разом з друзями йде по вулиці, повертаючись додому чи просто ведучи розмову, і навіть не може собі уявити, що якраз у цей час «сексот» може йти поруч і підслуховувати їх розмову. Потім «особливо небезпечного» можуть раптово попросити з роботи, хоча це буде явний сигнал від КДБ, і ця людина не повинна скаржитись, бо в КДБ уособлена найвища,

остаточна «справедливість». Але це ще не все: продовжуються «небезпечні розмови», то в хід іде техніка – відбувається «підслухка». З поштою, телеграфом і телефонною станцією завжди можна домовитись, тим паче, якщо звертається КДБ. Тоді починається повне втручання в особисте життя. У гуртожитку під ліжком можна помітити металеві «вусики», кінці яких виходять за вікно; на горищі будинку двері раптом відчинені і туди не пускають, а вночі в сусідній кімнаті, в якій ніхто не живе, чути «дивний» стукіт. Коли людина помічає за собою подібну «підслухку», то її життя стає нестримним і сповнене жахом [5.76, с. 51–52].

В. М. Чорновіл був засуджений на 6 років таборів і 3 роки заслання. Перебував у Мордовії, Якутії (Чаппанді) і весь цей час бореться за статус політв'язня, підпільно займаючись публіцистичною діяльністю, за що неодноразово отримує покарання. І це тоді, коли у 1975 р. Радянським Союзом підписано Гельсінську угоду, за якою офіційно зобов'язувався забезпечувати всі громадянські права громадян країни [7.119, с. 19]. В. М. Чорновіл у мордовських таборах отримав прізвисько «Зеківський генерал», що відображало його як активного борця за статус політв'язня. Ним було проведено акції протесту, дні голодувань. За свою непокору він більшість строку відбув у ШІЗО і ПКТ.

Того ж 1975 р., коли ідеологічне, економічне й військове протистояння соцтабору на чолі з Радянським Союзом і країн Заходу сягнуло, здавалося б, критичної межі, в Гельсінкі був підписаний Прикінцевий акт НБСЄ. СРСР повинен був дотримуватись і слідкувати за кожною своєю дією для того, щоб ніяким чином не порушити Прикінцевий акт, який можна зрівняти лише з особистим законодавством країни. Це давало змогу почати боротьбу на легальних умовах проти будь-яких порушень людських прав чи, наприклад, нації загалом, а особливо тієї частини, в якій ішлося про права людини, підписаній ООН 10 грудня 1948 р. [10.234, с. 45–46].

За невтомної діяльності Миколи Руденка, Петра Григоренка, Оксани Мешко, Олеся Бердника та Левка Лук'яненка 9 листопада 1976 р. створено Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод. Щодо засновників Української громадської групи, необхідно згадати Н. Строкату, І. Кандибу, М. Мариновича, М. Матусевича, О. Тихого [10.234, с. 46]. Вони боролися і наполягали на визнанні і дотриманні прав людини, не припускали порушення цих прав державою; своїми діями поступово впроваджували конституційні права, які закріплені за кожним громадянином, а саме: свобода слова і руху, зібрань тощо; доносили до громадськості Загальну декларацію прав людини ООН для того, щоб люди могли з нею ознайомитись і в подальшому намагалися відстоювати свої права, посиляючись на юридичні документи. Якщо подібні скарги були, то УГГ їх приймала, передаючи затим ЗМІ чи урядам держав – учасників Гельсінської угоди.

Засновники групи поставили собі за мету постійно звертатися до законної дії як внутрішнього, так і міжнародного права, боролися за реалізацію міжнародних зобов'язань, узятих на себе Радянським Союзом у Гельсінкі щодо забезпечення дотримання прав людини на свободу слова, друку, демонстрації, зборів тощо [10.224, с. 12].

Гельсінський рух об'єднував чи не всі течії спротиву тоталітарній системі: національно-визвольний і загальнодемократичний, робітничий і релігійний та ін. До УГГ належали люди, які мали найбільший моральний авторитет у народі, до таких можна віднести В. Чорновола, В. Стуса, З. Красівського, В. Романюка, О. Мешко, Н. Світличну та ін.

До складу УГГ за весь порівняно нетривалий час її існування вступили 43 особи. Якщо скласти їх термін відбутого цими людьми покарання, як-то у концтаборах чи то у в'язницях, психушках, і ще додати заслання, то сумарно термін буде складати приблизно 550 років. П'ятеро членів УГГ: О. Тихий, Ю. Литвин, В. Марченко та В. Стус – загинули в таборах, вони «фактично вбиті в неволі» [10.234, с. 46]. Але, незважаючи

на всі жахіття, що припали на долю членів групи, УГГ не припинила свого існування задля подальшої, ще більшої і нещадної, боротьби проти грубих порушень прав людини.

УГГ не бажала піддаватися утискам з боку влади і тому не саморозпускалася, продовжуючи свою боротьбу за незалежність України та за демократизацію держави. Згодом Народний Рух України став такою політичною силою, яку можна назвати спадкоємицею УГГ та УГС, зарахувати її до числа активних діячів Народного Руху, бо належали до організацій, у яких національна проблема та права людини завжди були одним із найголовніших питань національно-визвольного руху українського народу протягом усієї історії його існування [7.140, с. 67].

Відбувши термін у мордовських таборах, Чорновіл у 1978 р. відправляється на заслання в с. Чаппанду (Якутія), деякий час був у райцентрі Нюрбі, де працював над новою роботою «Тільки один рік» (1977–1978 рр.). Цей рукопис потрапляє за кордон, але до нас дійшов лише невеличкий його фрагмент [6.94, с. 6].

8 квітня 1980 р. Чорновіл заарештований за сфабрикованим обвинуваченням у спробі зґвалтування. Із 13 серпня 1980 р. знаходився в таборі на ст. Табаган (Якутія). Від дня арешту голодував (витримавши 120-денну голодівку) у знак протесту проти сваволі над ним. Засуджено у селищі Мирному (4–6 червня 1980 р.) В. М. Чорновола на 5 років позбавлення волі за участь в УГГ [5.91, с. 251]. Постійно залишаючись на своїх позиціях, він веде боротьбу з КДБ, не зраджує своїй життєвій позиції навіть тоді, коли йому починають прямо погрожувати, він не боїться за своє життя. Впевнено стоїть на своєму проти несправедливості, незаконних дій судової системи щодо фальсифікації справ. Його справа була сфальсифікована, «шита білими нитками». Подібним чином поводитися «найгуманніша в світі судова система СРСР» з іншими соратниками В. Чорновола та тими, хто стояв на принципових засадах [3.53, с. 47].

У 1983 р. звільнений за протестом прокурора Якутії, без права виїзду в Україну. Там працював кочегаром на заводі у місті Покровську [6.94, с. 6]. Лише у квітні 1985 р. В'ячеслав Максимович дістав змогу повернутися на Батьківщину. Через деякий час влаштовується на роботу в м. Львові, але наразі лише кочегаром у міськрембудтресті. Займається активною політичною діяльністю. Але знову його звільняють із політичних мотивів, зокрема, за інтерв'ю закордонним журналістам [10.202, с. 251].

Тоді ж у Києві створена перша незалежна громадська організація, яка виникла ще за СРСР, отримала назву «Український культурологічний клуб». Його діяльність спрямована не лише на піднесення української культури, бо назва якраз про це нібито говорить. У своїй основі його діяльність носила політичний характер. Відзначався цей клуб і тим, що на його засіданнях не раз обговорювалися «білі плями» і «чорні дірки» в українській історії [11.251, с. 2].

Одночасно влітку 1987 р. В. М. Чорноволом відновлено видання суспільно-політичного часопису «Український вісник», світ побачив сьомий номер «Вісника» [3.53, с. 66]. Того ж 1987 р. в Києві виникає Український культурологічний клуб, ставши першою незалежною громадською організацією в Радянському Союзі. Наприкінці грудня Українська Гельсінська група оголосила про відновлення своєї діяльності. Ідея розширення й політизації групи належала В. Чорноволу. Основним завданням Співки залишалося «відродження національної самосвідомості українського народу та боротьба за українську державність». Згодом розроблено Декларацію принципів УГС В. Чорноволом, З. Красівським, М. Горинем, Б. Горинем і О. Шевченком, яку вони оприлюднили 7 липня 1988 р. на мітингу у Львові [10.234, с. 46–47].

У 1987–1988 рр. В. Чорновіл працює кочегаром школи-інтернату № 103 в місті Львові. 1987 р., за горбачовської «перебудови», додому з концтаборів, із заслання починають повертатися політв'язні. Таке

пом'якшення пануючого режиму, певна лібералізація не лише повернули більшість інтелігенції до рідних та близьких, але й створили умови, що дозволили з'явитися першим незалежним об'єднанням громадян, у тому числі і колишніх політв'язнів [2.32, арк. 1].

Згадуючи час створення Української Гельсінської Спілки у 1988 р., В. Чорновіл бажав створити організацію задля однопартійності і відсутності організованої опозиції, бо вважав, що інакше демократична перебудова не зможе існувати і розвиватися [6.101, с. 280]. Зрештою, він став головою виконкому від УГС, місце голови Київської філії від УГС посів О. Шевченко, посаду голови Львівської філії надане Б. Гориню, Тернопільську філію очолив Л. Горіховський [11.251, с. 2].

Але колишній караючий меч радянського правосуддя не забарився. Вже 21 червня 1988 р. для бесіди до Львівської обласної прокуратури «запрошені» В'ячеслав Чорновіл, Ірина Калинець, Іван Макар та ін. ініціатори. Перед тим, 16 червня, відбувся мітинг біля пам'ятника українському письменнику, поету, публіцисту та вченому Івану Франкові у Львові, де обговорено кандидатуру для участі у XIX партконференції. Увечері того ж 21 червня владою зірвано майже 50-тисячний мітинг поблизу стадіону «Дружба» [4.72, с. 6].

11 березня 1988 р. підписано звернення М. Горинем і З. Красівським до української та світової громадськості, щодо відновлення діяльності УГГ. Того ж 1988 р. Чорновіл став ініціатором створення Української Гельсінської Спілки [3.59, с. 6], стає її співголовою, співавтором головного програмного документа – «Декларації принципів Української Гельсінської Спілки», яку оприлюднив 7 липня 1988 р. на 50-тисячному мітингу в м. Львові [13.287].

В. М. Чорновіл разом з більшістю членів УГС, які також зазнали арештів та заслань, переважно мали вироки до 15 років ув'язнення, з новою силою і завзяттям продовжили боротьбу проти існуючого політичного режиму.

На початку 1989 р. утворено вищий керівний орган Спілки, який отримав назву Всеукраїнської Координаційної Ради УГС. До складу Ради УГС входило 22 особи, більшість яких становили ще донедавна колишні політв'язні: В. Чорновіл, В. Барладяну, М. Горбаль, Б. і М. Горині, Л. Гороховський, Г. Гребенюк, Й. Зісельс, Я. Лесів, П. Марусик, М. Муратов, С. Набоков, В. Овсієнко, Є. Пронюк, С. Сапеляк, М. Семенюк, О. Сокульська, В. Титаренко, С. Хмара, В. Шевченко, О. Шевченко. Затим до них приєднався і Л. Лук'яненко, який повернувся із заслання, члени УГС оберуть його головою Спілки. Через два роки більша частина програмових принципів УГС схвалена Декларацією про державний суверенітет України, що слід розглядати як наслідок плідної діяльності її членів [10.234, с. 49].

Наприкінці 80-х рр. XX ст. починають створюватися товариства, які мали за мету відновлення української культури та виступали за права політв'язнів і репресованих. Вже у лютому 1989 р. створено Товариство української мови імені Т. Шевченка, в березні виникає товариство «Меморіал» імені В. Стуса, у вересні 1989 р. утворено Народний Рух за перебудову [11.251, с. 2]. Ці та інші товариства швидко налагодили діяльність місцевих організацій, які виступали за надання українській мові статусу державної [7.180, с. 131].

12–18 вересня 1989 р. за підтримки НРУ в Чернівцях відбувся перший фестиваль української сучасної музики та популярної пісні «Червона рута». Подібні фестивалі спрямовані на розвиток та поширення української культури, задля розвитку рідної мови більшості населення, якому тривалий час насаджували російську мову, русифікуючи український народ, для «витравлення» української нації [4.72, с. 15].

29 жовтня того ж року під тиском НРУ, разом із іншими національно-демократичними організаціями, прийнятий Верховною Радою УРСР «Закон про мови в Українській РСР». Це означало, що, нарешті, українській мові нададуть державного статусу, – це один із визначних

тогочасних здобутків національно-демократичних сил, який ще до того ж закріплював позиції тих демократичних рухів, які мали за мету здобуття державного статусу української мови [4.72, с. 17].

6 листопада 1989 р. Координаційною радою Львівської філії УГС В. Чорновола запропоновано висунути кандидатом у народні депутати Верховної Ради Української РСР. З часом його підтримали Демократичний блок та 16 трудових колективів [10.213, с. 9].

В. Чорновіл був прихильником федеративної ідеї, це він підтвердив у одному з номерів часопису «Політика» за 1989 рік, надрукувавши там свою політичну програму як кандидата в народні депутати. Йшлося і про його бачення федералізму, на противагу централізму: «Гадаю, що натерпівшись від тоталітаризму й імперського централізму, вільна Україна здобуде стійкий імунітет проти всяких диктатур, однопартійних режимів, непогрішимих вождів, партій, вчень. І не захоче мій народ міняти накинутий ззовні московський централізм на рідний київський, а піде шляхом традиційного ще з князівських і козацьких часів демократичного спрямування» [10.195, с. 24]. Це засвідчувало те, що В. Чорновіл все ж убачав майбутню Україну саме у вигляді федеративної держави, що підтверджувалося і в програмі: «Бачу в складі Української Федеративної Народної Республіки такі землі, як Київщина, Поділля, Волинь, Галичина, Буковина, Закарпаття, Гетьманщина, Слобожанщина, Запоріжжя, Донеччина, Таврія (Чорноморія), а Крим – як незалежного сусіда або автономну республіку в союзі з Україною. Кожна із земель матиме свій парламент (Донецьку Раду, Галицьку Раду і т.д.) і свій земельний уряд, а двопалатна (з пропорційним представництвом від усього населення і рівним – від земель) Центральна Рада України відатиме і берегтиме гарантії демократичних прав (на опозицію, вільні вибори, свободу слова і друку, на приватну чи колективну власність, на недоторканність і гідність свободи)» [10.195, с. 24]. Після обрання В. Чорновола депутатом Верховної Ради України він намагається прийняти ті основні документи,

що є нагальними для кожної держави, а саме: державний суверенітет, державний устрій, економічну самостійність, власність, землю і земельне користування, захист українського довкілля, статус української мови та ін. [10.213, с. 10].

Товариство української мови імені Т. Шевченка, Народний Рух України, яких можна віднести за родом їхньої діяльності до громадських організацій національно-державного спрямування, за короткий проміжок часу не лише встигли організуватися так, що до їх лав почали масово входити громадяни, а й структуруватися таким чином, щоб тривалий час залишатися на гідному рівні [10.218, с. 39]. 28 березня 1991 р. В. Чорновіл звертається до виконкому Львівської обласної Ради народних депутатів із проханням дозволити піти на лікування з 15 квітня 1991 р., звернення було підписано із згодою [2.32, арк. 5].

6 липня 1990 р. В. Чорновіл від імені Народної ради оголосив заяву щодо відкликання депутатів-комуністів, які на власних засадах виїхали до Москви на XXVIII з'їзд КПРС [10.213, с. 10]. Чимало соратників разом з В. Чорноволем брали участь 16 липня 1990 р. в ухваленні Декларації про державний суверенітет України, прийнятої Верховною Радою УРСР. Наступним серйозним кроком у становленні державної незалежності стала подія 24 серпня 1991 р., коли В. М. Чорновіл, та його соратники досягли поставленої мети ще на початку своєї політичної кар'єри. Нарешті відбулося проголошення довгоочікуваної державної незалежності України. Сесія Верховної Ради Української РСР за ініціативи Народного Руху України та підтримки демократичних партій проголосила «Акт про державну незалежність України» – 346 голосами «за» [11.246, с. 1].

1990–1992 рр. були для В. М. Чорновола часом активної політичної кар'єри, зокрема на посаді голови Львівської обласної Ради народних депутатів, водночас стали позначені важливими реформами – адміністративною, земельною, а також відновленням українських традицій. Подібну модель розвитку підхопили інші сусідні області, де на

виборах перемогли демократичні сили, – Тернопільська, Івано-Франківська [7.120, с. 49–50].

Стоячи на послідовно твердих позиціях щодо виведення влади на новий, демократичний рівень, В. М. Чорновіл намагався розпочати боротьбу з корупцією у владі, наголошуючи: «Служити владі й не слухатися влади – неможливо... Чисто по-людському я розумію тих, хто не хоче бути бідним. Але небезпечна річ, коли політик, не лишаючи політики, йде бізнесувати. Це вже не політика! У нього руки зв'язані дротом!» [1.4, с. 16]. Він був переконаний, що корупціонери, які були при владі, не могли бути патріотами, бо лише структуроване суспільство має владу, яка стоїть на позиціях відповідальності. Тому очолювати владу повинні люди чесні, які будуть боротися за праве діло, які всіма своїми силами відстоюватимуть міжнародний престиж своєї держави. Лише чесна людина може зайняти посаду політичного діяча своєї держави і бути справжнім патріотом. Не можна не погодитись зі словами мудрого політика, який вбачав корінь проблем у владі і який намагався зупинити подібні випадки проявів корупції у владних структурах [11.275, с. 3].

У всі часи високо оцінювався внесок Чорновола в українські справи. Так, А. Семенченко стверджує, що надзвичайний науковий та практичний внесок у розвиток української національної демократії було зроблено саме такою легендарною постаттю ХХ ст., Героєм України, славетним її сином В. М. Чорноволом. Його заслуга полягає у розбудові не лише Народного Руху України, а й у становленні незалежності самої Української держави [7.165, с. 148]. 1991 рік також ознаменувався президентськими виборами, у яких брав участь і В. Чорновіл, виборовши друге місце з результатом 23,27% [2.21, арк. 15].

26 серпня 1991 р. Президія Верховної Ради України постановила: тимчасово припинити діяльність компартії на території України [4.72, с. 30].

З архівних матеріалів чітко простежується, що тогочасна номенклатура, залишившись при владі, не була зацікавлена ні в незалежності Української держави, ні в реальній демократизації українського суспільства. Якщо ж співставити головну мету Народного Руху, то це, по-перше, побудова незалежної Української держави, по-друге, побудова демократичної Української держави [2.15, арк. 27]. Тому зразу ж виникла загроза того, що перефарбована номенклатура досягне своєї максимальної мети, зберігшись як система і втримавши ключові владні позиції; будь-яких радикальних реформ – політичних, економічних чи соціальних – вона не допустить, а значить, і тих процесів, які реально можуть привести до побудови справжньої незалежної держави, відкритого громадського суспільства в ній [2.15, арк. 28].

Підтримка Народного Руху та близьких національно-демократичних об'єднань привела до утворення мережі, зокрема нових козацьких товариств, приміром, «Українське козацтво», що з часом мало багато прихильників патріотичного спрямування [2.27, с. 31].

«Українське козацтво» набирало «обертів» у суспільстві, і вже у жовтні 1991 р. у м. Києві відбулася Велика Рада Українського козацтва [10.229, с. 5], де і ухвалено рішення про запровадження посади Гетьмана. Першим Гетьманом «Українського козацтва» було обрано лідера Руху – В'ячеслава Чорновола [8.182, с. 542–543]. Згода В. Чорновола балотуватися на посаду Гетьмана «Українського козацтва» свідчила про усвідомлення лідером Народного Руху, його соратниками того, що існує необхідність у співпраці з «Українським козацтвом», консолідації з тими прагненнями, які постали нагально, – включитися у політичну боротьбу задля подальшого недопущення поневолення України, з якого вона вивільнилася 24 серпня 1991 р. [10.219, с. 32].

18 червня 1992 р. направлено «Звернення керівництва Українського козацтва до Президента України Л. Кравчука щодо проведення акції зречення присяги на вірність Московському цареві». «Українське

козацтво», керуючись бажанням зробити свій внесок у відродження волелюбних традицій і незалежницької ментальності народу, вирішило 21 червня 1992 р. провести в м. Переяслав-Хмельницькому акцію зречення тієї присяги, що склали українські козаки 8 січня 1654 р. на вірність московському цареві. Намічена акція зразу ж викликала великий резонанс у суспільстві, до неї готувалися велика кількість козаків, представники інших патріотичних сил, духовенство. Сутність готовності до заходу така, що зупинити його практично неможливо. «Просимо Вас, пане Президенте, підкреслювалося у зверненні, втрутитися в ситуацію і використати Ваш вплив на органи влади м. Переяслав-Хмельницького з тим, щоб вони зберігали нейтралітет під час акції і не заважали українським патріотам висловити свою відданість до Вітчизни». Наприкінці звернення були три підписи: Гетьман Українського козацтва В. Чорновіл, Головний отаман Українського козацтва Є. Петренко та Генеральний писар Українського козацтва В. Стріха [2.22, арк. 173].

Після того, як Л. Кравчук став Президентом України, виборовши перемогу у президентських перегонах 1991 р., він розпочав активну міжнародну діяльність, спрямовану на покращення відносин із сусідніми країнами. Архівні документи свідчать, що у 1993 р. Л. Кравчук надіслав лист Президенту США Б. Клінтону, де окреслив проблему щодо можливого ядерного роззброєння, акцентуючи увагу на тому, що Україна, таким чином, ще раз підтвердила свою політичну волю і щире бажання утвердити у двосторонніх відносинах таку атмосферу, яка відповідала б прагненням і сподіванням українського народу [2.23, арк. 118].

Водночас Л. Кравчук продовжив: «Я хотів би підтвердити, що Україна буде дотримуватися взятих раніше зобов'язань, розуміючи занепокоєність з боку США з приводу спрямованих на об'єкти на території США міжконтинентальних балістичних ракет РС-22, готова позитивно розглянути прохання адміністрації США про включення за погодженням з

Російською Федерацією до програми ранньої деактивізації деякої кількості таких ракет шляхом демонтажу боєголовок» [2.23, арк. 119].

Коли постало питання обрання голови Верховної Ради, то було запропоновано кандидатами 9 депутатів на цю посаду. Від партії НРУ висунуто кандидатуру: за свою державотворчу діяльність запропоновано В'ячеслава Чорновола. Але, незважаючи на це, він зняв свою кандидатуру на користь Василя Дурдинця. Перед тим, як вчинити це, В. Чорновіл оприлюднив свою програму дій, де зосереджував увагу на плідній праці, не озираючись на минуле, прагнув зупинити розкрадання державного і суспільного майна та злочинність, яка почала гуртуватися і заважати будувати демократичне суспільство. З дня проголошення незалежності виникло багато нерозв'язаних державно-політичних проблем, серед яких – проблема Чорноморського флоту і Криму як невід'ємної частини України. Розв'язання цієї проблеми сприятиме престижу молодій незалежній держави, яка зовсім недавно з'явилася в Європі. Тому необхідно було підтримувати її імідж і прямувати до європейського рівня будівництва держави [5.79, с. 11–12].

У березні 1992 р. він разом з М. Горинем та І. Драчем стає співголовою Народного Руху України, а вже у грудні того ж року одноосібно його очолив.

4–6 грудня 1992 р. у м. Києві відбулися IV Всеукраїнські збори НРУ. Перед тим у Києві 19 вересня 1992 р. відбулася чергова сесія Великої ради НРУ. Відкриваючи її, співголова Руху, народний депутат України В. Чорновіл послався на програму державотворення України, що, безперечно, потребувало нового реформування [11.238, с. 3].

Водночас В'ячеслав Максимович Чорновіл зауважив, що Великі збори проходять у надзвичайно тривожний час – за умов загальної кризи – політичної, соціальної, економічної, яка поставила під загрозу саме існування незалежної Української держави [3.60, с. 28].

Хоча й нелегкі часи нависли над молодою незалежною державою, але це не завадило того ж 4–6 грудня 1992 р. прийняти Концепцію державотворення в Україні, розроблену групою фахівців у складі: В. Черняка (доктор економічних наук, професор, керівник групи), С. Головатого (кандидат юридичних наук, народний депутат України), О. Савченка (доктор економічних наук), Ю. Костенка (народний депутат України), І. Зайця та Ю. Рубана (народні депутати України), В. Івасюка (народний депутат України), Л. Танюка та І. Герети (члени Президії Верховної Ради України). Також у доопрацюванні та внесенні змін до Концепції державотворення в Україні брали участь члени Центрального проводу Народного Руху України В. Чорновіл, М. Бойчишин, О. Лавринович, С. Одарич [1.4, с. 2].

Концепція державотворення в Україні складалася з наступних пунктів: право на державне будівництво; економічна реформа; національна безпека; система охорони здоров'я; культура, освіта, наука [1.4, с. 26–27]. Концепція розкривала напрямки подальшої розбудови Української держави, шлях, яким вона повинна прямувати задля усунення всіх негараздів, які виникають на ньому.

Пізніше на долю Народного Руху України випаде велике випробування, коли партія буде на межі розколу. У час, коли необхідно займатися розвитком молодої Української держави, НРУ розколеться на частини: з одного боку – Народний Рух України, а з іншого – Український Народний Рух, очолюваний Ю. Костенком, після чого ще виникне Рух за єдність під проводом Б. Бойка. Усе це призведе до певної недовіри з боку прихильників Народного Руху [7.168, с. 149].

Однак до заслуг Народного Руху України можна віднести те, завдяки чому він домогся об'єднання українських патріотів та жаданого відновлення державної незалежності України. НРУ не залишав поза увагою і питання, що стосувалися зовнішньополітичного курсу, оскільки

зовнішня політика повинна турбувати всіх не менше внутрішньої, що так само забезпечує добробут своєї держави та народу [7.171, с. 11].

До всього цього безпосередньо причетні Чорновіл, НРУ. Йдеться, насамперед, про постанову «Про Основні напрями зовнішньополітичної політики України», що 2 липня 1993 р. ухвалена Верховною Радою України. У ній розглядалися зовнішньополітичні пріоритети молодій державі, що не завжди давало той результат, до якого прямували, призводило до негативних явищ у зовнішній політиці. У своїй активній державотворчій діяльності В. М. Чорновіл не залишився осторонь зовнішньополітичного курсу України. Він постійно наголошував на необхідності прямувати до європейської інтеграції, а з часом і вступу до НАТО, для того щоб бути у структурі загальноєвропейській і знаходитись на рівні з іншими країнами Європи.

Загалом Україна постійно перебувала в євроінтеграційному процесі, починаючи з 90-х рр. ХХ ст. Про це свідчить, зокрема, і те, що В. Чорновіл перебував у складі депутатської делегації у Раді Європи, де неодноразово порушувалося це питання. Він наголошував на необхідності вступу України до НАТО, акцентував на тому, що Західна Європа має зрозуміти: без східноєвропейських країн, зокрема України, не побудувати дійсно об'єднану Європу [7.171, с. 14].

Наступні події 1993 р. вимагали від українського суспільства замислитись, що було зроблено з дня проголошення незалежності. У своїй промові на Майдані Незалежності в Києві з нагоди третьої річниці проголошення Декларації про державний суверенітет України В. Чорновіл підкреслив: «На сьогоднішній день не видно радості на стривожених обличчях, бо над Україною нависла небувала загроза. Колись ще весною 1992 р. висунуте Рухом гасло «Україна в небезпеці» можна впевнено переформулювати: «Україна – у смертельній небезпеці!», «Україна над прірвою!» [5.92, с. 203]. Його бентежили події, що відбувалися у державі, бо вирішувати їх ніхто не поспішав, а своїм спокоєм лише погіршував і так

складне становище. Наступна небезпека виходила від «Заяви урядів Республіки Білорусь, Російської Федерації та України про невідкладні заходи щодо послаблення економічної інтеграції». Ішлося про «єдиний економічний простір», «спільну митну територію», «узгоджене законодавство», «широку, всебічну взаємодію в політичній та оборонній галузях», «право вільно володіти власністю, жити й працювати на території будь-якої з трьох держав», заборону вступати в економічні союзи з іншими державами та, нарешті, про «спільне управління багатьма сферами господарської діяльності, для чого «будуть створені необхідні органи, яким делегують відповідні управлінські функції» [5.92, с. 204]. Нависла загроза якоїсь нової федерації, схожої на Радянський Союз, зі складу якого з труднощами 19–22 серпня 1991 р. Україна лише перед тим вийшла.

І знову В. М. Чорновіл не лише окреслює і називає нагальні проблеми, але й пропонує Програму дій виходу із «смертельної небезпеки» [5.92, с. 205–206]:

1. Звернення до Ради Безпеки ООН зі скаргою на агресивні зазіхання з боку Росії.
2. Демонстрування Президентом України підписаної прем'єр-міністром Кучмою заяви про інтеграцію трьох держав.
3. Якнайшвидший вихід із СНД і переведення відносин з колишніми республіками Союзу на рейки тільки взаємовигідних двосторонніх угод.
4. Анулювання Верховною Радою неконституційної постанови про референдум і призначення нових виборів парламенту в грудні.

Далі була висунута ідея земельно-федеративного устрою України, про яку йшлося з 1989 р., де унітарний Радянський Союз порівнювали з федерацією. Хоча скоріше до федеративного устрою, на його думку, можна віднести Югославію та Німеччину, які по суті є міждержавними утвореннями. Німеччина має яскраво виражений федеративний устрій, на її землі відсутні особисті атрибути державності, хоча вона має право на

самоврядування [5.92, с. 208]. Лідер Руху постійно пропонував заходи виведення країни з кризи, а задля цього ставив акценти на розвитку науки на прикладі відродження Японії, Німеччини та інших країн, які знайшли вихід із кризи і швидко відновили свою економіку. Переконавав, що ситуацію в країні можна змінити, налагодити завдяки розвитку науки, що дозволить країні бути в інформаційному колі світу. Розвиток науки для країни має лише позитивний ефект, це – створення належної інфраструктури й умов інтелектуальної праці, розвиток наукового потенціалу, надання можливості та створення умов для нових наукових досліджень. Україна насичена великою кількістю науковців, подібний науково-технічний потенціал існує лише у невеликій кількості країн – Німеччині, Франції, Великобританії. В Україні протилежний наслідок: трудова еміграція з країни, де відсутній захист інтелектуальної власності, іншими словами, байдужість до всього цього. Вихід з «глухого кута» Чорновіл вбачав у неперевершеній ролі інтелігенції як соціальної групи, що займається переважно інтелектуальною працею, а особливо науковців, бо саме їх діяльність буде вирішальною у державотворчій діяльності. Вона буде спрямовувати як економіку країни, так і культурний розвиток на відновлення та покращення держави, а це, в свою чергу, буде впливати на її статус у світі та Європі [5.92, с. 295].

Проведення економічних реформ приведе до розв'язання певних питань, саме тих, що стосуються політичних, соціальних, національних та культурних, але їх необхідно вирішувати всі і відразу. Вирішення цих проблем сприяє новим змінам у суспільстві, що сформує прагматизм, надасть реальні можливості людству для свободи у своїх переконаннях та у боротьбі з системою. А щоб було кому протистояти тоталітаризму, автократизму, необхідно створити завзятий, заможний, впливовий та міцний середній клас [5.92, с. 504].

У виступі на сьомій сесії Верховної Ради України 2 лютого 1993 р. В. Чорновіл порушив питання щодо значимості тієї частини законів і

постанов, що прийняті нелегітимним шляхом, коли бракувало депутатів, які повинні бути на засіданні, але їх голоси все ж враховувались – начебто вони були присутні. Далі порівняв усе це з конгресом США, парламентами Франції та Англії, де подібне є неприпустимим. І як вихід із ситуації, пропонував перед кожним початком засідання проводити реєстрацію, що дозволить зафіксувати присутність депутатів на засіданнях, бо подібні випадки використання чужих голосів – це недопустиме явище у Верховній Раді, яке, врешті, призводить до тяжких порушень у середовищі влади [5.92, с. 56].

У виступі на семінарі Північноатлантичної асамблеї «Україна і європейська безпека» 21 червня 1993 р. в Києві В'ячеслав Максимович висловив позицію Народного Руху України, заявивши, що владу хвилює питання колективної безпеки Європи і те, як вона бачить у майбутньому НАТО не як оборонний блок однієї частини Європи проти іншої, а як орган єдиної системи колективної безпеки всіх європейських народів, у тому числі й України, а можливо, навіть і Росії. Тому, на думку В. Чорновола, постає необхідність для розширення НАТО шляхом входження нових держав Європи.

Незважаючи на прогнозоване позитивне майбутнє, на його думку, виникає і велика загроза європейській безпеці, що проявляється в намаганнях об'єднання збройних сил, як-то, наприклад, деякої частини колективної безпеки країн СНД. Коли Україна проголосила себе нейтральною, без'ядерною та позаблоковою державою, то постійно відбувається спроба «заманити» її у подібний союз військового значення [5.92, с. 175].

Народний Рух України разом з В. Чорноволом безпосередньо брав активну участь у якнайшвидшій розробці Конституції України. Постійно наполягаючи на тому, щоб прискорити її темпи, В. Чорновіл пропонував брати участь членам Народного Руху. Рухівці, впевнені у своїх діях, навіть встановили приблизний термін прийняття Конституції – червень 1996 р.

(це був 1995 р., а в червні 1996 р. Конституція України вже була прийнята). Як показав час, члени НРУ виконували свої обіцянки [5.79, с. 23].

Коли був підготовлений проект Конституції України, то НРУ акцентував увагу на кількох важливих положеннях, проти яких вони виступали: по-перше – антинаціональне, де мовна проблема трактується надто широко. Настільки широко, що фактично залишає шпари для введення кількома регіонами як офіційної або навіть ще однієї, державної мови; по-друге – антидержавне, бо Конституція не передбачає відповідальності за заклики до розвалу держави, окрім випадків закликів до збройної боротьби; по-третє – антипартійний напрямок, оскільки у документі згадується про існування політичних партій, у той час як партія – основа політичної структури держави [5.79, с. 33].

В. Чорновіл порушував питання, що стосувалося внутрішньої єдності Української держави. Виходить, нібито Україна складається з двох половинок – із Заходу і Сходу, незважаючи на те, що вони відрізняються між собою і поглядами, які стосувалися політичної ситуації в державі, і певним ставленням до змін, які з'явилися якраз після проголошення Акта незалежності України, що неможливо уникнути з цього документа. В. Чорновіл помічав деякі зрушення у світосприйнятті українського населення Західної та Східної частини України, а саме – нехтування інтересами середнього класу населення, прояви мафіозності та зневіреність українського суспільства у комуністичній ідеології [11.270, с. 1].

В'ячеслав Максимович не завжди погоджувався з діяльністю Верховної Ради, вбачаючи в ній відсутність такої концепції, яка могла стосуватися, зокрема, бюджету. Парламент, у свою чергу, не міг відразу ухвалити закони про податок, що мали бути прийняті в новій державі ще з перших днів її незалежності. Він ніби сприяв тому, що потакав слабким сторонам уряду. Водночас В. Чорновіл прагнув до розв'язання нагальних проблем для швидкого їхнього перегляду та усунення [11.272, с. 1]. Він продовжує свою боротьбу з владою задля необхідних зрушень у розвитку

молододі держави, вимагаючи розпуску існуючих владних структур та обов'язкового проведення дострокових виборів [7.164, с. 101].

В. М. Чорновола постійно тривожила непроста ситуація, що склалася в Українській державі, насамперед, що відбувається у владній верхівці, він побоювався доведення держави до навіть некерованого стану. У своєму зверненні до Президента не вимагав втручання та припинення антидержавних дій у Збройних Силах України, що покликані бути гарантом незалежності Української держави. Ті негативні події, що так бентежили В. Чорновола, були передані Українським телебаченням 12 лютого 1995 р. у телепрограмі «Служу народу України» та ін., обговорювалися як нагальні питання, що стосувалися подальшої долі Збройних Сил України [11.271, с. 3].

У квітні 1995 р. відбулася прес-конференції, де В. Чорновіл порушив питання, що стосувалися корумпованості у Верховній Раді. Пропонуючи свої методи боротьби з цим лихом, він виступав за зміну влади. Якщо це не припиниться, то він змушений закликати членів Народного Руху України до пікетування проти пануючого ладу [7.169, с. 155].

В. М. Чорновіл вбачав перспективу існування України в Європі, наголошуючи на потребі європейської інтеграції: «Ми себе ніколи не відділяли від Європи... Україна була свого часу європейською державою, і досить значною, яка впливала на загальноєвропейську ситуацію» [11.274, с. 1].

Він стояв на позиціях здорових, рівноправних відносин України і Росії, ратував за підписання важливих і вкрай потрібних документів, зокрема Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією, вказував на те, що такий документ має стати гарантом непорушності кордонів цих двох держав, буде доказом припинення всіляких зазіхань на територію Української держави [7.109, с. 23].

В. М. Чорновіл чітко стояв на позиціях необхідності вступу України до Ради Європи, НАТО, ЄС, СОТ та ін. Вбачав головним завданням для держави інтеграцію у світове співтовариство, бо лише таким чином країна зможе чітко оголосити про своє місце серед європейських держав [11.269, с. 1].

Бачення України в НАТО було одним із головних завдань політика, який був за інтеграцію у Європу, і ні в якому разі не до складу Росії. Необхідність входження України до членства європейського співтовариства стала для В. Чорновола нагальним питанням. Підтримуючи перетворення НАТО на систему колективної безпеки в Європі, він був і за розширення її меж [5.82, с. 67].

Ситуація з Кримом викликала у Чорновола особливий неспокій. Вважав, що найбільшою помилкою попереднього та тогочасного Президента України є те, що у них не було продуманої політики стосовно Криму. Це проявлялося у тому, що не було правильним чином вибудовано чітких структур, які б могли відстежувати ситуацію стосовно подій у Криму, а саме – створення таких структур, що будуть аналізувати та прогнозувати ситуацію в Криму. Якщо ж виникатимуть питання, які вимагатимуть негайного вирішення, то ця структура вживала б запобіжних заходів [5.82, с. 46].

Як показав наступний перебіг подій, з часом ситуація в Криму дедалі погіршувалася, виходила з-під контролю, президента Криму обрано нелегітимним чином, що суперечило Конституції України. Це спричинило до того, що різко впав авторитет Верховної Ради Криму. А далі дійшло навіть до ігнорування Конституції і законів України. На думку В. Чорновола, виходом із становища повинна стати ліквідація незаконного президентства Криму, розпуск Верховної Ради Криму на підставі вимог Конституції України, Севастопольської міськради та ін. Назвав політиків та урядовців, що, за його баченням, могли впритул зайнятися практичним розв'язанням проблеми Криму, збереженням української соборності:

Президент України Л. Кучма, Голова Верховної Ради О. Мороз, виконуючий обов'язки голови уряду Є. Марчук [5.82, с. 46–47].

У заяві Центрального Проводу НРУ з приводу політико-правової ситуації в Автономній Республіці Крим йшлося про те, що керівництво та частина депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим не звертають уваги на закони України, які активно діють у державі, що, в свою чергу, стимулює певну частину преси до висвітлення цієї неконтрольованої ситуації, яка склалася на півострові. Усе це не могло не вплинути на ситуацію, яка теж через це погіршувалася в державі загалом [11.250, с. 1]. Врешті, результатом стало те, що в одному із виступів голови Верховної Ради Автономної Республіки Крим було звернення по допомогу до Росії, і навіть заклик до її втручання у внутрішню ситуацію в Україні.

НРУ, у свою чергу, наголошував на тому, щоб не продовжувати подальші дестабілізаційні чинники щодо Автономної Республіки Крим, а скасувати територіальну автономію Криму і тим самим зупинити небажані кроки з боку керівників Криму.

З січня 1995 по травень 1998 рр. Чорновіл – шеф-редактор незалежної громадсько-політичної газети «Час/Time», а з жовтня 1998 по березень 1999 рр. – тієї ж газети під назвою «Час».

У країні дещо зростав випуск української преси, В. Чорновіл починав також видання газети «Час/Time», хоча це було нелегкою справою. Проте будучи сміливою і наполегливою людиною, він наважується на це, і не марно, бо вже незабаром почнеться передплата на газету в усій Україні. Але з'ясувалося, що передплатні телеграми «губляться» і не знаходяться вчасно, в кіосках ця газета приховується нерідко лише тому, що ця газета належала колишньому дисиденту і політв'язню. Але були й такі, що залюбки, з великим зацікавленням продавали газету «Час/Time», бо були, зокрема, на боці нової демократичної сили [5.82, с. 70].

В. Чорновіл спонукав і до того, що необхідно звернути увагу на регіональну пресу, бо саме вона має привілейоване становище в Україні на

її внутрішньому ринку. Тому її треба піднімати, розвивати, удосконалювати та впроваджувати. Народний Рух був «засновником або співзасновником понад 30 регіональних видань загальним накладом близько 500 000 примірників у всіх областях України. Серед них рухівські районні й обласні газети: «Волинь» (Рівненська область), «Сіверщина» (Чернігівська область) та ін. Ці газети послідовно захищали ідеї державності, демократії, реформ. Однак останнім часом десять газет припинили своє існування через брак підтримки з боку влади, що засмучувало лідерів НРУ [5.82, с. 70].

За словами Л. Танюка, редакторська колонка В. Чорновола в його газеті стала літописом сучасної політичної і громадської думки, глибоко особистим щоденником Чорноволового бачення й відчуття українського наступу. З осені 1998 року після вимушеної перерви В. Чорновіл всупереч усім спротивам, відновив вихід газети [5.82, с. 7].

В'ячеслав Максимович хотів зробити український часопис таким, який міг би стати сучасним, де вміщувалось би безліч цікавої, а головне – правдивої інформації, яка стосувалася б політичного, економічного, культурологічного життя країни, така газета, яка мала б вплив на суспільство та на ситуацію в державі [5.82, с. 19].

Прийнято вважати, що саме у Львові з'явилася перша незалежна преса, яку започаткував В. Чорновіл своїм «Українським вісником». Саме у «Віснику» вперше побачили світ перші в Україні «неформальні клуби». «УВ» справляв неабиякий вплив на суспільство, його з великим задоволенням читали. Утім, проти нього розгорталася наклепницька кампанія, яка за своїми масштабами була досить значною. Однак він мав і контркампанію з боку його редакторів, громадськості, що проявлялося і в матеріальній підтримці [5.77, с. 4].

20 листопада 1998 р. Верховна Рада розглядала питання щодо втручання Держдуми Російської Федерації у внутрішні справи Української держави, диктуючи власне бачення вирішення внутрішніх справ у середині

країни. Пролунала така думка, що нібито російське громадянство має право поширюватись на громадян Криму, що є, мовляв, допустимим. У такому випадку фракція Народного Руху України, підкреслив Чорновіл, робить висновки, що в російському парламенті ще є такі сили, які виступають проти проголошеної ще в серпні 1991 р. державної незалежності України і не налаштовані на добросусідські відносини. До того ж, наголосив він, за Законом України про громадянство від 13 листопада 1991 р., усіх мешканців Криму, колишніх громадян СРСР, було визнано громадянами України [5.81, с. 10–11].

Вибори до Верховної Ради України у 1998 р. були проведені за змішаною мажоритарно-пропорційною системою. Вважається, що вибори 1998 р. стали незаперечною перемогою Руху, який виборів друге місце і одержав 2498 тис. голосів виборців (9,4%), компартія мала 6550 тис. голосів (24,65%). Тоді Рух більше сподівався на підтримку у західних областях України. Там він одержав таку кількість голосів: Львівська область – 32,1%, Рівненська – 29,2, Тернопільська – 28,3, Івано-Франківська – 28, Волинська – 17,2, Чернівецька – 15,3, Закарпатська – 7,2% [7.126, с. 28–29]. Об'єктом критики рухівських депутатів як опозиційної сили стала насамперед діяльність керівництва Верховної Ради. На думку дослідника М. О. Скрипника, для парламентської функції Руху як майбутньої опозиції характерні два моменти: по-перше, це критична оцінка рішень Верховної Ради, які можна як оскаржувати, так і підтримувати; по-друге, Рух повинен брати участь в обговоренні всіх питань, а не тільки гуманітарних, що розглядалися, пропонувати власні проекти і шляхи їх вирішення [7.167, с. 104]. Врешті, того ж року НРУ оголосив себе опозиційною парламентською меншістю, яку очолив В. М. Чорновіл.

Як показав аналіз, із кожним роком зростала його підтримка в суспільстві. В. М. Чорновіл за життя та після смерті став лауреатом Міжнародної журналістської премії ім. Ніколаса Томаліна (1975 р.);

Державної премії України ім. Т. Шевченка (1996 р.) за свої збірки «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Лихо з розуму» та книгу «Хроніка таборових буднів», публіцистичні виступи в пресі. Нагороджений орденом Ярослава Мудрого V ступеня (1997 р.). Йому посмертно присвоєно звання Героя України (2000 р.) [10.203, с. 9].

25 березня 1999 р. Чорновіл загинув у автокатастрофі на шосе під Борисполем. Уже 27 березня 1999 р. оголошено Звернення Проводу НРУ до всіх членів Руху з приводу трагічної загибелі В. Чорновола. «Сталося непоправне: загинув В'ячеслав Чорновіл. Україна втратила вірного сина. Світ утратив великого Демократа і Правозахисника. Осиротіли ми, його друзі й однодумці, хто разом із ним змагався за волю України, хто створював і зміцнював Рух і хто залишався поруч із ним у часи перемог і випробувань». Ухвалили його члени Центрального Проводу НРУ О. Бондаренко, В. Коваль, Л. Танюк, Р. Васишин, Л. Глухівський, Л. Григорович, Я. Кендзьор, Ю. Ключковський, С. Конєв, М. Косів, М. Кульчицький, Р. Шмідт, К. Білолюбська, Ю. Громовський, Ю. Діденко, О. Нижник, Г. Петрук-Попик, В. Піпаш, А. Ревенко, А. Семенченко, М. Степаненко, О. Ткаленко, Л. Фісоченко, Н. Богашева, Ю. Криворучко, В. Лабазов, О. Лагнюк, Я. Лесюк, А. Ніцой [6.98, с. 301–302].

Про події трагічного 25 березня 1999 р. із розслідування смерті В. М. Чорновола повідомлялося, що приблизно о 23 годині 30 хвилин на 5-му кілометрі автотраси сполучення Бориспіль – Золотоноша в Бориспільському районі Київської області водій автомобіля «Тойота корола» Є. С. Павлов, рухаючись у бік Борисполя, вчинив зіткнення з попутним автомобілем «КамАЗ-55102» з автоприцепом, яким керував В. М. Куделя, що здійснював розворот посеред дороги. Під час зіткнення автомобіля з «КамАЗ-55102» загинув голова Народного Руху України В. М. Чорновіл, отримавши тілесні пошкодження, що були несумісні з життям [3.66, с. 9–10].

Г. Удовенко, один із активних діячів НРУ, який згодом став його керівником, був першим, хто приїхав до місця трагедії, так розповідав про побачене: «Траса була вільна. Ми швидко їхали. І раптом я побачив, що попереду на шляху стоїть щось темне, велике. Водій наш гальмує, зупиняється. Фари висвітили номер легкового автомобіля, який наче в'їхав у те «чорне й велике». Я кажу: «То це ж наша машина» – та низенька «Тойота», в якій їхав В'ячеслав Максимович. Ми вийшли зі своєї машини і вжахнулися. Капот «Тойоти» пройшов під «дишлом» причепа, і капот зірвало так, що він розбив лобове скло і вбив В'ячеслава Чорновола, який сидів спереду. Я підійшов ближче, запитую: «Живі?» Ніхто нічого не відповідав. Ми всі були шоковані» [3.66, с.10–11].

М. Степаненко, будучи свідком, одним із організаторів похорону В. М. Чорновола, згадує його як націоналіста, з патріотичної точки зору. Патріотом, що зміг вивести державу з-під гніту системи, яка довгий час поглинала людські долі. Люди для визначного політика були з рівними правами, він ніколи не виділяв наших і ваших. Постійно стояв на позиціях інтеграційних, за вхід Батьківщини в Європу, боровся за права та рівні можливості українського народу та всієї держави, виборював незалежність України [3.66, с. 29].

Тому й не дивно, що його пам'ятник прикрашений українською тематикою: сокіл, хрест і калина, що символічно поєднані з постаментом В'ячеслава Максимовича Чорновола. Художньо-архітектурний стиль пам'ятника органічно переплітається з образом вільного птаха неозорого неба і символом православ'я, український національний оберіг – червона калина. Такий бронзовий монумент відкрито 25 березня наступного року на могилі Чорновола на Байковому кладовищі [11.252, с. 18], що характеризує його як славетного сина своєї Батьківщини, який все своє життя боровся і міг би боротися далі, якби не фатальне 25 березня 1999 р., коли повне енергії та надій життя В. М. Чорновола раптово обірвалося. Поруч із ним похована відома українська поетеса, громадська діячка,

соратниця і дружина В. М. Чорновола Алена Василівна Пашко, яка відійшла у вічність 20 березня 2012 року. Її пам'ять вшанувала 21 березня того ж року Верховна Рада України хвилиною мовчання. «Застогнала українська земля... Заревла Україна... Забилася від божевілля мати... Страшні сльози проливає вона – не стало улюбленого сина... Затужили осиротілі діти... Заплакали мільйони – не стало батька в багатостраждального народу... Так 25 березня 1999 року страшним дзвоном над Україною пролунала смерть В'ячеслава Максимовича Чорновола» [11.278, с. 6].

1999 рік став випробуванням для рідних, близьких, соратників, знайомих та симпатиків В. М. Чорновола, які були поруч із ним у нелегкі часи, що увійшли в історію України. Дотепер немає досить чіткої інформації щодо кончини В. М. Чорновола. КамАЗ чомусь у глуху ніч розвернувся і стояв посеред дороги, ніби чекаючи на когось. Водночас начебто за жахливим збігом обставин після трагедії один із пасажирів «КамАЗа» згодом після трагедії помер від серцевого нападу.

На місці загибелі слави і гордості України встановлено козацький хрест, бо ще за життя Чорновіл присягав їй на вірність у її національній церкві як справжній гетьман. Останнє слово про національного Героя України на похованні промовляли його соратники Лесь Танюк, Павло Мовчан, Ярослав Кендзьор, син Тарас Чорновіл, сестра Валентина Чорновіл, дружина Алена Пашко та ін. [10.224, с. 18].

23 серпня 2007 р. відбулося відкриття в Миколаєві пам'ятника Герою України В. М. Чорновола молодого скульптора – миколаївця Віктора Макушина у сквері нині імені В. М. Чорновола, на розі вулиць Великої Морської та Нікольської. Визначний пам'ятник відомому українському політику в Миколаєві став четвертим – раніше були відкриті монументи у Золочеві, Львові та Києві [11.265, с. 2]. Планується згодом на будівлі центрального офісу Народного Руху України встановити меморіальну дошку «на честь багатолітнього голови та лідера НРУ, Героя України

В'ячеслава Чорновола». Київською міською державною адміністрацією видано розпорядження від 20 листопада 2012 р. № 2081 «Про встановлення меморіальних дощок у місті Києві», яким передбачено встановлення меморіальної дошки на честь В. М. Чорновола на будинку № 33 на вулиці Олеся Гончара [11.253, с. 2]. У Миколаєві в 2003 р. на будівлі Миколаївської крайової організації НРУ за активної підтримки вже покійного міського голови Володимира Чайки була встановлена меморіальна дошка відомому політику і голові НРУ [13.285].

Після трагічної кончини про В. Чорновола пам'ятають, вшановують його пам'ять, видають книжки, статті та ін. У Миколаєві, як писав «Український Південь», у січні 2012 р. живим ланцюгом об'єднали пам'ятники Т. Шевченку та В. Чорноволу, відслужили молебень за єдність українських земель. Це відбувалося в місті з нагоди річниці Акта Злуки як події, що асоціюється з іменем В. М. Чорновола [11.266, с. 1]. У березні того ж року відбувся мітинг, присвячений вшануванню пам'яті В'ячеслава Чорновола – публіциста, журналіста, Героя України (посмертно), лідера Народного Руху, одного з найяскравіших борців за незалежність Української держави. В сусідньому місті Кіровограді пошана була приурочена до 13-х роковин з дня загибелі В'ячеслава Максимовича. На будинку, де пройшов останній день його земного шляху, відкрили меморіальну дошку, а вулицю назвали його іменем [11.260, с. 3]. У Києві, Львові, Миколаєві, Тернополі, Івано-Франківську та інших містах і населених пунктах України, також відкриваються пам'ятники Великому Українцеві.

Лише нагадаємо, що чергова ексгумація тіла В. М. Чорновола проведена влітку 2011 р. Пильно стежила за подіями громадськість, а редакція, приміром, всеукраїнського тижневика-газети «Український Південь» опублікувала статтю Б. Тарасюка, колишнього міністра закордонних справ України, майбутнього голови НРУ, що влада намагається фальсифікувати свідчення насильницької смерті В'ячеслава

Чорновола. Водночас автор розкрив перетурбації навколо ексгумації праху В. Чорновола. Можливо, колись знайдуться відповіді на запитання, які його рідним та близьким не дають спокою дотепер. Щоб зробити ексгумацію, потрібна згода рідних, після отримання її провели. Б. І. Тарасюк зазначав у одному зі своїх подальших коментарів, що нібито влада навмисно затаїла цей процес, щоб не піддавати його контролю [11.239, с. 1].

Український політик, народний депутат кількох скликань Верховної Ради Тарас Чорновіл, син В. Чорновола, не вірить у те, що смерть його батька – це нещасний випадок, тому подав клопотання щодо власної присутності під час ексгумації його тіла. В той час експерти дійшли висновку, що на тілі покійного присутні тілесні ушкодження, але вони є характерними для ДТП. Було знову порушено справу щодо смерті відомого політика, розглянуто всі обставини ДТП. Опісля справу передано до слідчого управління м. Києва. Незважаючи на нібито прозорість ексгумації тіла, а також тіла його водія, який теж загинув під час зіткнення на місці аварії, все одно у рідних залишилося багато питань, відповідей на які вони не отримали [13.296].

Валентина Чорновіл, сестра В'ячеслава Чорновола, взагалі не довіряє експертизі, наголошує на тому, що за допомогою ексгумації заметені сліди злочину. «Нікого з родичів не покликали на ексгумацію, вночі розрили могилу, сказали, що не додзвонилися до близьких. Але як можна було не знайти депутата, який у цей день був у Верховній Раді?! Більше того, Генпрокуратура каже, що на тілі сліди аварії, а значить – вбивства не було. Але ж і ДТП могло бути підлаштовано, а для з'ясування цієї обставини нічого не робиться. Все виглядає підозріло, і я не впевнена, що вони провели чесну ексгумацію. Більше того, ми навіть не можемо бути впевнені, що поховали повторно саме останки В'ячеслава Чорновола. Якщо сталася підміна, це назавжди замете сліди. Я ж упевнена: це убивство, а не випадкова ДТП», – зазначила Валентина Чорновіл [13.296].

Смерть В'ячеслава Чорновола стала страшною втратою для України, яка залишилася без свого славного сина. Уся держава залишилася без свого правозахисника, осиротів український народ, його друзі й однодумці, всі ті, хто разом з ним стояв на позиціях визволення України, соратники В. Чорновола – ті, що разом з ним створювали Народний Рух України, хто був поруч, коли мрія його життя здійснилася Актом проголошення незалежності України.

Усі рідні та близькі В. М. Чорновола впевнені в тому, що смерть відомого політика – це не прикра випадковість, є і такі, що твердять про політичне вбивство, уже неодноразово поновлювалося і закривалося розслідування щодо факту смерті відомого українського діяча.

В'ячеслав Максимович Чорновіл був сповнений сил у той час, коли Україні стала так необхідна його допомога, його правильне слово. І те, з яким ентузіазмом він підходив до вирішення різних питань, з якою точністю і правильністю міг впроваджувати методи своєї діяльності в маси.

До речі, Г. Гайовий порівнює В. М. Чорновола з Че Геварою – революційним романтиком, який залишився для багатьох людей пророком жаданої свободи. Хоча в принципі порівняння це, звісно, має лише умовний характер. Че Гевара, як відомо, аргентинець, кубинський громадянин, був латиноамериканським революціонером, який так само, як і В'ячеслав Максимович, боровся за незалежність своєї Батьківщини. Порівняємо ж ці трагічні факти їх загибелі, як схожі моменти їх патріотичної діяльності. В. Чорновіл усе життя стояв на державотворчих позиціях, незважаючи на те, що пройшов пекло таборів, радянське буття, дістав парламентське загартування і все ж дійшов до своєї мети – незалежності України.

На вшанування пам'яті В. М. Чорновіла у Києві створено Кабінет-музей, відкритий за сприяння Міжнародного благодійного фонду В'ячеслава Чорновола та Народного Руху [11.252, с. 18].

В'ячеслав Максимович Чорновіл назавжди залишиться для кожного відомим українським політиком, неперевершеним державним діячем, публіцистом, журналістом [5.84, с. 36].

Таким чином, В. М. Чорновіл ще зі студентських років, коли його почуття патріотизму зміцніли і виникла мрія про незалежну Україну, почав свій нелегкий шлях до неї. У русі шістдесятників він продовжує боротьбу з тоталітаризмом, разом зі своїми однодумцями і соратниками виступає за відродження української мови та культури. Висловлює протест владі, про що свідчить його виступ на презентації фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків». Відмовляється свідчити на закритому суді проти своїх однодумців, за що теж отримує покарання. Середина 60-х рр. стала періодом активної творчої діяльності В. Чорновола, в цей час він пише свої відомі праці «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)» та деякі інші твори, в яких розкриває жахіття репресій над інтелігенцією, насилля, не законні дії влади, а згодом ці твори потрапили за кордон де їх було опубліковано. В дисертації зазначено, що формування поглядів і творчих орієнтирів В. Чорновола відбулося в кілька етапів. Перший час він вірив в демократичні можливості соціалізму і здатність радянської влади розв'язувати життєві проблеми в інтересах народу. З часом він переконався в деструктивності радянського режиму і його антинародній суті. З самого початку його свідомого життя воно було складним, сповненим багатьох випробувань і небезпек. У навчанні й реальній боротьбі він сформувався як дисидент, громадський діяч і політик. В. Чорновіл став одним із найавторитетніших організаторів та активістів українського національно визвольного руху 1960–1980-х років.

2.2. Формування світогляду видатної історичної постаті

У часи незалежності постає все більше забутих, колись сфальсифікованих або замовчуваних фактів, постатей з минулого, зростає інтерес до колишніх дисидентів і шістдесятників, їхнього внеску в розбудову України. Найбільший інтерес викликають найяскравіші постаті того часу, а також те, що спонукало їх до дії, до самозречення і самопожертви.

Серед них – історична постать В. Чорновола, за словами В. Деревінського: «постать В. М. Чорновола є неординарною і нині викликає різне почуттєве ставлення – від сприйняття до заперечення. Після трагічної загибелі почався процес глорифікації його постаті, створення докладного життєпису» [10.216, с. 26]. Тому постать В. Чорновола є багатогранною, і щоб зробити повним, об'єктивним аналіз його діяльності, необхідно розглянути витoki його минулого і порівняти з ситуаціями, що ставали на його тернистому шляху.

В'ячеслав Максимович людина, яка, незважаючи і не піклуючись за себе, спромоглася до рішучого наступу на існуючу систему. Він жив у той час, коли необхідно було або коритися, або протидіяти, і він обирав шляхи до активної дії, а не покори.

Звісно, на формування його світогляду вплинуло чимало чинників, насамперед родинне виховання, а ще й шкільне, вишівське, в'язниче та й сама радянська дійсність. Вагомим був минулий спадок патріотично налаштованих українців-інтелігентів, зокрема з числа літераторів, публіцистів, учених та ін., про що вже мовилося у попередніх розділах рукопису.

У цьому контексті зрозумілішими стають обставини, за яких В. Чорновіл обирає для своєї дипломної роботи творчість Б. Грінченка, розглядає його літературну спадщину. Темою його наукового пошуку стала «Публіцистика Бориса Грінченка». Постать цього відомого письменника, вченого, публіциста, громадського діяча привернула до себе

увагу дуже схожого на нього самого В. М. Чорновола. Творчість та діяльність Б. Грінченка не могла не привернути до себе увагу молодого, але досить талановитого Чорновола, який так само любив українську культуру, як і Грінченко, що постійно стояв на позиціях національної ідеї. Слова М. Чернявського про Грінченка, мовляв, «більше працював, ніж жив», слушно підійшли, як виявилось, і до В. М. Чорновола, який протягом свого нелегкого життя невтомно працював, не покладаючи ні на мить власних рук і не залишаючи своєї ідеї [13.286].

Проте найбільш вагомий, вирішальний вплив на нього справив Борис Грінченко, тому в цьому підрозділі його феномену приділимо провідну увагу. Студентські роки багато в чому позначилися на становленні та закріпленні світогляду молодого, можливо, у чомусь ще невпевненого в собі юнака. В. М. Чорновіл не просто так давав клятву на Володимирівській гірці, він робив це з надією на те, що зможе зрушити з місця застарілі догми, доведе всім, що здатен на подвиг заради Батьківщини. Засудження культу особи Й. Сталіна та його шкідливих наслідків на XX з'їзді КПРС відкривало можливості зламати стереотипи «вождізму», які так глибоко, здавалося, навічно, вкарбовані в свідомість суспільства.

Він був людиною, яка легко могла змінити себе, маючи великий вплив на оточуючих. На все життя В. Чорновіл запам'ятав розповіді своїх батьків щодо долі рідного дядька і про те, що подібна доля в ті часи могла спіткати майже кожного чи хоча б того, хто викликав підозру. Тоді в суспільстві чинилися неможливі тепер речі: вночі могли прийти і забрати людину, доля якої залишалася невідомою для її рідних [10.210, с. 92–93]. Події, що сколихнули свідомість молодого Чорновола, – це 1956 рік, коли на XX з'їзді засудили культ особи Сталіна, коли М. Хрущов своєю промовою ніби відкрив очі всім людям на те, що було під забороною, а про репресії і терор в оточенні Сталіна просто боялися говорити, бо й самі причетні до них. Саме ця промова поклала кінець епосі Й. Сталіна.

Згадуючи ці події, В. Чорновіл зауважував: «Ось тоді, мабуть, я почався як дисидент» [10.233, с. 27]. Враз уся ідеологія культу особи для Чорновола зійшла нанівець.

Постать суспільно-політичного діяча В. Чорновола сповнена ідеологічним змістом, зі сформованою системою поглядів, загартована як за часів перебування у в'язниці, так і в умовах державотворчої діяльності. Його світогляд спрямований на здійснення функцій ідейного провідника, бо він людина, здатна впливати на формування світогляду оточуючих його людей [7.133, с. 69].

1956 рік став каталізатором активного розвитку багатьох молодіжних ініціатив, у тому числі таких, що носили демократичний характер. Процеси, що відбувалися в суспільстві, не могли не відобразитися на самовираженні молоді та активності більшості населення, що сміливо вступали у боротьбу з тоталітаризмом в УРСР. Молодь активно починає втілювати в життя свої ідеї та реалізувати потребу в неформальному спілкуванні. Починають виникати різні гуртки самоосвіти і семінари. Більшість об'єднань того часу мали нахил політизований, бо саме таким було тогочасне суспільство, з певним забарвленням і нахилом [10.231, с. 78].

Після того, як М. Хрущов виступив зі своєю доповіддю, компартія своїм наступним кроком на пленумі ЦК КПРС ухвалює постанову «Про подолання культу особи та його наслідків» від 30 червня 1956 р. Після цього формально й розпочався процес десталінізації. Що стосується даних, які лише ілюструють жахливість сталінських репресій, а також наступні реабілітаційні процеси, то обмежимося тим, що зазначимо: до листопада 1959 року КДБ СРСР разом із прокуратурою розглянули 4 млн. 263 тис. справ, що стосувалися 5 млн. 481 тис. осіб, переглянуто 64 тис. справ тих, які були репресовані у 1937–1938 роках. Однак реабілітовано лише половину – 2 млн. 684 тис. людей. Подібне зіставлення цифр лише підтверджує масштаби комуністичних репресій на території України

[10.199, с. 3]. Усе це не могло не позначитися на свідомості людей, особливо молоді, формуванні їх світогляду і вчинках.

Так, у вересні 1965 р. В. М. Чорновіл серед інших представників української інтелігенції активно протестує проти переслідування інакодумців, а у 1966 р. береться за перо, щоб висловити свій погляд на ті негативні процеси, які стверджувались в Україні [7.104, с. 46].

В одній зі своїх статей дослідник В. Деревінський розглядав формування світогляду відомого політика і державного діяча, принагідно наводив влучні слова І. Світличного, який підкреслював цікаву і правдиву інформацію стосовно подій навколо і після XX з'їзду, коли було багато наївного, рожевого оптимізму, телячого ентузіазму, ілюзій побудованих на піску; багатьом здавалося, що всі проблеми народного життя вирішуються одним махом, і нам нічого не залишиться, як з високо піднятими прапорами урочисто марширувати до комунізму [10.216, с. 27].

Однак В. М. Чорновіл відчував, що народ починає сподіватися на якісь зміни в суспільному ладі. І рік 1956-й, і промова М. Хрущова дали реальний поштовх до змін у суспільній думці суспільства, що привело до часткової лібералізації. У той час у всій Європі починаються заколоти, збройні агресії, які спричинила переважно комуністична політика, дезінформація. Активніше стало проявлятися ставлення студентства. Адже студенти – це майбутня інтелігенція, яка навчалася, зокрема у Київському університеті, вона знаходилася постійно в центрі подій, а зарубіжні студенти оперативно розносили інформацію по світу. Незабаром події набули свого апогею.

На зміну Й. Сталіну прийшов М. Хрущов зі своїми реформами, які не мали повного, нового забарвлення, закінченого вигляду. Але де в чому все ж привели до лібералізації суспільства. Хоч суть старого залишилася, але «косметичний ремонт» привів до зниження ідеологічного тиску на суспільство. Українська інтелігенція поступово, отримавши надію на демократичне життя, переходила до активних, хоча й не зовсім відкритих,

дій, які потроху виводили суспільство зі стану страху і зневіри. Вона починає розбудовувати українську культуру, нарощує діяльність для пробудження національної суспільної свідомості в Україні. Як вірно відзначив Г. Касьянов, українській інтелігенції в 60-х роках XX ст. довелося повертатися до тих проблем, які турбували їхніх попередників у 60-ті роки XIX ст., на початку і в 1920-ті роки XX ст.: до проблем захисту рідної мови і культури, їх популяризації, відновлення національної історії, етнографії [10.216, с. 27]. Звісно, що причинами цього стали численні заборони, утиски, які не дозволяли дізнаватися тієї гіркої правди, що коїлась у державі. Приниження ж української культури ще більше стимулювало до протидії насильницькому російщенню.

У 60-х рр. XX ст. все частіше виявлявся протест проти пануючого режиму, який не міг задовольнити український народ. Ці протести з часом набували все жорсткіших і жахливіших виявів, реакцій держави. Так, 5 листопада 1968 року, перед 51-ю річницею жовтневої революції, у Києві, на Хрещатику, здійснив самоспалення український патріот Василь Омелянович Макуха. Він облив себе пальним і виголосив коротку промову, в якій наголосив, що Україна є колонією Росії, проводиться русифікація України, закликав до протестів небайдужих протидіяти владі. Потім підпалив себе й вигукнув: «Хай живе вільна Україна!» Доля Василя Макухи тоді ж обірвалася, його всього в опіках відвезено до найближчої лікарні міста Києва, але, на жаль, опіки стали несумісними з життям. Тому врятувати Василя Омеляновича не вдалося. Тіло В. О. Макухи не передали його дружині й дітям, щоб вони змогли з ним попрощатися, до того ж їм навіть не повідомили, що з ним сталося і за яких обставин. Тіло просто зникло [5.88, с. 63].

Цей випадок із самоспаленням В. О. Макухи, що одним із перших подібних проявів протесту, справив величезне враження на всіх, хто дізнався про це, і на владу теж, яка тоді вже побачила, до чого спроможні

люди і що мовчати вони більше не будуть, та й важче буде примушувати їх підкорятися.

Наприкінці 1960-х рр. спроби самоспалення мали далеко непоодиноким характер. У березні 1969 року така сталася поблизу Київського університету за участі М. Бериславського. Він перед цим розклеїв на стінах університету гасла, що закликали до боротьби з русифікацією, яка мала відкритий прояв у суспільстві, про те, що Україну необхідно визволяти з постійних утисків з боку влади. Бериславському, можливо, повезло більше, ніж його попереднику, бо люди завчасно побачили, що він починає обливати себе палим, і тому встигли його врятувати. Хоча таке спасіння обернулося для нього арештом і засудженням за ст. 187-1 КК УРСР, в якій ішлося про поширення завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський лад [5.88, с. 63–64]. Серед інших Г. Гайовий підкреслював самовідданість українського народу задля справедливості та правди, коли справжні патріоти кидали виклик своїм гнобителям, вели боротьбу з ними і навіть чинили акції протесту, як, наприклад, спалювання вогнем, голодування, що тривало інколи по декілька десятків днів, та ін. [10.207, с. 156].

Творчість Б. Грінченка настільки багатогранна, що він друкував свої твори майже в усіх виданнях Західної України. Як і за життя Б. Грінченка, який розпочинав свою діяльність письменника й громадського діяча наприкінці XIX – на початку XX ст., придушувалися найменші прояви власного бачення реальності. Тому Б. Грінченко постав як борець за українську національну справу. Так і В. Чорновіл, взявши у Б. Грінченка за основу його мету, прагнення, сміливо йшов уперед і виборював українську національну ідею. Тому й не дивно, ще раз підкреслимо, чому В. Чорновіл зосередився саме на цій постаті. Найкращі вірші та статті Б. Грінченка з'являлися в часописах «Народ» та «Житіє і слово». Саме їх редакції надрукували окремою брошурою і поширювали статтю письменника «Народ у неволі» [5.84, с. 60]. В. Чорновіл, обравши за тему огляд

творчості Б. Грінченка, ніби увібрав у себе його натхнення працювати і творити.

Однією з центральних проблем у творчості Б. Грінченка стало мовне питання, «як і за життя Б. Грінченка, так і за життя В. М. Чорновола це питання однаково актуально. Становище української мови змушувало Б. Грінченка виступати на її захист» [3.53, с. 11]. Перебуваючи на національному ґрунті, В. Чорновіл постійно виступає за збереження української мови – це стає його основною метою в юнацькі роки. Будучи ще зовсім юним, він самостійно розставляє для себе орієнтири, які ще не раз дадуть про себе знати у майбутньому і за які він ще не раз поплатиться. Це в ньому говорили почуття патріотизму, які йому було тяжко вгамувати у себе в грудях, що йому боліли за Україну та її народ, який він ніколи не гнівив за свій страх перед системою. Розумів, що це лише інстинкт, даний природою, – самозбереження. Хоча таке враження, що цей інстинкт був відсутнім у В. Чорновола, коли він іде начебто напролом до своєї мети, до незалежної України.

До кінця 90-х рр. XIX ст. Б. Грінченку належала широка, цікава і в той же час сповнена великим смислом полеміка, тематика якої спрямована на значення та поширення української мови. Початком такої полеміки можна вважати статтю «Галицькі вірші» та відповідь на неї І. Франка «Говорило на вовка, скажімо і за вовка». Згодом Франко напише, що нібито Грінченко порушує важливу справу мовної незгідності, що зовсім натурально витворилась була між Галичиною й Україною; його голос викликав дуже пожвавлену полеміку [5.84, с. 60].

В. М. Чорновіл точно підмічав, що постать і багатогранна творчість Бориса Дмитровича Грінченка все частіше привертає до себе увагу. У Києві та Москві побачили світ окремі оповідання та повісті письменника, з'явилися перші статті про нього та двотомник його праць [5.84, с. 64].

Ще до дипломної була курсова робота В. М. Чорновола на тему «Полеміка Михайла Драгоманова з Борисом Грінченком». Це були перші

зацікавлення В'ячеслава Максимовича не лише творчістю Б. Грінченка та його постаттю як такою. Б. Грінченко цікавив його як творча особистість, як людина, наділена особливостями, не притаманними більшості загалом. В той час подібну інформацію знайти досить важко, але допоміг викладач П. Федченко, який організував доступ до відповідних фондів обмеженого користування Центральної наукової бібліотеки Києва та Львівської обласної бібліотеки ім. В. Стефаника. Після написання курсова виглядала оригінальною і в той же час новаторською і стала однією з найкращих робіт. Тому ця проблема запропонована її авторові як тема кандидатської дисертації [5.84, с. 545]. У своїй дипломній роботі, що згодом переросла в кандидатську, яку так і не дозволили захистити, В'ячеслав Максимович повністю поринув у дослідження тієї спадщини, що залишилася від Б. Грінченка.

Захопившись постаттю Б. Грінченка, В. Чорновіл намагався якомога більше знайти про нього інформації, хоча в той час це не так легко було зробити. Він не просто захоплюється його творчістю, використовує цитати, загалом Борис Дмитрович стає для молодого В'ячеслава ніби кумиром. Спостерігаючи за тим, як Б. Грінченко займався громадською діяльністю, був вхожий до «Братства Тарасівців», так і В. Чорновіл починає громадську діяльність.

Головним і надзвичайно важливим, практично сенсом життя для Грінченка стала колись боротьба за визволення та розвиток української національної справи. Те ж саме можна відчуті і знайти у помислах, поглядах та справах Чорновола. Він теж самовіддано ставився до національної справи, погоджуючись із Б. Грінченком і наслідуючи його.

Той величезний вплив, який справив Борис Грінченко як на українську літературу, так і на українську творчість кінця XIX – початку XX ст., мав неабияке значення для української літератури всієї України. Адже він своєю творчістю ще на багато десятиліть збагатив український народ і український менталітет, бо здійснив це «своєю світоглядною

послідовністю, болісно згореним чуттям національної і соціальної кривди, своїм творчим горінням та невичерпною працьовитістю», – зазначав В. Чорновіл [5.84, с. 101].

Чорновіл постійно наголошував у своїй статті, що творчість і громадсько-політичну діяльність Б. Грінченка слід розглядали комплексно, нерозчленовано. Він намагається своїми наступними статтями прикути інтерес до публіцистики письменника, привернути увагу до статей Грінченка, де він звертається до творчості Т. Шевченка та до значення цієї творчості для України. Далі В. М. Чорновіл розглядає питання розвитку, зародження в українській літературі ідеї національного та соціального протесту Грінченка [5.84, с. 103].

Всі ці статті та інші критичні твори Чорновола породжували в його уяві і світогляді зміни, що, в свою чергу, впливали на подальшу творчість та діяльність, яка мала за мету збереження українського слова. В одній зі своїх рецензій на книгу Б. Грінченка у 2-х томах В'ячеслав Максимович наголошує на тому, що Б. Грінченко несхожий на своїх сучасників, він був здатний на самозречення в ім'я ідеї, постійно самовдосконалювався як прозаїк. Він людина, яку можна назвати неперевершеною, бо його поезії сповнені реаліями того часу. Письменник у своїх працях відводив місце «робітничому відпочинку». В його спадщині багато цікавих літературно-критичних статей та рецензій [5.84, с. 75–77]. Це свідчило, та підкреслювало намагання В. Чорновола наслідувати Б. Грінченка, в чомусь йому уподібнюватись.

В. М. Чорновіл ніколи не піддавав сумніву те, що ідейно сповідував Б. Грінченко, зокрема, що чужомовне викладання не розвиває учнів [3.59, с. 4]. До речі, це згодом підтвердить і великий український педагог К. Ушинський. А діти – це майбутнє держави. Тому ми повинні розвивати любов до того національного, святого для кожного народу, яким є мова. Формування у молоді національної гідності повинно стати запорукою кожної нації. І хоч роки минули, а проблема розвитку і збереження

української мови залишається актуальною, гострою і болісною для багатьох і донині.

У своїх статтях Б. Грінченко постійно порушує питання щодо значення школи, намагається залучити до звичного життя свої освітні погляди задля розвитку молоді, як приклад, у редагованих ним газетах «Громадська думка» та «Рада» справа оновлення школи посідає провідне місце. Розглядається нагальна проблема «про відкриття українських кафедр при Київському та Харківському університетах», і як наслідок, поява підручника-читанки, складеного Б. Грінченко під назвою «Рідне слово» [5.84, с. 70].

В'ячеслав Чорновіл заповідав: «В ідеалі ми повинні прагнути, щоб Україна допомагала діаспорі, а не навпаки. А ви за те любіюватимете інтереси України у своїх державах» [11.241, с. 1]. Він вважав, що саме нація відіграє ту важливу, невід'ємну особливість, яка є притаманною для кожного народу, зосереджує увагу на ідеї згуртованості народу, який повинен на кожному етапі розвитку поступово розбудовувати власну державу. Якщо звернути увагу на те, як інтерпретують націю, підкреслював він, то не є дивною така притаманна їй особливість, як, приміром, те, що нація повинна мати свою назву, спільну історичну територію, загальні міфи й історичну пам'ять, мову, культуру, загальну економіку й однакові для всіх членів юридичні права й обов'язки [7.124, с. 104].

Творчість Б. Д. Грінченка надихала В. М. Чорновола для наступних вчинків задля можливості стати вільним у власній державі. Соратники і друзі, які весь час підтримували і допомагали йому, розділяли разом з ним його погляди і переконання. Один із них Іван Дзюба. Чорновіл відзначав: «Патріотична українськість вигулькнула в світи, стала до оборони свого державного єства з появою трактату «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби – маніфесту епохальної значимості» [10.194, с. 71]. Академік, Герой України Іван Дзюба написав близько 400 наукових робіт; серед них

14 монографій і збірок статей. За публічні виступи на захист української інтелігенції, публіцистичні праці, самвидавницькі матеріали, а передусім за вже названу книгу, І. Дзюба зазнав переслідувань, був заарештований у 1972 році [10.196, с. 23]. Як і його один із найближчих соратників, Чорновіл, він теж свого часу постраждав за свої переконання.

Таким чином, у своїх переконаннях, напрямках діяльності, а дечим і в долі В. Чорновіл схожий на Б. Грінченка. Ця близька йому за духом особистість, як ніяка інша, справила визначальний, вирішальний вплив на формування світогляду В. Чорновола. Водночас саме прізвище – Чорновіл стало синонімом борця за українську незалежність; родина інтелігентів: мати – учителька початкових класів, батько – викладач української мови та літератури, що виховали у малого В. Чорновола почуття відданості своїй батьківщині; репресії, які зазнала родина Чорновола, – жахлива доля його рідного дядька; за свої студентські роки у його свідомості формуються антиімперські та антикомуністичні переконання, тоді ж зміцнюються почуття патріотизму до України і виникають мрії про незалежну Україну; виступ М. Хрущова на XX з'їзді КПРС, засудження ним культу особи вождя, викриття жахливих репресій, політики Сталіна; події другої половини 50-х років XX ст. та часткова лібералізація суспільства, що дала змогу для розвитку демократичних рухів; політика комуністичної влади, яка спрямована на зменшення чисельності українського народу; три ув'язнення, постійні репресії, що не давали спокою відчайдушному борцеві за незалежну Україну, – все це вплинуло на світогляд В. Чорновола. Зрозуміло, що протягом усього свого життя у нього відбулися, як і в кожного, зміни у світогляді, бо цьому сприяло саме суспільство, процеси, події, що відбуваються всередині нього. Все ж поява та діяльність Чорновола у русі шістдесятників не стала новиною несподіваною, а була цілком природною, бо шістдесятники були зовсім з іншим, новим світоглядом, з іншими державотворчими, патріотичними, гуманними, високоморальними ідеями та намірами.

РОЗДІЛ III

ПОЛІТИЧНА ТА ДЕРЖАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ

В. М. ЧОРНОВОЛА

3.1. Роль і місце В. Чорновола у заснуванні та становленні Народного Руху України

Одне з центральних місць у діяльності Чорновола займала робота у Народному Русі України. За словами В. Чорновола у 1992 р., «Рух – сьогодні наймасовіша політична організація України, причому організація не регіональна й не вузькофункціональна, а така, що має опору практично в усіх регіонах і в усіх соціальних групах» [5.91, с. 604]. На той момент це було дійсно так. Народ покладав великі надії на НРУ.

Зрозуміло, становлення багатопартійної системи в Україні має певний перелік тих чинників, які зумовили появу такого явища, до них необхідно віднести: соціальні, національні, релігійні та історичні фактори [7.176, с. 166]. Так, Г. Гончарук, розглядаючи початок становлення та прагнення національної незалежності українського народу, політичних партій і організацій, до яких він відносить товариства «Просвіта», Кирило-Мефодіївське братство та ін., зазначав, що національно-визвольний рух шістдесятників, а також дисидентський рух та Українська Гельсінська Спілка склалися з найяскравіших представників, які тільки могли входити до нього: В. Чорновіл, І. Драч, А. Горська та багато ін. Ці талановиті люди виношували ідеї незалежності, збереження генофонду нації, досягнення національної цілісності. Їхня творча діяльність полягала в тому, що вони розкривали у своїх поетичних творах, драмах, романах нелегку долю українського народу, який віками боровся за незалежність. Політична партія Народний Рух України, яка стала на державотворчий шлях боротьби, зосередилась на тому, щоб досягнути незалежності Української держави, а для цього необхідно згуртувати український народ. Незважаючи на це, діячі НРУ зіткнулися з величезними труднощами на

шляху розбудови державності та добробуту українського народу [3.50, с. 13]. Як їх подолати вони не знали.

Минуло більше двадцяти років з часу проголошення незалежності України, коли сильна і могутня воля українського народу прагнула до незалежності, свободи, до того, що закладено і повинно бути в кожній нації, – до вільної держави, яка б із часом змогла отримати організаційні форми, що відповідали б на суспільні запити населення. З усіх куточків України чутно заклики незламних українців, які вимагали законного дотримання прав українського народу, який довго страждав від їх відсутності [11.240, с.1]. Ідеям повновартості в різні віки та роки присвячувались поетичні твори.

За Конституціями СРСР 1936 та 1977 рр. головний механізм влади зосереджений в компартійному центрі – Політбюро Центрального Комітету КПРС на чолі з генеральним секретарем ЦК. Численна комуністична партія стала лише виконавцем волі функціонерів у Москві [7.135, с. 218–219]. Про це свідчила відсутність дійсного, широкого впливу радянської влади, хоча для вигляду її наділено всілякого роду функціями управлінського характеру.

Справжній контакт із владою відсутній, і це зроблено навмисно, для контролю партії над народом, як наслідок виникнення диктатури ЦК КПРС, що прагнула контролювати усі сфери людського буття. Постійні репресії в суспільстві тримали народ у режимі остороги, недовіри, люди просто боялися щось говорити і про щось висловлюватись. На цьому тримався державний апарат країни, що зрісся з КПРС. У стані глибокої кризи радянської влади виник, як відомо, Народний Рух України.

Учені новітньої історії, які досліджують виникнення і діяльність НРУ, дотримуються думки щодо об'єктивності появи на політичній арені НРУ, який, стоячи на державотворчих позиціях, відображав процеси реформування суспільства, що стало, врешті-решт, своєрідним етапом

національного відродження українського народу та держави в цілому [4.68, с. 272]. Хотілось би зазначити, що ми теж так вважаємо.

Якщо пригадати сторінки історії, коли з'являються перші громадянські об'єднання, що ставили за мету визволення України, то спершу було Кирило-Мефодіївське братство. Воно започаткувало і розгалужило український визвольний рух. Уже тоді постала мета та ідеї визволення України. Перша українська «Громада» зосереджена у Санкт-Петербурзі наприкінці 1858 р. Засновниками її були П. Куліш, М. Костомаров, В. Білозерський, О. Кістяківський, П. Чубинський, Ф. Лазаревський, Т. Шевченко та ін. З часом українські «Громади» з'являються і на українських теренах у Києві, Полтаві, Чернігові, Харкові, Одесі та Єлисаветграді впродовж 1860–1870-х рр. [7.145, с. 266]. Незважаючи на те, що «Громади» не мали затверджених політичних програм, проте вони знайшли своє місце у художніх творах, публіцистичній діяльності, наукових працях, виступаючи за українську національну ідею, об'єднуючи між собою патріотично налаштовані верстви народу, а ті, в свою чергу, залучали інших. За увесь час діяльності «Громади» зробили вагомий внесок у розвиток духовної спадщини українського народу, у вивчення її історії, культури. Можна аналізувати діяльність братств, просвіт, політичних партій, що виникли наприкінці XIX ст. (на Заході України) – на початку XX ст. (Велика Україна). Про те, що Україна єдина, може слугувати, зокрема, й одночасне висунення лозунгу незалежної, самостійної України в 1895 р. А. Бачинським у Львові та М. Міхновським у Києві.

Державотворчі процеси, що тривали наприкінці XX ст., призвели до становлення в Україні незалежності. Звісно, цьому посприяли фактори, які активізували самостійність і суверенність у державі. Тут визначне місце у державницькому процесі належало Народному Руху України, що на певний час зумів об'єднати найактивніші в політичному житті країни національно-демократичні сили й активно став на засади відродження

різних національно-патріотичних громадських рухів, зокрема Українського козацтва [10.219, с. 30]. Значення цієї події неможливо переоцінити.

Л. Євпатова та Г. Парієнко, розглядаючи процес формування багатопартійної системи в Україні, виявили певні особливості, притаманні саме Українській державі: по-перше, ці партії виникли в умовах майже сімдесятирічного відриву народу від політики, тобто відсутності в масах політичного досвіду. По-друге, перші громадські об'єднання, які спочатку проголошували підтримку політики КПРС про перебудову. По-третє, швидкому оформленню та появі нових партій і рухів сприяло надзвичайне загострення соціально-економічної і політичної ситуації в країні [7.127, с. 30]. Відбувалися інтенсивні процеси формування лідерів народних хвиль.

У свою чергу А. Коваленко розглядав процес демократизації, який супроводжувався ще одним вагомим елементом, на його думку, який теж сприяв формуванню багатопартійності. Це – впровадження інституту альтернативних виборів, що дало можливість для політичної конкуренції, а також потребувало певних політичних інститутів, організацій, що мали б взяти на себе можливість забезпечення такої конкуренції [7.136, с. 183]. Суспільство зазнавало кардинальних змін.

Розвиток та початкова діяльність неформального руху на території України починається ще у 1988 р. О. Бойко виокремив наступні сім особливостей та рис неформальних об'єднань: 1. Стихійний процес формування; 2. Розбудова неформальних структур «знизу» під впливом народної ініціативи; 3. Об'єднання громадян на основі спільних інтересів та особистих стосунків; 4. Відсутність на початковому етапі чіткої регламентованої діяльності; 5. Обрання, а не призначення, лідера на основі визнання його авторитету та компетентності у відповідному виді діяльності; 6. Консолідація на основі демократичних засад; 7. Порівняно значний ступінь самостійності та незалежності від державних і політичних

структур [3.46, с. 24]. Ще донедавна одноманітне життя радянських людей набувало своєї строкатості.

Важливою рисою в житті країни восени 1988 р. стало те, що починають з'являтися незалежні від партійних структур політклуби для того, щоб учасники (а це була переважно молодь, яка намагалася самотійно, без «керівного» втручання парткомів) змогли розібратися в актуальних проблемах суспільного життя, проаналізувати різні, у тому числі й буржуазні, антикомуністичні концепції та погляди в галузі політики та ін. [10.232, с. 35]. Нові віяння охоплювали широкі маси населення.

Історик та політолог О. Бойко, розглядаючи політизовані угруповання, що виникали на ґрунті часткової демократії, притаманній 1980-м рр., стверджував, що найбільше занепокоєння влади викликала поява 14 політизованих угруповань, а саме: Українського культурологічного клубу, Української народно-демократичної ліги «Громади», «Спадщини», «Товариства реабілітованих політв'язнів», Комітету за відродження Української автокефальної православної церкви, «Товариства Лева», Одеського Народного союзу сприяння перебудові, Ялтинської «Доброї волі», харківських «Апреля» й «Шани», Івано-Франківського Українського християнсько-демократичного фронту, а також Української Гельсінської спілки, яка зразу ж створила 9 обласних осередків [3.46, с. 140–141]. І недарма. Ці угруповання становили для влади певну загрозу її існування.

Для прикладу можна простежити зародження Народного Руху України в місті Миколаєві. Асоціація «Зелений світ» швидко перетворилася в громадсько-екологічний рух, який бере свій початок у Миколаївській області з кінця 1980-х рр. Це стало приводом для поступового переформування у політичну партію, що згодом отримала назву НРУ. З початку 1990 р. до Миколаївської обласної Ради стали обирати представників від екологічної асоціації «Зелений світ», які з часом візьмуть активну участь у сесійних засіданнях, стануть впливати на

прийняття рішень, що будуть стосуватися і в майбутньому реалізуватися щодо заборони заповнення Олександрівського водосховища. Це питання вирішуватиметься сесією обласної Ради, буде прийнята обласна програма «Екологія» про створення заповідного об'єкта «Гранітно-Степове Побужжя» на землях, які планувалося просто затопити водами Костянтинівського та Олександрівського водосховищ [2.35, арк. 43–44.].

Але втручань, обмежень та ін. довго чекати не довелося, а за архівними даними, з'являються навіть перші заборони діяльності Руху. Так, за рішенням виконкому Миколаївської міської Ради народних депутатів № 266 від 18 серпня 1989 р. накладено заборону на проведення установчої конференції Миколаївської регіональної організації Народного Руху України за перебудову [2.36, арк. 13]. Послідували й інші обмеження, застереження, попередження тощо.

Коли ж з'явилися неформальні об'єднання в Миколаївській області, то з подачі секретаря Миколаївського обкому Компартії України Л. Шараєва ухвалено постанову від 21 лютого 1989 р. про план роботи з виконання завдань ЦК КПРС від 30 січня 1989 р. [2.38, арк. 52].

Працівники обкому, Миколаївського міськкому, райкомів партії брали участь у засіданнях, де велася роз'яснювальна робота щодо названих питань. На суботниках і недільниках затверджені відповідальні з числа апарату ідеологічного відділу обкому партії, останні вступили у дебати з представниками Миколаївської крайової організації НРУ, намагаючись локалізувати рухівські акції, все робилося для того, щоб взяти під контроль її роботу і відповідно спрямувати їх діяльність [2.37, арк. 57]. Все це говорить про серйозність з якою компартія ставилася до новостворених організацій.

У зв'язку з постійними утисками діяльності Миколаївської крайової організації Народного Руху України була подана скарга в комісію обласної Ради народних депутатів з питань гласності, засобів масової інформації та зв'язках з громадськими організаціями, що ґрунтувалися на двох статтях –

21, 22 Закону СРСР про пресу, та інші засоби масової інформації [2.33, арк. 12].

Внаслідок вирішення цієї проблеми, коли не дозволяли розповсюдження правдивої інформації у широкі маси, все ж виділялися спеціальні кіоски, де можна придбати такого роду літературу [2.33, арк. 16].

Як наслідок, дещо все ж вдалося втілити у життя [2.33, арк. 17]. Водночас організація виступала з державотворчими пропозиціями, зокрема, стосовно впровадження української мови, традицій, культури, піднесення і зростання національної самосвідомості, які все відчутніше давали знати про себе [2.38, арк. 25]. З об'єктивними процесами владі доводилося рахуватися.

Уже в 1988 р. Чорновіл стає співголовою Української Гельсінської спілки, співавтором «Декларації принципів Української Гельсінської спілки». Бере активну участь у державотворчих процесах задля незалежності Української держави. У червні 1989 р. партійні органи повинні звітувати про діяльність більш ніж 47 тис. самодіяльних об'єднань різної спрямованості, що свідчило, зокрема, про те, що на зміну однопартійності прийшла багатопартійність, наростало поступове скасування тоталітарної системи [7.130, с. 149]. Так, дослідник В. Каспрук стверджував, що «виникнувши на хвилі народного ентузіазму й емоційного сплеску мас в кінці 1980-х рр., практично одночасно з іншими побратимами в республіках колишнього СРСР рух за перебудову, демократію і розвиток усіх демократичних і ринкових свобод Рух початкову місію виконав так само, як і «Солідарність» у Польщі, «Союдіс» у Литві, Народний фронт в Естонії та подібні організації» [11.249, с. 3].

За словами Ю. Діденка, партія НРУ зуміла домогтися того, що змогла організувати та очолити національно-визвольну хвилю українського народу в боротьбі за здобуття незалежності. В таких умовах Народному

Рухові довелося зіткнутися з труднощами, які стало важко подолати, хоча реалізація їхньої мети пов'язана зі звільненням українського народу від важких випробувань, що випали на його долю, у боротьбі з тоталітарною системою, яка продовжувала калічити, нівечити все національне у свідомості та житті українського народу [3.55, с. 23]. Не всі важливі проблеми вдалося вирішити.

За цих умов, вважав історик Г. Гончарук, «головним мірилом впливу політичної партії на населення є відстань до здійснення її мети – прихід до державної влади. Кращим, конституційним шляхом до влади є вибори до Верховної Ради України, Президента та формування уряду» [7.116, с. 16], – з чим не можна не погодитись, оскільки це справді висвітлює і презентує партію, що має авторитет у суспільстві та країні.

Ситуація, що стала тим вирішальним і явним проявом безсилля і халатності компартійного керівництва, спричинила не лише занепад моралі, а й кризові явища, що проявлялися у суспільстві кінця XX ст. і вже почали набувати катастрофічних форм. Найжахливішою з них була аварія на Чорнобильській атомній електростанції 26 квітня 1986 р. Вибух на ЧАЕС і жахливі наслідки її ліквідації, що призвели до сотень людських жертв, стали черговим викриттям злочинної безвідповідальності з боку компартійного керівництва України. Це стало показовим явищем їхнього нехтування здоров'ям і життям свого народу [11.268, с. 2]. Наслідком негативного ставлення до компартійного керівництва стала зневага до нього більшості населення УРСР.

До появи на політичній арені НРУ В. Чорновіл у своїх виступах на багатолюдних мітингах в Україні, західноукраїнських областях Галичини підкреслював ту неминучу історичну необхідність, прагнення і можливість досягнення незалежності, що допоможе українському народові почуватися вільно, безпечно на власній території [7.106, с. 43]. Говорив він про це дуже переконливо.

Починаючи з другої половини 1980-х років, усе гостріше відчувалися кризові явища у комуністичній ідеології, що, зрозуміло, позначалося і на становищі УРСР. У цей же час починає різко зростати Народний Рух України, поступово перетворюється в організацію ідеологічну. Незважаючи на складний час виникнення, НРУ поступово набирає обертів, 31 січня 1989 р. виникає Рух за перебудову, який уже в 1990 р. стає Рухом без слів «за перебудову» [11.268, с. 2–3]. Цього вимагала ситуація моменту.

Розвиток та укорінення Народного Руху України відбувалися складно, суперечливо, було чимало перепон, труднощів, підводних рифів. На літо 1988 р. припали перші спроби створення НРУ, зокрема, коли 4 серпня 1988 р. відбулася зустріч першого секретаря Львівського міськкому КПУ з В. Чорноволом, М. і Б. Горинями, які розглядали можливості появи на політичній арені партії нового спрямування. З часом ці події приведуть до появи й активної діяльності демократичної сили, яка зусиллями насамперед активного державотворця В. Чорновола приведе до розвалу Радянського Союзу і довгоочікуваної незалежності України [7.105, с. 6]. Заради справедливості хотілося б зазначити, що ліквідації СРСР посприяли й інші не менш важливі обставини, а саме дії ДКНС, денонсація 8 грудня 1991 р. Союзного договору, програні В. Чорноволом президентські перегони 1991 р. та ін. [3.51, с. 137].

Архівні матеріали свідчать про активну протидію «негативним тенденціям» у діяльності деяких самодіяльних об'єднань в Українській РСР. Партійні комітети республіки повели планомірну ідейно-виховну роботу, спрямовану на розширення гласності та поглиблення соціалістичної демократії. Для цього застосовувалися різноманітні форми, методи і засоби: зустрічі в колективах та за місцем проживання, прилюдні дискусії, «круглі столи» та ін. Активно використовувалися засоби масової інформації. При партійних комітетах створювалися спеціалізовані

пропагандистські групи, до експертної роботи залучалися співробітники наукових установ, викладачі вузів [2.10, арк. 60].

Незважаючи на те, що комуністична партія та її прибічники робили все, щоб придушити в зародку прояви демократії, все одно рухівці усіма зусиллями намагалися не лише протидіяти комуністам, але і «вкласти в голови» українському населенню свої ідеї і плани на майбутнє. Як повідомляла газета «Літературна Україна»: «Рада Міністрів УРСР повинна була через п'ять місяців після створення НРУ зареєструвати Статут Народного Руху України за перебудову – «Рух». Доречно відзначити, що саме ця газета чимало зробила для створення НРУ. 15 лютого 1990 р., як повідомлялося, Рух, підтриманий в Україні сотнями тисяч людей, отримав своє громадянство» [3.55, с. 27]. Це була визначна подія для політичної організації.

Одеський дослідник Г. Гончарук щодо появи ідеї Руху писав так: «Його поява була історично, соціально та психологічно обумовленою. Це явище народилося у Києві серед інтелігенції, переважно в письменницькому середовищі, і набувало поширення в Україні» [3.50, с. 32].

У суспільстві подекуди ще існували думки подібного змісту, що український народ не прагнув до незалежності і не бажав її добиватися, але це лише чутки, які ні в якому разі не можна сприймати всерйоз, якщо пригадати історію українського народу і те, якими зусиллями далася незалежність. А скільки до цього часу він витерпів заслань, і репресій, відразу подібного роду чутки можна залишити поза увагою і не надавати цьому значення. Серйозно сприймати не можна і те, що незалежність досягнута «як подарунок історії» [10.227, с. 3]. Так говорять ті кому байдужа національна ідея.

Закарпатець В. Піпаш вважає, що поява НРУ пов'язана з трансформацією у політичну партію, яка з'явилась унаслідок перспективи Народного фронту. Хоча не треба виключати з цього вагомий та ключовий

діяльності В. Чорновола і групи його однодумців. Перед НРУ постала місія як перед організацією народнофронтівського типу, виникли наступні завдання: 1. Ліквідація тоталітаризму (авторитаризму), демократизація влади; 2. Здобуття незалежності у тих країнах, які її не мали; 3. Започаткування здійснення реформ в економіці та інших сферах [3.63, с. 18].

Перетворення згодом Народного Руху України у політичну партію, трансформаційні процеси тривали довго і складно, що не могло не позначитись на кількості прихильників НРУ – вона зменшувалась, що спричинило відсутність компетентних рухівців, які б змогли вести на високому рівні політичні справи. Ряд дослідників вважали, що «своєчасне залучення до лав НРУ високопрофесійних та досвідчених експертів, головна зброя яких – сучасна інформація (знання), дозволило б більш конкретно впливати на державний апарат» [7.111, с. 20–21]. Коли відбувався процес об'єднання демократичних процесів з явищами, що мали зворотний характер, наприклад, кризові явища, то в середовищі міцної країни виникають нові етапи, що намагаються ці явища подолати. Так сталося всередині Радянського Союзу, коли Народний Рух за перебудову вивів країну на новий етап розвитку. Це з часом призвело до проголошення Акта незалежності України [7.136, с. 184], і початку нового етапу в історії нашого народу.

У спогадах В. М. Чорновола про заснування Народного Руху України простежується ідея створення політичної партії, яка б носила зовсім новий характер і мала б іншу реакцію суспільства. З розпадом Союзу стала задіяна діяльність тих, хто підлягав ліквідації: інтелігенція, колишні політв'язні, політичні діячі, що виявилися людьми, здатними до протидії слабкій системі, ті, які змогли очолити демократичний рух. Події 17 вересня 1989 р., коли на вулиці Львова вийшло 200–250 тис. людей, стали свідченням необхідності кардинальної зміни ладу. Комуністична система

поступово втрачала свій авторитет і розпадалася, стаючи в очах люду «утопією» [10.203, с. 8–9]. А утопії, як відомо, мають особливість зникати.

В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, інші співвітчизники та прибічники державотворення стали засновниками НРУ за перебудову – організацію демократичного спрямування. Хоча їхні методи роботи і не поділялися більшістю її членів, що не раз приводило партію до важких випробувань. Об'єднувала їх ідея стосовно незаконної та аморальної діяльності КПРС, а відрізняло тверде переконання у злочинній, антинародній діяльності КПРС, в колоніальному статусі України, що стало перешкодою у здійсненні планованих намірів. Тому вони активно вступали в боротьбу за визволення українського народу від гніту [7.141, с. 209]. Вони постійно наголошували на тому, що Україна повинна стати самостійною, незалежною державою, звертались до юридичних документів: Статуту ООН, Української Гельсінської спілки і навіть до Конституції СРСР.

Чорновіл зазначав, що їм «допомогли» запізнитися рівно на рік, який міг стати вирішальним для долі українського народу. «Партійна кляса» за цей час опанувала перебудовною термінологією і перегрупувала свої сили. Він наголошував, щодо схожості ідей Хельсінської спілки з програмою НРУ [6.98, с. 117].

Перший Установчий з'їзд Руху відбувся 8–10 вересня 1989 р., тоді на нього прибуло 1109 чол., що представляли близько 280 тис. членів Руху, згуртованих у 1247 організаціях [3.50, с. 56]. Рухівці прийняли Програму Руху. Це подія, яка змогла зібрати в одному залі робітників (109), інженерів (329), працівників освіти (130), науковців (121), працівників культури (104), медиків (48), журналістів (42), юристів (25), працівників сільського господарства (16), кооператорів (6), акторів (5), товарознавців і бухгалтерів (3), архітекторів (2), військовослужбовців, домогосподарок, прокурорів (по одному чол.), безробітних (2), невизначених, тобто тих, хто не вказав рід занять (150). За даними мандатної комісії, не прибуло 49 делегатів через всілякі протидії партійних органів [3.50, с. 54]. Г. Гончарук

зазначав, що борці за незалежність Л. Лук'яненко та В. Чорновіл, будучи колишніми політичними в'язнями, які постраждали за свої переконання, все ж відстоювали позицію, що український народ має природне право на власну незалежність, майбутня держава повинна самостійно розвиватися і бути гідною поряд з іншими народами [3.50, с. 58]. Зрозуміло, що компартійне керівництво не бажало і чути про подібне.

9 вересня 1989 р. на з'їзді НРУ за перебудову у проекті Програми НРУ порушувалась велика кількість питань різного характеру. Так, стосовно культури, науки, мови в проекті висувалося 16 положень культурного відродження в Україні, вважалося, що вони будуть успішно розв'язані за однієї умови: якщо країна стане на шлях державотворчий і український народ отримає свободу. І цьому повинна допомогти партія демократичного напрямку – НРУ, що обстоювала право українського народу зберігати на своїй етнічній території культурну та історичну спадщину. Рух виступав за розвиток національної культури, мови представників усіх національностей, що населяють Україну. Представники всіх національних груп повинні мати реальну можливість створення культурних автономій. Рух домагатиметься утвердження культурного суверенітету України та децентралізації культурного життя в республіці. Питання культури України має належати виключно до компетенції республіки [6.101, с. 225], а не московської влади, як це було багато десятиріч.

Тоді ж, 9 вересня 1989 р., В. Чорновіл від імені Української Гельсінської Спілки наголосив, у чому, на його думку, полягав втрачений час і що змінилося в країні: «За цей час зріс громадський скептицизм щодо перебудованих гасел, а партійно-бюрократична кляса перегрупувалася і опанувала перебудовну термінологію, що ще недавно застрягла їй у горлі». Далі закликав усіх до дій, спрямованих «в бік національного», «соціального визволення» [6.101, с. 279–280]. У цей же день В. М. Чорноволу запропоновано посаду голови колегії Руху, але він заявив про самовідвід, пояснюючи це своєю зайнятістю в Українській Гельсінській

Спільці, де був головою виконавчого комітету і головою пресової служби, наголосивши на тому, що з усією пошаною та відданістю ставиться до Руху [6.101, с. 337].

Наступного дня, 10 вересня, у своїй промові В'ячеслав Максимович, вбачаючи схожість у поглядах з Лук'яненком щодо майбутньої демократичної і незалежної держави та розбіжність у поглядах з Драчем і Яворівським, які бачили суверенітет у регіональному Союзі, наголошував, що Народний Рух зможе об'єднати людей. Він вбачав розбіжності у тому, що перші обстоюють політичний плюралізм, а інші виступають за лібералізацію партії, до якої входять. Це могло призвести до роз'єднання [6.101, с. 282]. Тому Рух виступає за краще майбутнє, за вирішення усіх проблем. Рух – це партія, яка працювала лише задля добробуту свого народу, задля щастя і волі українського народу і Батьківщини, будучи антиподом застою [6.101, с. 380]. Все нове завжди важко пробиває собі дорогу.

У боротьбу за державну незалежність України вагомий внесок зробила національно свідома інтелігенція, лідери, які змогли вчасно зорієнтуватися і вивести державу на новий рівень – до незалежності. В. Чорновол і був таким вожаком, лідером, НРУ за його зусиль перетворився в таку політичну силу, яка займала провідне місце з-поміж більшості політичних партій. Він зазначав, що Україна з часом зможе вивільнитися з-під гніту тоталітарної системи, в цьому їй допоможе патріотизм її народу. Останній займав серця більшості українців, необхідно лише об'єднати їх задля однієї мети, а для цього повинна бути єдина праця на досягнення цієї мети між народом та владою. Саме патріотизм він виділяв між усіх інших якостей людини [7.124, с. 103], бо у партіота власне «я» не на першому місці.

З появою Руху тогочасна комуністична партія України отримала не тільки політичного опонента, але й організацію, що мала іншу будову і принципи функціонування [7.134, с. 172]. Поступово виникають місцеві

осередки, пізніше на їхній основі починають формуватися обласні організації. Положення НРУ 1990 р., прийняте II з'їздом НРУ щодо заборони входження до лав рухівців комуністів, означало суттєву відмінність головної мети політичної партії, методів та заходів їх діяльності. Внаслідок краху комуністичного режиму і появи абсолютно інших партій, політичних організацій почалося формування багатопартійності в Україні. Тоді ж НРУ стає партійною структурою, що неодмінно була пов'язана з діяльністю В. Чорновола – політичного діяча з неперевершеним політичним і організаторським досвідом.

Роботу ідеологічних відділів та зі зв'язків із Радами, політичними та громадськими організаціями обговорювали збори НРУ, відзначалися порушення і хиби, зверталася увага, зокрема, на висловлювання депутатів-комуністів щодо Верховної Ради УРСР, мовляв, «парламент заслуговує на те, щоб його розігнали» (В. Чорновіл), «рахітний парламент клепає недоношені закони» (В. Яворівський) та ін. [6.98, с. 185]. Все це, зрозуміло, не сприймалося членами компартії, викликало їх невдоволення. Поява на політичній арені партії НРУ нового спрямування і мислення бентежила стару партійну систему.

Існує чимало всіляких оцінок і визначень стосовно Народного Руху України, які характеризують його не лише як політичну партію, але й по-різному висвітлюють його діяльність. Більшість сходилася на тому, що, мовляв, Рух є не тільки громадсько-політичним об'єднанням, але й виступає у ролі кардинально іншої форми багатовікової боротьби українського народу за національне визволення [7.103, с. 10]. Погоджуючись із таким висновком, необхідно додати, що НРУ зробив величезний внесок у спрямування України до довгоочікуваної незалежності, що безпосередньо пов'язане з державотворчою діяльністю В. Чорновола.

Історик Г. І. Гончарук вважає, що значення першого з'їзду НРУ стало величезним і справило колосальний вплив на подальшу долю майбутньої

Української держави, її громадян. Тому цей з'їзд нерідко порівнюють із подібними вирішальними кроками до незалежності України, а саме – з рішеннями Центральної Ради УНР, прийняттям Четвертого універсалу Центральної Ради, яким проголошено суверенітет України. Все це схоже до програмних дій Народного Руху, такі дії можна визначити як уміння її політичних діячів пророкувати кроки вперед [3.50, с. 67–68].

НРУ, прийшовши до влади у Львові, оголосив 22 січня 1990 р. святковим днем, хоча це розповсюджувалося лише на території Львівської області протягом двох років, поки В. Чорновіл був при владі. Він вважав, що цей день один з найвеличніших в українській історії, проводив паралелі з подією, яка сталася 22 січня 1918 р., коли проголошено незалежність Української держави. А 22 січня 1919 р. на пропозицію Західноукраїнської Народної Республіки, підтриманої органами самоврядування Буковини і Закарпаття, проголошено Акт Злуки українських земель [5.82, с. 25]. Сьогодні цей день є державним святом.

Проведена 21 січня 1990 р. акція «живого ланцюга», що в майбутньому зможе змінити становище своєї держави в кращий бік. Тільки у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Рівненській, Житомирській та Волинській областях, місті Києві відбулося 30 мітингів, у яких взяло участь майже 100 тис. людей [6.98, с. 162]. Сам В. Чорновіл так згадує проведення «Ланцюга Злуки» від Києва до Івано-Франківська, Львова: «Я мав честь починати ланцюг єднання у Львові від того знаменного каменя, встановленого всупереч волі тодішньої влади, що постійно охоронявся львів'янами і на місті якого нині височить пам'ятник Тарасові Шевченку. Саме від тієї гранітної брили, біля якої не припинялися летючі мітинги, де відбувалася революціонізація Західної України, взяв початок історичний ланцюг єднання» [5.82, с. 25]. Водночас це заслуга як В. Чорновола, так і НРУ, що зуміли втілити у життя таку грандіозну акцію, яка стала свідченням того, що національно-

демократичне піднесення народу поступово досягло свого апогею і готове для подальшого державотворення в Україні.

Акція «Ланцюг Злуки» стала грандіозною маніфестацією, засвідчила національну єдність українського народу, показала, що НРУ може бути тією силою, яка успішно протистоятиме організаціям недемократичного спрямування, НРУ міцно і непохитно стоятиме на позиціях досягнення Української незалежності, де українці стануть господарями у своєму домі [11.261, с. 1]. «Ланцюг Злуки» приурочений до 71-ї річниці об'єднання Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки в єдину державу, в ньому взяв участь майже мільйон громадян [4.72, с. 18]. Подібного заходу не було ніде в світі.

Урочиста акція «Ланцюг Злуки» увійшла в історію як подія всеукраїнського масштабу. Багатостраждальний український народ тривалий час був силоміць позбавлений можливості вивчати і знати свою історію, приховану від нього, до якої неможливо навіть наблизитись, а те, що на виду, стало замуленими джерелами. Це не давало змоги вільно досліджувати свій етногенез, своїх предків, цікавитись подвигами своїх героїв. Тому «живий ланцюг» носив як пізнавальну, виховну, так і єднаючу функцію [10.204, с. 29]. Емоційний підйом ліюдей був надзвичайний.

Рух, ставши на державотворчий шлях, підтримував гасла, з яким прямував до своєї мети – незалежна самостійна Українська держава. З часом деформації зазнали деякі положення: замість «боротьби за державність» – «розбудова держави», замість «Україні – волю!» – «Україні – українську владу!» [7.134, с. 173]. Саме з цих причин В. Чорновіл став лідером НРУ, першою його особою, а партія за своєї наполегливості перетворилася на організацію, що мала великий, переконливий вплив у партійно-політичній системі України, яка виводила Рух на провідне місце політичного спектру. За діяльності лідера партії та його однопартійців НРУ стала масовою політичною партією, з постійним членством. Партія з демократичними намірами на чолі з її засновником ввібрали в себе його

славу та назву, будувалася на політичному стилі його зачинателя, тому справляла широкий вплив на український народ.

Діяльність НРУ полягала у не схожій до цього часу спрямованості партії, що, безперечно, позначалося на формах і методах політичної роботи Народного Руху. Це проявлялось у проведенні різноманітних протестних акцій, мітингів, демонстрацій, пікетів, пов'язаних із реакцією партії на конкретні політичні події чи поведінку українських високопосадовців, особливо у стосунках з Росією; в організації культурологічних, просвітницьких, мистецьких заходів, спрямованих на підтримку і утвердження статусу української мови, культури, мистецтва; у широкій пропагандистській та агітаційній роботі з підвищення політичної культури населення, залучення громадян до активної участі в політичному і громадському житті та ін. [7.134, с. 175].

З початку своєї діяльності НРУ зосереджений на вирішенні питань різного характеру, що їх накопичилося за довгий час, приміром, щодо розвитку міжнаціональних відносин. У Першій програмі Руху йшлося про те, що одним з найважливіших завдань його діяльності є демократичне і справедливе розв'язання проблем стосовно життя і розвитку українського народу. Рухівці виступали за збереження культурних цінностей українського народу та високий рівень його життя. Для цього необхідно забезпечити його рівність із представниками інших народів, захистити національні потреби усіх національних меншин, які проживають в Україні [7.139, с. 203]. Продумана національна політика давала вигоду для всіх етносів.

НРУ мав постійні незгоди з ЦК Компартії, але, незважаючи на це, члени Народного Руху, його керівне ядро намагалися поглибити свою державотворчу діяльність, для цього вдавалися, зокрема, до розповсюдження так званої «неформальної преси», яку поширювали спочатку в західних областях України. До такої преси належали: «Голос відродження» – Української Гельсінської спілки [10.223], «Віче» – видання

Львівської регіональної організації НРУ [10.214] та ін. Зрозуміло, це не весь перелік неформальних видань. За окремими даними, станом на 1990 р. в Україні видавалося 186 незалежних газет: Народного Руху – 46, УРП – 23, молодіжних – 23, політичних груп – 25, освітньо-літературних – 21, загальних – 23, національних меншин – 16, релігійних – 4, організацій «зелених» – 3 [3.54, с. 109]. Народний Рух щоденно видавав державною мовою «Рух-прес» – це інформаційний прес-реліз невеликим обсягом, усього 1–2 аркуші, відповідальним керівником став Ю. Луканов [3.54, с. 112].

НРУ, його лідер вважали, що міжнародні відносини необхідно постійно тримати під контролем задля спокою держави, бо якщо «сусіди» задоволені, то й інші держави можуть почувати себе в безпеці. Хоча часто відбувалось і навпаки, чому слугували проблеми міжнаціональних відносин, зокрема щодо нерівномірності розвитку в економічній, політичній, соціальній та культурній сферах, сюди ж можна віднести і всілякого роду міжнаціональні стосунки. Ще на початковому своєму етапі, а саме – на Установчому з'їзді НРУ, схвалені резолюції та звернення до представників інших національностей – «Заява з'їзду на підтримку прагнень кримсько-татарського народу», звернення «К русському населенню України», «Проти антисемітизму», «До всіх неукраїнців в Україні» [7.139, с. 204].

25–28 жовтня 1990 р. у Палаці культури «Україна» відбулися Другі Всеукраїнські збори Руху, на які прибуло 2125 делегатів із 2294 обраних [4.72, с. 25]. Було внесено зміни до Програми Руху, визначено основну мету діяльності НРУ – досягнення державної незалежності України, що з часом і стало досягнуто, створення ненасильницькими методами демократичної республіки [11.261, с. 1]. Перший з'їзд Руху приділяв увагу питанням, що стосувалися незалежності України, визнання її іншими державами, створення нової демократичної державної системи. Водночас

Другий з'їзд чітко став на позиції виходу України зі складу СРСР [7.119, с. 19]. Це питання назрівало з об'єктивною неминучістю.

Таким чином, те, на яких державотворчих позиціях стояв НРУ, і стало тим вирішальним початком формування вільної України, народ якої за довгі роки боротьби за незалежність, нарешті, отримав реальний шанс, успадкував демократичні традиції Української Народної Республіки [10.222, с. 8]. НРУ дбав про те, щоб стати масовою, широкою, всенародною політичною силою, у якій були б об'єднані всі, від «ліберального комуніста» до «найбільшого радикала». Він хотів допомогтися становлення всеохоплюючої, масштабної партії, яка б задовольнила усіх громадян [5.91, с. 43]. За словами В. Чорновола, рухівська концепція політичної діяльності базувалася на тріаді принципів: державність, демократія, реформи [5.79, с. 11]. Руху часто шкодили інші політичні партії, насамперед такі, як комуністична партія, яка загалом пророкувала НРУ термін існування до 100 діб. Але він вистояв і довів, що вийшов на арену надовго. Впливовість партії ще більше зросла, коли вона змінила свій статус із громадської організації. Загалом НРУ, починаючи особливо з 1992 р., мала вагомий вплив та підтримку народу.

Яскравим прикладом державотворення стала діяльність В. Чорновола на посаді голови Львівської обласної Ради народних депутатів. У березні 1990 р. в її складі нараховувалося близько 200 депутатів, а посаду її очільника отримав «безстрашний патріот України», – що було цілком закономірно [7.125, с. 121–122]. Саме у Львові ухвалені перші рішення, які можна віднести до змін загальнонаціонального характеру: поява національної символіки та святкування національних свят; реформи на землі, власності; багатопартійність; департизація підприємств і організацій; деідеологізація та ін. 28 квітня 1990 р. очолювана В. Чорноволом Львівська обласна Рада зорієнтувалась з національною символікою – це національний синьо-жовтий прапор, герб з тризубом. Діяльність В. Чорновола, найрадикальніша в тодішньому Союзі

спрямована і зорієнтована на всю Україну. Дії Москви зорієнтовані на Київ, тоді як сам Київ орієнтувався на Львів, де відбувалися масові демократичні процеси, які поклали початок демократичним змінам по всій Україні [3.55, с. 30–31]. Все це мало доленосне значення для українського народу.

Як у партії, так і в керівництві Верховної Ради України В. Чорновіл хотів бачити депутатів справжніми посланцями народу. Він характеризував майбутніх депутатів Верховної Ради такими, що будуть чітко відстоювати позиції партії, в їх діяльності будуть присутні демократичність рішень і високий рівень кваліфікованих політиків [5.91, с. 47]. Згодом Б. І. Тарасюк назве В'ячеслава Максимовича незмінним лідером Народного Руху України дев'яностих років, аргументуючи це такими його характерними рисами, як незламність у відстоюванні національних інтересів, наполегливість, принциповість і віра у власну правоту, що викликали повагу як у прихильників, так і в політичних опонентів. Вони надали партії характерних чорноволівських ознак, притаманних Рухові й донині [11.261, с. 1]. Слід визнати, що роль цієї організації сьогодні вже не така значна, як у 90-ті рр. XX ст.

Свою пропагандистську діяльність Народний Рух зосереджував у вихованні історією, заохочував українське населення до дій, спрямованих на користь держави, пробуджував патріотичні почуття у населення задля добробуту українського суспільства [7.175, с. 397–398]. Стоячи на засадах державотворення, НРУ став тією силою, яка на чолі із В. М. Чорноволом вела боротьбу проти пануючого ладу і довела всім, що може самостійно досягти тих вершин у владі, які зможуть змінити становище в суспільстві. НРУ наполегливо починає впроваджувати свої програми: Програма державного будівництва, Програма формування української національної економіки та енергетики, принципово нова система Національної безпеки, земельна реформа, Програма боротьби з бідністю та ін. [3.55, с. 58].

Ставши у 1990 р. народним депутатом України та депутатом Львівської обласної Ради, В. Чорновіл дбав про державні процеси на теренах України, про це свідчить розроблений і впроваджений ним 26 квітня 1990 р. Декрет «Про владу», за яким будь-які втручання у роботу Ради не допускалися. У своїй державотворчій діяльності В. Чорновіл стояв на позиціях перетворення УРСР в Українську державу та всіма силами намагався створити базу для національно-визвольного руху [3.53, с. 90].

У документах НРУ чітко прослідковується прагнення до поширення національної ідеї, яка проявлялася у бажанні рухівців разом з однодумцями досягти поставленої мети. Це така структура, що містила у собі поєднання духовного, соціально-політичного, економічного моментів у житті нації, що постійно прагнула до свободи [7.107, с. 9]. Так, науковець І. Гречуха вважав національною ідеєю те, що вона повинна базуватися на широкій Демократії, високій Духовності, міцній Державності, справжньому Добробуті. Духовність – це сумлінне збереження культурно-історичних традицій, надбаних народами України. До духовності у своєму житті і діяльності прагне кожне нормальне суспільство, а державність у нашому суспільстві трактують по-різному. Тут слід мати на увазі і період «застою». Для одних – це наслідки розгрому всього, що було, інших – біловезька трійка, ще інших – нинішній злочинний розгул [7.118, с. 46].

М. Горинь, правозахисник, дисидент, співголова НРУ, про наслідки перебудови, що «сколихнула свідомість» майбутніх рухівців до активної дії заради майбутнього українського народу, зазначав, що рухівці стали свідками тих подій, які пробудили у кожного українця почуття національної гідності. Поступово починає зростати інтерес до історії, до предків. Люди стали замислюватися про долю свого народу, нації, про те, що головним прагненням всього українського суспільства було бажання досягти незалежності, а тому тільки суверенна Українська держава змогла б прискорити і забезпечити народові необхідні права [10.225, с. 11].

16 липня 1990 р. депутати від Руху, об'єднані в опозиційній Народній Раді Верховної Ради УРСР, проголосували за «Декларацію про державний суверенітет України», яку тоді підтримали 335 народних депутатів, проти – 4 [11.268, с. 3]. Вона складалася зі статей, у яких проголошувалося право української нації на самовизначення, про принципи народовладдя, державну владу, громадянство УРСР, декларувалася економічна самостійність і територіальна недоторканність республіки, встановлювався порядок забезпечення її зовнішньої та внутрішньої безпеки, стверджувалося, що УРСР є суб'єктом міжнародного права. Відносини УРСР з іншими радянськими республіками мали будуватися на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємодопомоги і невтручання у внутрішні справи. Констатувалося, що Декларація є основою для розробки нової Конституції, законів України і визначатиме позицію республіки при укладанні міжнародних угод [4.72, с. 21]. Ще у 1989 р. В. М. Чорновіл у виступі на Установчому з'їзді Народного Руху України за перебудову наголосив на тому, що він бачить найближчим часом колосальні зміни, а Україна буде незалежною, демократичною державою. Проголошена у 1990 р. Декларація про державний суверенітет виводила Україну на позиції визнання позаблоковості та нейтралітету [11.273, с. 1]. У ній зазначалося, що повнота влади належить народу, вона здійснюється через представницькі органи влади. Це не повинно викликати збурення, бо означає, що органи влади повинні служити волі народу і виконувати його волю, слідкувати за тим, щоб не порушувалися законні інтереси народу, та ін.

Була створена «Асоціація демократичних рад та демократичних блоків України», основним завданням якої стала реалізація положень Декларації про державний суверенітет України. Ухвалено звернення до Верховної Ради УРСР, що необхідною умовою для впровадження демократії в усі сфери суспільного життя, ефективного розвитку економіки, підвищення

життєвого рівня населення є утвердження реального державного суверенітету України [5.91, с. 142].

Новим позитивним зрушенням у діяльності НРУ стала постанова Верховної Ради про проведення 17 березня 1991 р. референдуму, одночасно із загальносоюзним, щодо майбутньої долі СРСР та опитування населення про ставлення до державного суверенітету України. Результати опитування наступні: за збереження Союзу висловилося 70,2% громадян, які взяли участь у виборах, за суверенітет України в цьому Союзі – 80,16% громадян [7.166, с. 57]. Таким вибором український народ, проголосувавши за суверенітет, уже налаштовував себе на майбутню незалежність держави.

1991 рік став для України початком національної революції, яка здійснювалася з народом і для народу. Відбувся перехід від становища «уламка імперії» до власної державності, від формальної незалежності – до реального суверенітету. Держава потребувала реформ, і в цьому їй допомогла активна діяльність рухівців, які змогли досягти своєї мети ненасильницькими методами, а шляхом демократичних змін [7.108, с. 9], чого не було раніше.

Під час референдуму, який відбувався в Миколаївській області, надійшло звернення В. Кулинича – секретаря секретаріату НРУ, що заявив про допущені порушення при проведенні заходу в Миколаївській області. Зі слів В. Кулинича, працівники партійних органів втручалися в роботу учасників комісій, окремим виборцям видавалися бюлетені на родичів, було неприємне ставлення до представників Руху з боку членів комісії та ін. [2.39, арк. 22].

За висновками ж комісії зазначено, що референдум та опитування в Миколаївській області пройшли організовано. У списки для голосування внесено 966 419 осіб. З них отримали бюлетені для голосування – 823 422, або 85,2%. Взяли участь у голосуванні, відповідно, 821 159 (84,9%) і 821

097 (85%). У сільських районах активність виборців вища – до 97,9%, а в місті Миколаєві – нижче 75% [2.39, арк. 21].

За даними протоколу Окружної комісії референдуму СРСР про результати голосування по Миколаївському округу № 16 Миколаївської області УРСР, з питання «Чи вважаєте Ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік?» за збереження «оновленого» Союзу РСР проголосувало 691 758, проти – 118 033 чол. [2.34, арк. 1]. Це свідчило про те, що мешканці області залишалися під впливом агітаційної діяльності ЦК Компартії України.

У Статуті Народного Руху України щодо його сутності, головної мети діяльності та завдань від 13 листопада 1991 року (Загальні положення) записано, що «Народний Рух України – це масова громадсько-політична організація, що виникла як вияв народної ініціативи за оновлення суспільства. Рух є незалежною громадською організацією, вона не підпорядкована жодній з громадських організацій чи державних установ» [6.97, с. 200].

На думку Н. Корнієнка, «В. Чорновіл був не лише стратегом майбутнього. Його тактика «швидкого реагування» безпомилково втілювала власне сутність нових перетворень. Серед частки політикуму, навіть демократичного й державницького, популярним тоді було гасло «насамперед – держава, а демократія – потім». Ніби істинно патріотичне і власне гасло, але яке не розкололо Рух на Третьому з'їзді [5.92, с. 29].

28 лютого 1992 р. відбулися III Всеукраїнські Збори Народного Руху України. Слово і діло Руху, на думку Драча, має стати іншим – державотворчим. Це означало практичну участь Руху у прийнятті і реалізації політичних, економічних, соціальних рішень органами влади [2.15, арк. 1].

На думку В. Абліцова, коли у 1992 р. до керівництва організацією прийшов тріумвірат у складі І. Драча, М. Гориня, В. Чорновола, то, мовляв,

три сильні особистості з великими амбіціями просто не змогли ужитися на владній вершині. Тому за короткий час залишився лише В. Чорновіл, який наполягав на проведенні кардинально нових реформ задля покращення життя та економіки молодій держави [10.193, с. 27]. Як бачимо, амбіції заважали позитивному поступу демократичних перетворень.

За інформаційним повідомленням про підсумки IV Всеукраїнських зборів Народного Руху України, обрано головою НРУ В. М. Чорновола 9 грудня 1992 року, розглянуті і внесені деякі зміни до Статуту організації задля приведення його у відповідність до Закону України «Про об'єднання громадян». Незважаючи на ухвалені зміни у Статуті Народного Руху, він залишився тією ж незалежною громадсько-політичною організацією, яка мала на меті продовжити державотворчу діяльність. Тому НРУ залишав незмінними свої функції як партії, але за законом до організацій, які беруть участь у виробленні державної політики, зі статуту партії було вилучено право на підприємницьку діяльність, а також членство паралельно ще в іншій політичній партії. Це затверджено у Статуті і Програмі НРУ [6.98, с. 223–224].

Головним завданням НРУ залишалося збудувати державу українського народу, де корінні українці зможуть почувати себе вільними людьми на своїй Батьківщині, будуть у змозі реалізувати своє природне право на самовизначення. Ще у грудні 1992 р. на IV з'їзді НРУ порушувалося питання розгляду цих засад як програмних. Партія принципово прямувала до свого розвитку на чолі з борцем за Українську незалежність В. Чорноволом [7.173, с. 386–387].

Окремі дослідники, приміром, Г. Гончарук, пропонували періодизацію п'ятирічної діяльності та роботи НРУ. Він виділяв перший, інкубаційний етап, що охоплював час від появи до ідеї ствердження НРУ на Установчому з'їзді. У свою чергу цей етап має два рівні розвитку [3.50, с. 8]: 1) поява і формування ідеї Руху, оформленої у проекті Програми НРУ; 2) її проникнення у верстви населення, що виражалося у створенні

крайових рухівських організацій і Руху загалом. Другий етап Народного Руху України за перебудову, від I до II з'їздів НРУ, він поділяв на дві частини: 1) власне Рух; 2) поділ Руху на партії політичні з 8 березня 1990 р. Третій етап сягав процесів, що відбувалися в середині організації після II з'їзду і до досягнення політичної незалежності України. Четвертий етап починається з 1 грудня 1991 р. до IV з'їзду і поділяється на дві частини: 1) від 1 грудня 1991 р. до III з'їзду; 2) від III до IV з'їздів НРУ. Останній відповідав формуванню Руху як політичної партії. П'ятий етап розпочинається з IV з'їзду, коли оголошувалося Рух громадсько-політичною організацією, зі змістом політичної партії.

Статут НРУ змінено і доповнено на V Всеукраїнських Зборах Руху [6.96].

Наступні події 1994 р. показали, що Народний Рух успішно справляється з перепонами на політичному шляху і знаходить своє місце у суспільному спектрі держави, яка стала національно-демократичною, її підтримує більшість, що виступає за політичні та економічні реформи [6.96, с. 5]. Саме тому політичні організації та партії почали брати за основу своїх програм демократичного спрямування, що дало їм змогу випробувати себе у виборах до Верховної Ради.

У передвиборчій платформі Руху йшлося про першочерговість законодавчого забезпечення у вирішенні наступних питань: побудови ефективних, підзвітних народіві структур влади; соціального захисту; приватизації; створення умов для розвитку сільського господарства; функціонування приватного сектора; ціноутворення; податкової політики; структурних змін у промисловості; безпеки; забезпечення обслуговування та ін. [6.96, с. 9]. Тоді ж, у 1994 р., відбулися вибори до Верховної Ради України, що мало важливе значення для втілення у життя ідей, які містили демократичний характер та напрям подальшої діяльності. Передвиборча платформа НРУ мала назву «Добробут народу і соціальні гарантії», проводилася під гаслом «Державність, демократія, реформи» [7.146,

с. 271].

Однак виявилося, що Народний Рух не готовий до них у повному обсязі і на виборах за мажоритарною системою зазнав невдачі. До Верховної Ради від партії НРУ обрано лише 22 рухівців. В. Чорновіл проаналізував невдачу НРУ на виборах у своїй доповіді «Підсумки та уроки виборів до Верховної Ради України», поставив завдання, щоб кожна крайова організація мала свою пресу; підкреслив, що слід внести необхідні зміни до Статуту, які могли б точніше регламентували порядок обліку членів НРУ, прийому та виключення з Руху; переведення, за можливості й необхідності, керівників крайових організацій на професійну роботу; створення при секретаріаті НРУ референтури для роботи з різними верствами населення; осучаснення агітаційної роботи [13.293].

У своїй заяві від 1 червня 1995 р. НРУ вказував на кризу влади в Україні, що могла стати приводом до відставки Президента чи дострокового розпуску Верховної Ради. До речі, більшість тоді двічі підтримала принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, висловилися за прискорення прийняття нової Конституції України. Це дозволило б Україні увійти у виборчий процес, а рухівцям відповідальними за прийняття Конституції і виборчого закону, інакше ситуація могла призвести до безвладдя в державі [5.82, с. 59]. Відповідальність за державу – основа діяльності національної політичної сили.

Далі В. Чорновіл разом з НРУ запропонував вихід зі скрутного становища у наступних діях [5.82, с. 59–60]:

- 1) негайна зміна комуно-соціалістичного керівництва Верховної Ради, що до кінця стоїть за збереження власної системи влади;
- 2) прийняття Конституційного договору Верховної Ради з Президентом про розподіл повноважень між гілками влади;
- 3) встановлення стислих термінів для завершення роботи над новою Конституцією України для прийняття її до кінця 1995 р.;

4) створення Конституційної асамблеї легітимних представників народу, передусім з числа тих депутатів Верховної Ради, які підтримують передбачений Декларацією про державний суверенітет України чіткий поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову;

5) після прийняття Верховною Радою Конституційного договору запропонувати Президентові скасувати Указ про проведення плебісциту.

У 1996 р. НРУ висунув програму боротьби з бідністю. НРУ проаналізував причини зростання бідності в Україні. Серед них такі [6.99, с. 4–5]:

1) безпрецедентний спад виробництва, який найбільше торкнувся галузей, що виробляють предмети повсякденного вжитку;

2) стрімке зниження реальної заробітної плати та пенсій (у 3–4 рази);

3) не виплата заробітної плати та пенсій (заборгованість сягнула 3 млрд. гривень);

4) знецінення заощаджень населення в результаті гіперінфляції;

5) реальне суттєве зниження зайнятості і зростання безробіття (переважно прихованого) та ін. Водночас вишукано, за світовим досвідом, два шляхи, які допоможуть ліквідувати та побороти бідність. Це, по-перше, економічне зростання, активізація ринку праці. По-друге, необхідно розширити соціальні програми.

До діяльності та певних заслуг НРУ можна віднести прийняття нової державної символіки: Державного гімну України, Прапора та Герба. Документи свідчать, що насамперед члени Руху у Верховній Раді України найактивніше сприяли прийняттю саме національних символів держави.

Загалом політична діяльність Народного Руху спрямована на здобуття і зміцнення державної незалежності України. Народний депутат, академік І. Юхновський відзначав співпрацю Руху та Верховної Ради, вважав, що без такої співпраці неможливі зміни, що сталися у державі, – проголошення незалежності України, викриття неприйнятних методів діяльності комуністичної партії, перемога на референдумі, визнання

державної незалежності України іншими державами [11.245, с. 7].

Народний Рух України відіграв вирішальну роль у становленні парламентаризму, члени Руху обиралися депутатами в усі скликання Верховної Ради України. Тоді, крім НРУ, до парламенту обиралися представники двох партій – Комуністичної та Української республіканської партії «Собор» [7.114, с. 65]. Г. Удовенко так характеризував діяльність НРУ від початку заснування: «На протязі усіх років свого існування Народний Рух України був і залишається носієм ідеології національної демократії, послідовно здійснюючи курс на розбудову України як національної, демократичної, правової, соціальної держави. НРУ завжди був у центрі політичної боротьби за добро і щасливе життя українського народу, за гідне і достойне місце української нації у сім'ї європейських націй» [6.95, с. 5].

Якщо загалом оцінювати роль НРУ, то він безперечно відіграв важливу роль не лише в політичному житті. НРУ зміг вплинути на психологію українського народу, вселяв надію, здійснив поставлені завдання у життя. Партія пройшла досить складний шлях до свого визнання та сприйняття її дій всерйоз, об'єднавши всі демократичні сили, що виступали проти методів і діяльності комуністичного режиму. Рух став політичною партією нового типу, тому йому повірив український народ, який вірив не словам, а справам.

НРУ відіграв вирішальну роль у процесі становлення й оборони української державності, незважаючи на те, що в середині самого Народного Руху відбувалася гостра політична боротьба, яка декілька разів призводила до його розколу і трансформації. Можливо, саме із цих причин НРУ залишається цікавим об'єктом для вивчення істориками сучасності [7.115, с. 15]. Підтвердженням цього є велика кількість наукових публікацій, а також дисертаційні дослідження.

Народний Рух України на чолі з В. Чорноволом був і залишався тією рушійною силою, яка боролася за спокій у суспільстві Української

держави, дбав про її національні інтереси. Керівництво Народним Рухом України зосереджувалося в руках його керівника та партійних діячів НРУ, які працювали задля Батьківщини і достойного життя на ній.

Діяльність В. Чорновола стала символом українців у боротьбі за Українську державність, національну демократію, незалежність, національне відродження, за реформування українського суспільства задля розвитку та процвітання України. Була сформована загальнонаціональна єдність, за основу якої брався політичний плюралізм, розвиток української культури, мови, традицій та ін.

У 2013 р. Народному Руху як політичній партії виповнилося 20 років. Рухівці відзначили цю подію. Для прикладу, у Миколаївській крайовій організації НРУ відбулися спільні збори Ленінської районної організації і дійових осіб «Історії Миколаївського Руху». За словами голови Ленінської районної організації О. Малицького, «Народний Рух став єдиною політичною силою, яка може сміливо дивитися в очі своєму народові, бо Рух ніколи не зрадив своїм ідеалам, єдиний виконав усі взяті на себе зобов'язання, привівши державу до незалежності, забезпечивши їй одну з найкращих у світі Конституцій, повернув правічну символіку – Прапор, Герб, Гімн» [11.256, с. 1].

Таким чином, політична та державотворча діяльність В. Чорновола були спрямовані на досягнення і утвердження власне української державності, розвиток демократії і свободи, побудови в незалежній Україні громадянського суспільства. Цьому сприяли його журналістський хист, організаційні здібності, таланти політика і державного діяча. Керований В. Чорноволом Народний Рух України своєю активною та плідною діяльністю зміг чимало зробити, чого раніше нікому не вдавалося. Це і прийняття 24 серпня 1991 р. Акта проголошення незалежності України, а ще раніше, 16 липня 1990 р., – Декларації про державний суверенітет України. До здобутків слід віднести і наслідки Всеукраїнського референдуму щодо Акта проголошення незалежності України, за який

проголосувало більше 90 відсотків громадян держави. Не було в країні жодного регіону, де б за це проголосувало менше половини громадян. У цьому зв'язку неможливо заперечити внесок НРУ, як і ряду інших політичних партій в державо- та правотворення в молодій Україні, коли всі вчилися державотворенню, без належного досвіду нерідко діяли шляхом проб і помилок, невдач і провалів. Однак рухалися вперед, часом гальмували і знову набували прискорення на шляху незалежності.

3.2. Участь лідера НРУ у президентських перегонах 1991 р.

У модерній історії України 90-ті роки XX ст. особливо багаті на цікаві і повчальні події. Серед них і перші президентські вибори, де брав участь і лідер НРУ В. Чорновіл. «Україна відроджується – відроджується як згусток славної історії, відроджується як великий народ, відроджується як держава. Задано потужний імпульс волі народу – волі до свободи, волі до демократії, волі до державності» [5.91, с. 357], – саме так писав про події 90-х рр. XX ст. В'ячеслав Максимович Чорновіл.

НРУ, який зміг уже стати на рівень політичної організації, носив характер національно-демократичної організації, виявляв бажання брати участь у виборчих кампаніях 1990 р. НРУ бере участь у виборах до Верховної Ради УРСР за мажоритарною системою, підтримуючи Демократичний блок, який одержав 111 місць із 442. У п'яти областях України – Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Волинській і Київській – перемогли кандидати від Народного Руху України. У таких областях, як Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська, компартія програла вибори до місцевих рад, що свідчило як про вплив рухівців, так і про високий рівень національної свідомості населення та бажання до змін у суспільстві [7.137, с. 191]. Об'єктивний процес національного відродження було вже не спинити.

Ще на початку 1990 р., аналізуючи, ніби пророкуючи своє майбутнє, В. М. Чорновіл обговорював ситуацію щодо його обрання на посаду

голови Верховної Ради УРСР. Взагалі він розглядав майбутню посаду як службу, проміжну, бо стояв на позиціях обов'язкового уведення президентства в Україні, водночас ліквідації президентства СРСР. На його переконання, лише Президент України повинен обиратися прямим усенародним голосуванням. Проведення таких виборів прогнозував хіба що через рік. Він ще не міг знати, що вже наступного року зможе брати участь у виборах на посаду Президента України. Уже тоді позитивно оцінював свої шанси, вірив, що за ним підуть люди. Тому й не заперечував висунення своєї кандидатури у президентській виборчій кампанії [5.91, с. 100]. Повинна була відбутися проба сил.

Того ж 1990 р. В. М. Чорновола обрали головою Львівської обласної Ради. На підставі статті 128 Конституції УРСР та статті 2 Примірного положення про голів і президій місцевих Рад народних депутатів Української РСР обласна Рада народних депутатів вирішила: обрати головою Львівської обласної Ради народних депутатів депутата Чорновола В'ячеслава Максимовича. У списки для таємного голосування було внесено кандидатури М. М. Бойка, Н. І. Тпатіва, В. М. Чорновола. За М. М. Бойка було подано 8 голосів (4,4%), Н. І. Тпатіва – 32 (17,6%), за В. М. Чорновола – 141 голос (77,4%) [2.24, арк. 129].

Новообраний голова Львівської обласної Ради народних депутатів В. Чорновіл у своїй присязі проголосив, що єдиною метою його діяльності стане служіння ідеї незалежної демократичної Української держави і захист інтересів громадян Львівщини [2.24, арк. 131]. Він затвердив Декрет Львівської обласної Ради народних депутатів про владу, де зазначалося, що вся повнота влади на території Львівської області належить Радам народних депутатів, які є вищими органами держави. Не допускається будь-яке втручання партійних чи громадських організацій у діяльність Рад [2.24, арк. 96].

Останній став зразу ж вивчати і зарубіжний досвід. Тільки в 1990 р. побував у Польщі, де брав участь у світовому конгресі, зустрічався з депутацією сейму, побував у Чехословаччині [2.30, арк. 2–3].

Львівський етап його державотворчої діяльності тривав у 1990–1992 рр. Крім головування у Львівській обласній Раді народних депутатів з 1 квітня 1990 р., його обрано і головою облвиконкому [4.72, с. 19]. У цей час гостро постали конкретні завдання, які необхідно реалізувати, серед них, зокрема, такі:

- у найстисліші терміни перейти від режиму опозиційної боротьби за владу до конструктивного формування міцних владних структур, здатних вистояти в умовах внутрішньої та зовнішньої безпеки і всіляких утисків з боку тоді комуністичних центрів Москви та Києва;

- об'єднати всі демократичні сили і владу в Галичині (Львівська, Івано-Франківська і Тернопільська області – ідея Галицької Асамблеї);

- мобілізувати сили й ресурси для стимулювання та поширення національно-визвольного руху на всю Україну;

- завдання форсованої розбудови в Галичині фрагменту Української держави на засадах демократії та ринкової економіки [7.121, с. 49].

Нагальні проблеми значною мірою спричинені кампанією наклепів, дезінформацій, тому що з появою демократичної влади в регіоні почастишали спроби політичної блокади і необхідно було назрілі проблеми розв'язувати шляхом впровадження Загальної концепції економічної співпраці з іншими регіонами держави [2.25, арк. 4]. Тоді ж В. Чорновіл заявляв, що давно вже уявляє собі Українську державу як відкрите демократичне суспільство як на Схід, так і на Захід [2.25, арк. 61]. На підтвердження цього з його подачі запропоновано ухвалу «Про єдність українських земель», яку затвердили Івано-Франківська, Львівська і Тернопільська обласні Ради [2.25, арк. 97]. Одним із перших його кроків стало затвердження національної символіки та «пробудження» культурних цінностей українського народу.

За часів діяльності В'ячеслава Максимовича на чолі Львівської обласної Ради розвиток у всіх галузях краю став набирати швидких обертів у суспільному житті, в політичній, економічній, соціальній сферах, намітилася динаміка, розпочалася адміністративна реформа. В економічній галузі проголошено перехід на ринкові відносини, зокрема шляхом створення регіональних ринків житла, передачі майна в колективну, акціонерну, приватну власність, створення умов для праці, розвитку товарного виробництва. Словом, створювалися такі умови, які дозволяли раціонально використовувати потенціал таким чином, щоб забезпечити соціальний захист населення Львівської області, створити умови для життєдіяльності [7.121, с. 51-52].

Будучи головою Львівської обласної Ради народних депутатів, В. Чорновіл займається вдосконаленням структури апарату виконавчо-розпорядчих органів місцевих Рад області, атестацією працівників. Для цього утворено обласну атестаційну комісію із залученням до цієї справи депутатів, представників громадськості та спеціалістів [2.24, арк. 15]. За його ініціативи уже в 1990 р. приймається ряд ухвал, зокрема таких:

- про проведення в Львівській області економічного експерименту із вдосконалення відносин природокористування [2.24, арк. 17];

- про заходи з формування аграрної політики Рад. Необхідно провести інвентаризацію всіх сільськогосподарських угідь, визначити землекористувачів, рівень забезпеченості землею і угіддями у кожному населеному пункті, районним та сільським Радам сприяти формуванню на базі низькорентабельних сільськогосподарських підприємств галузево-територіальних виробничих сільськогосподарських кооперативів і окремих селянських господарств [2.24, арк. 24];

- про обрання народних суддів у 20-ти районах та міста Львова [2.24, арк. 26];

- створення друкованого видання Львівської обласної Ради народних депутатів – газети «За вільну Україну», що видавалася українською мовою [2.24, арк. 40];

- встановлення другого поясного часу на Львівщині, ніч з 2 на 3 червня 1990 р. (московський – мінус 1 год.). Керівниками підприємств, установ, організацій і закладів запропоновано внести зміни до розпорядку роботи. Подібні зміни обумовлені тим, що інший поясний час негативно впливав на біологічний ритм людини, що могло зашкодити її діяльності та позначитись на здоров'ї населення [2.24, арк. 41];

- вироблення вимог і правил благоустрою, щоб забезпечувати чистоту і порядок у містах та населених пунктах області, дотримання порядку в громадських місцях [2.24, арк. 42];

- утворення комісії з питань народних традицій, звичаїв, свят і обрядів, підтримки їх та передачі наступним поколінням [2.24, арк. 55];

- визнання незаконними та аморальними дії влади у 1946 р. щодо ліквідації УГКЦ, спрямовані на переслідування віруючих і духовенства греко-католицької церкви на території Львівської області, поновлення прав УГКЦ, передача Собору Св. Юра УГКЦ [2.24, арк. 68–69];

- затвердження президії виконавчого комітету Львівської обласної Ради народних депутатів у складі: С. А. Давимука, З. Д. Котик, Л. А. Дунець, І. І. Бутрин, М. В. Косів, В. Д. Ляковська, В. Г. Яворський, П. Ф. Гураль. Тоді ж обрано заступника голови обласної Ради народних депутатів (ним став М. М. Горинь) [2.24, арк. 77–79];

- проголошення української національної символіки – офіційно прийнята на території Львівської області. Прийнято Положення про український національний прапор, описувалося, як він повинен виглядати, де повинен підніматися, про наявність українського національного прапора на всіх офіційних зустрічах із закордонними представниками, а також у колективах та ін. [2.24, арк. 83–85].

За В. М. Чорновола ухвалено перехід до аграрної реформи, тобто утворення колективних господарств шляхом перетворення радгоспів і колгоспів у об'єднання їх власників, за допомогою розподілу вартості та за умов паювання землі, вдосконалення структури фермерських господарств та ін. [7.121, с. 53–54]. Загалом діяльність В. М. Чорновола як голови Львівської обласної Ради привела до помітних зрушень у політичній, економічній та соціальній сферах суспільного життя. Водночас це один з найяскравіших, найефективніших етапів його життєдіяльності.

29 листопада 1990 р. Львівською обласною Радою народних депутатів розглядалося питання про діяльність КПУ, яка за умов виникнення багатопартійності в УРСР почала втрачати авторитет як політична та ідейна сила. У її роботі тоді брали участь не більше 20% комуністів, звелось нанівець її інтелектуальне ядро, вона перетворювалася на партію апаратчиків, не здатних плідно працювати і протистояти демократичним проявам [2.26, арк. 2]. До речі, вже тоді В. Чорноволу надавалося право приймати оперативні рішення від імені обласної Ради на випадок екстремальних подій, що могли призвести до дестабілізації обстановки, насильницьких дій, введення військового стану тощо [2.26, арк. 5].

Як і раніше, він продовжував активно виступати за прийняття нової Конституції України, за Українську суверенну, правову державу [2.26, арк. 42]. Його, як і громадськість, Львівську обласну Раду, не влаштовувало те, що стосувалося 17 березня 1991 р., коли на референдум виносилося питання наступного змісту: «Чи вважаєте Ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності». Тому й заперечувався наступний зміст:

- про саме збереження СРСР;
- про форми Союзу оновленої федерації рівноправних суверенних республік;

- про гарантовані права і свободи людини. Як наслідок, пропонувалося таке формулювання: «Чи вважаєте Ви, що Україна повинна підписати Союзний договір (так-ні)», адже таке мало більш конкретний зміст, який не мав явного підтексту [2.26, арк. 64].

Мешканці Львівщини завжди підтримували визначного політика, про це свідчили навіть підсумки голосування на вказаному референдумі. Так, у Львівському окрузі № 15 до списків громадян, які мають право брати участь у референдумі, включено 1 997 543 громадянина. У голосуванні взяло участь 89,4% від числа всіх таких громадян, 16,4% відповіли у бюлетенях «так», а 80,1% – «ні», 3,5% було визнано недійсними [2.31, арк. 6]. Це свідчило про те, що львів'яни поділяють позицію місцевої влади і її очільника.

У подальшому В. Чорновіл зосередився на діяльності в НРУ. Адже тоді між III та IV з'їздами Народного Руху України в середині самої організації намітилися кризові явища (ідеологічні, політично-організаційні). І спершу криза виникла у Львові, де один з найвідоміших дисидентів Валентин Мороз висунув гасло: «Після референдуму демократія себе вичерпала. Рух повинен переходити на національні засади». Це був час, який характеризувався висунутим гаслом у Львові – «націоналізація», хоча воно і не сприймалося як негативне явище. Але криза зачіпала інтереси Народного Руху як політичної сили. Вже тоді мали місце два підходи: Рух – «парасолька», що обслуговує політичні партії, які виникають на його ґрунті; Рух – це цілеспрямована, сильна, єдина політична організація [7.133, с. 64–65].

Проте Народний Рух України на чолі з В. М. Чорноволем вистояв, вийшов на новий рівень розвитку. Це була сила, яка мала власну політичну позицію й інше бачення політичного розвитку людства, що нерідко виокремлювало партію. Його діяльність нерозривно пов'язана із процесом здобуття державного суверенітету України [7.135, с. 177]. Досягнення цієї

мети було головним завданням після вирішення якого вже не вбачалося нових значущих вершин.

При розв'язанні проблеми взаємин Руху і влади В. Чорновіл окреслив ще раз позиції Руху: хотів продовжувати боротьбу проти влади і виборювати гідне місце Руху, вбачаючи вихід або у підтримці влади з боку Руху, або навпаки – боротися і протидіяти владі. До його обрання головою Львівської обласної Ради він був прихильником демократичної незалежної держави, її розбудову слід здійснювати лише мирними, конституційними шляхами і засобами, за широкої політичної структури, культурно-національних автономій для національних меншин, свободи совісті, релігійного миру і спокою [5.91, с. 51–52]. Однак розкол у лавах партії призводить до звуження електорату і соціальної бази партії, дезорієнтує виборців, підриває віру в правильність політичного вибору [7.131, с. 156]. І як наслідок, чимало громадян, які довіряли і підтримували Рух до розколу, зневірились і відійшли від нього, оскільки не бачили в ньому надійної єдності.

Будучи завжди послідовним прихильником демократичного життя, відстоюючи власні позиції державної незалежності України, лідер Руху вбачав у цьому єдиний її надійний порятунок від невдач і катастроф. Проте це не дозволяло розвивати цю силу зсередини. Існували проблеми, пов'язані із розвитком економіки, політичної системи, складним залишалося духовне життя, послаблене ще за часів постійних репресій і терору. За таких умов В. М. Чорновіл вбачав вихід із проблем, що нависли над державою, у деідеологізації суспільства, відмові від «демократичного централізму», найширшому місцевому самоврядуванні – аж до земельного устрою незалежної України у подальшому майбутньому, розуміння політики як компромісу; відкидання будь-якого імперіалізму в національній політиці [5.91, с. 98], хоча це і не просто.

Нелегким випробуванням для Руху стали серпневі події 1991 р., коли консервативні сили ЦК КПРС спробували вчинити державний переворот

для збереження СРСР, зупинити передачу частини повноважень від центру республікам [7.132, с. 157]. У країні був проголошений надзвичайний стан, створено Державний комітет з надзвичайного стану. ДКНС сформовано для того, щоб якомога надовше зберегти існуючу систему, комуністичний порядок у країні.

В. Чорновіл був ідейно та організаційно готовий до державного перевороту, передбачаючи його ще в кінці 1990 – на початку 1991 рр., тому не дивно, що на першій прес-конференції представників Народної ради він наголосив на тому, що відбувається організований КПРС за підтримки КДБ антиконституційний переворот [10.213, с. 13].

НРУ вів справжню боротьбу проти консервативних сил ЦК КПРС, зокрема розгорнуто акцію непокори, велася підготовка до Всеукраїнського політичного страйку. Народний Рух на Миколаївщині теж вів активну боротьбу, сприяв утворенню громадсько-політичного об'єднання «Демократичний Миколаїв», розгорнув боротьбу проти ДКНС, збір підписів проти путчистів [11.255, с. 3]. На думку професора С. Кульчицького, роль путчу 19–21 серпня 1991 р. не треба абсолютизувати. Він організовувався керівниками державних установ, які могли б стати непотрібними після підписання такого договору. Його провал обумовлювався ще на початку, бо підконтрольні їм структури не змогли б довести справу до кінця, навпаки, путч прискорив розпад СРСР, що з часом таки відбувся [10.222, с. 18]. На території України почали діяти її Конституція і закони, тому Радянський Союз фактично перестав існувати.

Вважалося, що серпнева спроба перевороту організована і здійснена переважно колишніми керівниками уряду, органами КДБ, підтримана армією, ЦК КПРС. Проте був подоланий демократичними силами на чолі з Президентом, Верховною Радою РРФСР. Це чергова трагічна сторінка в історії нашого народу, який потерпав від глибокої політичної та соціально-економічної кризи, боротьби демократичних сил за зміну влади, що

відбувалася в країні і суспільстві. Голова Верховної Ради УРСР, Президія Верховної Ради УРСР своєю діяльністю стабілізували ситуацію, не визнали розпорядження створеного в Москві комітету як такого, що не мало ніякої юридичної сили. Тоді ж внесений на розгляд парламенту проект Закону України про правовий режим надзвичайного стану, проект законів про Збройні Сили України, пропозиції про створення республіканської гвардії, підрозділу для охорони Верховної Ради, Кабінету Міністрів та Національного банку України, створення Ради оборони і безпеки [2.24, арк. 4–5]. 30 серпня 1991 р. Президія Верховної Ради України прийняла указ «Про заборону діяльності Компартії України». Створювалися комісії, які повинні вирішувати питання щодо звільнення працівників компартії з комітетів та організацій. Усе їх майно передавалося місцевим органам влади [2.24, арк. 17].

Незважаючи на складне становище, пов'язане із серпневими подіями, увага до президентських виборів в Україні не послабла. Гострій критиці піддався виступ Л. Кравчука по Українському телебаченню 19 серпня за «вагання, коливання», а Л. Лук'яненко відзначав, що він «безхребетний», «немов би продовжував цей заколот» [2.11, арк. 154]. Досить різкими були висловлювання В. Чорновола щодо дій Президії Верховної Ради, яка повинна оперативно і рішуче заявити про антиконституційність ДКНС. В іншому разі рухівці не визнаватимуть її рішень [2.11, арк. 154].

Так безславно, але з великими подальшими доленосними змінами завершилася спроба антикомуністичного державного перевороту, головною метою якого стало придушення демократичних і національно-визвольних процесів у республіках та забезпечення недоторканності імперських структур. Це неприхована спроба перекреслити прогресивні здобутки народів на шляху до державного суверенітету, всі дії заколотників незаконні [2.11, арк. 156]. Тоді ж «15 партій і рухів виступили із заявою, в якій закликали людей зберігати спокій, утримуватись від активних дій, «не піддатися на провокації» [2.11,

арк. 153]. У цьому зв'язку керований Чорноволем НРУ здійснив ряд заходів. Відбулася нарада опозиційної в парламенті «Народної ради», робоча зустріч представників «Народної ради», партій і організацій «демократичного спрямування», дві прес-конференції в Будинку письменників України та ін. Головна мета цих заходів – проаналізувати ситуацію, що склалася в Україні, якнайшвидше розв'язати, усунути існуючі проблеми щодо створення Державного комітету з надзвичайного стану в СРСР. Щодо цього тоді думки розійшлися. Так, Л. Лук'яненко вважав, що «відбувся державний переворот», тоді як В. Філіпенко наголошував на тому, що «перевороту як такого не відбулося; відбулася перетасовка кадрів» [2.11, арк. 153].

Народний Рух України усіма силами чинив опір, протидіям путчистам, тому вже в ніч з 19 на 20 серпня видано десять видів різних листівок із закликами до громадської непокори; за допомогою задіяної Секретаріатом Руху копіювальної техніки розтиражовано понад 5 тис. таких примірників, уже з 7 годин ранку вони роздавалися у Києві у вагонах метрополітену та ін. [6.100, с. 41]. Наступними діями Народного Руху стало проведення чотирьох конференцій, у яких брали участь рухівці та інші громадські діячі, не байдужі до цих подій. Присутніми на них були І. Драч, І. Заєць, О. Ємець, Л. Лук'яненко, Д. Павличко, Л. Танюк, І. Юхновський, В. Яворівський та ін. [7.132, с. 158]. Присутній на одній з конференцій В. Чорновіл заявив, що переворот носив партійно-мілітаристський характер, адже всі заколотники – члени Політбюро і ЦК КПРС [7.177, с. 367–368]. Такий прояв поставив крапку на їх діяльності, а верхівка повністю себе дискредитувала, і найкращим виходом для неї є саморозпуск КПРС.

Подібна робота велася по всій території України; на Львівщині, зокрема, заявляли, що серпневий переворот повністю суперечить Закону Радянського Союзу «Про правовий режим надзвичайного стану», а у деяких місцевостях в разі необхідності він уводиться в дію за згодою

Президії Верховної Ради чи вищого органу державної влади відповідної союзної республіки [11.248, с. 2].

Що стосується Народного Руху Донеччини, приміром, то там теж намагалися протистояти ситуації, що вимагала нагального вирішення. Було організовано пікет протесту в самому центрі міста. В. Білецький так висвітлював події: необхідно координувати дії з усіма антипутчистами, створено обласний штаб спротиву, що діяв протягом двох днів, та ін. [10.200, с. 18–19].

В'ячеслав Чорновіл так згадував події 24 серпня 1991 р.: «Щоб оцінити розстановку політичних сил в Україні після проголошення незалежності, як ви знаєте, цьому проголошенню допоміг комуністичний путч у Москві. Я добре пам'ятаю 24 серпня 1991 р., коли під час перерви роботи сесії Верховної Ради зібралася комуністична «група 239», люди, яким не потрібна була своя держава, але які боялися за свою шкуру... Тож вони й прийняли після довгої суперечки рішення підтримати Акт незалежності, бо це для них був єдиний порятунок. Якщо я голосував за незалежність, бо це був сенс мого життя, бо за це п'ятнадцять років гнив у в'язницях, то зліва від мене прокурор Потебенько (колишній генпрокурор), а справа – Станіслав Гуренко (колишній перший секретар ЦК Компартії України) голосували зовсім з інших міркувань» [5.92, с. 102]. В кожного була своя мотивація.

Науковець О. Ковальчук вважав, що проголошенням незалежності України 24 серпня 1991 р. ідея «перебудови» та федералізму повністю витіснена ідеями національної незалежності. Головним політичним надбанням НРУ у цей час став Акт проголошення незалежності України [7.138, с. 60]. Уже в перших документах молодій держави наголошувалося, що вона забезпечить рівні політичні, економічні та соціальні права усіх громадян, повну свободу розвитку всіх національних мов і культур [4.75, с. 154–155].

Після серпневих подій, трагічних і феєричних для історії України, подія 24 серпня 1991 р. стала для В. Чорновола однією з найщасливіших у житті [7.102, с. 14]. Стоячи на своїх позиціях, він сміливо вирішує йти уперед і вибороти посаду Президента України. В'ячеславу Максимовичу на долю випала і подальша боротьба за державне будівництво. Його наступним першочерговим завданням було прийняття Конституції України, що є однією з основних складових демократичного суспільства [7.113, с. 33]. Отож Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки і постановила: проголосити 24 серпня 1991 року Україну незалежною демократичною державою [2.18, арк. 1].

З моменту проголошення незалежності чинними на території України були тільки її Конституція, закони, постанови уряду та інші акти законодавства республіки. Вирішено 1 грудня 1991 року провести республіканський референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності [2.17, арк. 1]. «Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року, продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, проводячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, говорилося в Акті проголошення незалежності, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави – України. Територія України є неподільною і недоторканною» [2.17, арк. 2].

Уже 24 серпня 1991 р. у Верховній Раді відбувалося чергове, двадцяте, засідання позачергової сесії, були присутні 369 депутатів, обговорювалися проекти, постанови, внесені народним депутатом В. М. Чорноволом [2.18, арк. 8].

На засіданні Центрального Проводу Руху в серпні 1991 р., коли знову обговорювалося питання про кандидатури на посаду Президента України

[3.53, с. 94], В. Чорновіл та М. Горинь були відсутні, бо перебували у львівській лікарні. Рухівці Б. Тернопільський та І. Драч висловилися проти кандидатури В. Чорновола. Решта, тобто більшість Центрального Проводу, проголосувала за підтримку кандидатури В. Чорновола. Народний Рух України повідомив його про свій намір висунути кандидата на посаду Президента України.

Висування відбулося 1 вересня 1991 р. на сесії Великої Ради Народного Руху України за адресою: м. Київ, бульвар Т. Шевченка, 12, Будинок науково-технічної пропаганди [2.20, арк. 1]. Згодом до Центральної виборчої комісії з виборів Президента України відповідь В. Чорновола на запропоновану посаду буде такою: «Я, Чорновіл В'ячеслав Максимович, претендент у кандидати на посаду Президента України, даю згоду балотуватися на цю посаду». Це сталося 8 жовтня 1991 р. [2.20, арк. 184].

Підписні листи (майже 3 тис.) на підтримку кандидата в Президенти України В. Чорновола по Львівській області та місту Львову зібрано протягом кількох днів, за О. Бердника зібрали більше двохсот листів, І. Юхновського – близько двох тисяч [2.29, арк. 90–104]. Обирати Президента України мали загальним, рівним, прямим, таємним голосуванням. В. Чорновіл не розгортав активну діяльність для створення передвиборчого демократичного блоку, обстоював єдиного кандидата. Розумів, що коли один кандидат висувається від блоку, то в нього більше шансів на здобуття перемоги, і громадянам легше зробити свій вибір, не треба «розриватися» між кандидатами з одного блоку [3.53, с. 96]. Але, на жаль, так не сталося.

Крім нього, на посаду глави держави від Народного Руху висували Л. Лук'яненка. На засідання Президії Національної ради ДемПУ все ж обговорювалася можливість створення блоку «Незалежна демократична Україна». Тому серед партій та громадських організацій Рух мав посісти місце окремого суб'єкта, при ньому планувалося створити інформаційну

службу та ін. [2.16, арк. 24]. Була ухвалена постанова щодо рекомендації сесії Національної Ради кандидатом на посаду Президента від ДемПУ І. Юхновського, обговорювалася також кандидатура В. Пилипчука як можлива [2.16, арк. 30].

У Народному Русі все відбувалося складніше. Чорновіл ратував за поширення ідеї незалежної демократичної Української держави, висунення та підтримку єдиного кандидата від демократичного уряду. Але до Руху інші політичні сили країни не прислухалися.

20 липня 1991 р. прийнята ухвала Центрального Проводу про участь Руху у виборах Президента України. При цьому відзначалося, що треба враховувати політичну ситуацію щодо впливу КПУ на Україну, ЦК КПУ – на Верховну Раду та уряд України [6.98, с. 198]. Підкреслювалося, що пасивна позиція демократичних сил у виборчій кампанії лише збільшить можливості КПУ і зменшить позиції демократичних сил. У зв'язку з цим Центральний Провід Народного Руху України рекомендував усім своїм структурам взяти найактивнішу участь у майбутніх президентських виборах, удосконалювати форми і методи, засоби пропаганди та агітації за ідеї незалежної, демократичної Української держави як єдиного гаранта, гідного майбутнього українського народу [3.53, с. 94]. Треба було знати, який є потенціал і можливості націоналістичних сил.

За словами миколаївця О. Малицького – члена НРУ, йдучи на вибори, В. Чорновіл вбачав у діяльності Руху надію для всього народу, що давала можливість усвідомлювати себе нацією, все це уже було проголошено в програмі Руху: «всі є українцями (бо громадяни України), незалежно від національного походження; в Україні може бути лише одна державна мова – українська; може бути лише одне громадянство українців» [7.144, с. 72–73].

За умов об'єднання українського народу та демократичних сил була реальна можливість перемоги на виборах кандидата від Руху. Водночас обговорені всі кандидати на посаду Президента, нарешті, вирішено, що

Центральний Провід пропонує голову Львівської обласної Ради народних депутатів В'ячеслава Максимовича Чорновола. 1 вересня 1991 р. відбулася сесія Великої Ради Руху, на якій остаточно була висунута його кандидатура на посаду Президента України [6.98, с. 198]. Як свідчить протокол сесії Великої Ради Народного Руху України, на законних підставах, відповідно до ст. 10 Закону про вибори Президента України та ст. 34 Закону про вибори народних депутатів України, висунуто кандидатуру Чорновола В'ячеслава Максимовича, 1938 року народження, голову Львівської обласної Ради народних депутатів. За результатами голосування «за» кандидатуру В. М. Чорновола проголосувало – 57 депутатів, «проти» – 30 [2.13, арк. 2]. До речі, на сесії Великої Ради Руху обговорювалися ще дві кандидатури – Л. Лук'яненко і І. Юхновського [3.53, с. 96]. Однак загалом тоді вважалося, що одним із найсильніших кандидатів у Президенти є голова Верховної Ради України Л. Кравчук.

Незважаючи на те, що кандидатура В. М. Чорновола висунута Великою Радою Народного Руху України, в його оточенні були рухівці, які виступали проти його кандидатури і висували іншу – Л. Лук'яненко. Г. Гончарук вважає, що стосовно цього необхідно поставити ряд запитань щодо поведінки керівників Руху – Івана Драча, Михайла Гориня і Миколи Поровського. По-перше, чому вони зневажили рішення Великої Ради Руху про ухвалу висунути В'ячеслава Чорновола кандидатом у Президенти України. По-друге, як вони могли допустити, що Політична Рада Народного Руху не підтримала рішень Великої Ради Руху. По-третє, як можна після цього членам Руху довіряти своїм керівникам і Політичній Раді, яка входила до структури Руху [3.50, с. 127]. Вважалося, що ці питання нагальні і потребують обов'язкової і обґрунтованої відповіді.

У своїх інтерв'ю В. М. Чорновіл неодноразово наголошував на несуттєвій різниці між власною програмою і програмою свого основного конкурента – Л. М. Кравчука. Він характеризував їх так: «відрізняються програми лише нюансами або вмінням більш літературно і дохідливо її

викласти». А далі продовжив: «Є кандидати, які вистраждали свою програму всім своїм життям, і є ті, хто взяв її вже готовою, зрозумівши, що тільки в ці гасла повірить народ» [5.91, с. 507]. Один із дослідників, О. Муравський, розглянувши та провівши певні паралелі щодо історичного розвитку НРУ, указував на зростання його впливу на суспільно-політичне життя в Україні. Це вже була зріла політична сила, як і її лідер, мала вплив у суспільстві, що дедалі зростав.

Це могло привести до створення такого міцного політичного механізму, який буде здатний реалізувати поставлені завдання та привести до рівноправності представників усіх національностей, розвитку їх національної самобутності. Це мало б покращити і позитивно вплинути на передвиборчу програму кандидата від Народного Руху, збільшити підтримку, кількість бажаючих віддати свій голос на його користь [7.147, с. 87]. Але радянська свідомість людей ще була не готова до таких кардинальних змін.

В. Чорновіл визначав свою програму як план дій незалежної, демократичної держави, відкритої для суспільства, ліберальної ринкової економіки, але обов'язково із соціальним захистом. Він звернув увагу також на прорахунки й упущення, що нерідко, буває, залишаються на потім: відсутність грошової одиниці, митних кордонів, армії, що є запорукою політичної стабільності.

У ході президентських перегонів відбувалося напружене змагання між двома сильними політиками, хоч доля їх складалася по-різному [3.53, с. 103]. Так, Л. Кравчук, починаючи з 70-х років, отримав чергове підвищення по службі, у 80-ті – наступне зростання вже в ЦК КПУ. У 90-ті роки він обраний народним депутатом України та головою Верховної Ради України. Отож Л. Кравчук був вихованцем системи номенклатурного типу.

Постать В. Чорновола, за словами науковця О. Бурденюка, була такою, і це довели президентські вибори, яку просто неможливо замінити кимось іншим. Він навіть порівнював В. Чорновола з Б. Хмельницьким,

хоч і робив це дуже обережно, щоб не уособлювати ці дві історичні постаті. Згадуючи, що у Б. Хмельницького була булава, якою він іноді чинив суд над своїми зрадниками, одночасно підмічав, що такої булави не було у В. Чорновола, тому він не така людина, що здатна на подібний суд [7.112, с. 26–27]. Науковець має право на свою власну думку.

4 листопада 1991 р. Центральний Провід Народного Руху України прийняв ухвалу, в якій розглядалося питання участі у майбутніх президентських виборах представника від НРУ В. Чорновола. Центральний Провід НРУ визначив наступні дії Політичної Ради, намітив необхідні консультації із політичними партіями та командами підтримки кандидатів у Президенти України, щоб запобігти згортанню боротьби між кандидатами від демократичних сил або їхніми групами підтримки, та ін. [2.12, арк. 12]. Найбільшу підтримку Чорновіл отримав у Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській областях. Однією з основних перешкод на шляху до перемоги стало роз'єднання демократичних сил, не було тієї єдиної кандидатури, за яку люди повинні віддати свої голоси. На президентських виборах 1 грудня 1991 р. кандидат від НРУ В. М. Чорновіл виборов друге місце. За ходом голосування до України були запрошені рухівцями політичні діячі з Канади: Ераст Гуцуляк, Ліда Гуцуляк, Юля Войчишин, Ленгин Пенцак, Петро Микуляк, Богдан Миндюк, Борис Вжесневський, Богдан Онищук та ін. [2.14, арк. 8]. За В. Чорновола більшість голосів віддана в таких містах: Івано-Франківську – 67,10%; Львові – 75,86; Тернополі – 57,45; Л. Лук'яненко одержав в Україні 4,49%. У Л. Кравчука була перевага голосів у 24 містах, крім Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської областей [2.21, арк. 9–15].

Як показали результати президентських виборів 1991 р., кандидат від НРУ В. Чорновіл загалом набрав 23,27% голосів. Як стверджує Г. Гончарук, «на наступних виборах Президента в 1994 р. Рух не намагався висувати свою кандидатуру. Ці показники свідчать про фактичне тупцювання НРУ на місці, у динамічному спектрі політичного життя

України НРУ наполегливо претендує на лідерство серед національно-патріотичних сил, він мусить мати кращі результати боротьби за верхні ешелони влади» [7.116, с. 17]. Відразу пригадуються події 1989 р., де на Установчому з'їзді НРУ за перебудову В. Чорновола довелося ще агітувати, пояснювати всім присутнім, що в прагненні державної незалежності немає нічого страшного і це не смертельний гріх, якого треба соромитись, це цілком нормальне явище, що є проявом самоусвідомлення кожного повноцінного члена народу або нації. Із ним не можна не погодитись. Вибори Президента України, участь у них Чорновола, хоч він і не отримав перше місце, стало справжньою школою пошуку перспектив і майбутніх успіхів [6.101, с. 281]. Дослідники виділяють декілька причин поразки В. Чорновола. Вони переважно носили як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. За даними соціологічних досліджень, проведених Дослідницьким інститутом радіо «Свобода», Науково-практичним центром Соціологічної асоціації України, у листопаді 1991 р. одним із чинників цього стала колишня політика «советизації», фізичного і духовного геноциду української нації. А це не могло не вплинути на свідомість населення, особливо Південної та Східної України, де подано помітно менше голосів за В. Чорновола як за кандидата від партії демократичного спрямування [3.45, с. 88]. Науковець В. Піпаш щодо ставлення населення України до самої партії НРУ, її лідера стверджує, що воно є «переважно позитивне» до НРУ з боку 35,8% виборців України, а переважно негативним – 36,4, нейтральність виявили – 27,8%. З цього витікає, чому саме в такій кількості віддано голоси за кандидатів демократичних сил. Адже більшість населення України ще не звикла до думки, що настав час змін, що змінюється влада. Мали ще совкову свідомість, «совітську», тому й об'єднались навколо єдиного кандидата – Л. Кравчука [3.63, с. 144–145]. Сьогодні ще чимало людей мають таку свідомість.

Боротьба та становлення державної незалежності України стали найвищим досягненням у діяльності НРУ та його лідера, піком найбільшої

його популярності в українському суспільстві. Як наслідок активної діяльності НРУ, В. Чорновіл, який не залишався осторонь проблем, що поступали на час проголошення і становлення незалежної України, так і опісля, продовжував впливати на ухвалення важливих політичних рішень, непохитно стояти на національно-державницьких позиціях, відстоювати збереження та впровадження національної ідентичності, розвиток культури і традицій українського народу [6.98, с. 11].

Таким чином, у 1991 р. відбулися перші вибори Президента України, де В. Чорновіл своїм авторитетом та демократичною спрямованістю зміг гідно представляти свою державотворчу позицію. В. Чорновіл провів велику роботу і проявив себе сильним і мудрим політиком. Він здобув перемогу на Західній Україні, про що свідчать багато голосів відданих за його кандидатуру, але не дивлячись на це В. Чорновіл отримав лише друге місце. Президентські перегони 1991 р. показали, що суспільство досить довгий час піддавалося як фізичному так і духовному утиску з боку влади Радянського Союзу, тому свідомість народу була не готова до вибору кандидата від партії демократичного спрямування, а також показано, що у Народному Русі України не було єдності, яка б могла запропонувати єдиного кандидата від партії і тим самим допомогти виборцям зробити свій вибір на користь свого лідера. Після президентських виборів В. Чорновіл постійно перебував у епіцентрі суспільно-політичного життя України, ініціював і брав найактивнішу участь у прийнятті важливих політичних рішень, реалізував нелегкі, складні державотворчі процеси, спрямовані на відродження української ідентичності, духовності власного народу.

РОЗДІЛ IV

ТВОРЧІСТЬ В. М. ЧОРНОВОЛА

4.1. Динаміка суспільно-політичних ідей В. Чорновола

Вже у студентські роки В. Чорновіл мав «нестандартні» погляди щодо суспільно-політичного розвитку країни [5.84, с. 437–438], про що писала факультетська газета «Журналіст». Його думки вирізнялись оригінальністю і були відмінними від інших. За це його критикували однолітки, викладачі вузу, але він все одно наполегливо відстоював власні погляди на світ, на радянську владу. В. Чорноволу стало «тісно» на філологічному факультеті і він змінив його на журналістський. Молодій, енергійній людині хотілося більш активно брати участь в суспільних процесах, у розв'язанні політичних і економічних проблем, що постійно визрівали в житті і які так сильно хотіла приховати радянська влада. Ще недавно він, так як і його однолітки, був комсомольцем за переконанням, бо виховувався в тому ж суспільстві як і всі [5.85, с. 59]. Журналістом В. Чорновіл почав себе відчувати, працюючи у 1960 р. на Львівській студії телебачення [5.84, с. 438].

Прагнучи незалежної політичної позиції, В. Чорновіл дізнається про жахливі репресії часів сталінщини. Розуміючи, що стільки років жив у брехні, молодому В'ячеславу прийшла ідея подолання беззаконня сталінських часів, ідея контролю громадськості над владою: «Тільки найширший контроль громадськості, тільки дальша послідовна демократизація життя може бути гарантією проти повторення сваволі й беззаконня» [5.85, с. 207]. Так він поступово стає на шлях державотворення, боротьби за створення зовсім іншого, морально здорового суспільства, що буде не схожим на попереднє. Він відстоює національну гідність та національну думку, яку довгий час ганебно намагалися знищити.

Суспільна позиція В. Чорновола яскраво проявилася в одному його листів з Вінницького концтабору в 1968 р., в якому він, підтримуючи соціалістичну ідею, наголошував, що це має бути соціалізм, який не буде контролювати будь-які дії чи думки громадян своєї держави, це повинен бути соціалізм з демократичними свободами, дотриманням прав, економічним і політичним самоврядуванням, а особливо з вирішенням проблеми національної мови і культури [5.85, с. 734]. Саме за таких умов В. Чорновіл може підтримувати ідеї соціалізму. У його думках все більше утверджується ідея створення зовсім іншого суспільства і держави. Ставши на цей нелегкий шлях, він покладав власне життя на досягнення цілі.

В. Чорновіл не уявляв справжнього соціалізму «без загартованих демократичних свобод, без найширшого політичного й економічного самоврядування всіх клітин державного організму, аж до найменших включно, без реального, а не паперового забезпечення прав усіх націй багатонаціональної держави» [5.86, с. 101–102]. Подібна позиція викликала незадоволення влади.

Виступаючи за оборону людських та національних прав, народну самобутність, В. Чорновіл бачив корінь зла в російському імперіалізмі, що постійно нагадував про себе. Російсько-радянська влада протидіяла будь-яким проявам українського національно-культурного життя. Зокрема, 22 травня 1967 р., коли біля пам'ятника Шевченкові у Києві інтелігенція зібралася, щоб покласти квіти та вшанувати пам'ять поета, то це закінчилося побоями, арештами та розігнанням присутніх [5.88, с. 203].

В. Чорновіл діяв активно і відкрито. У 1969 р. він пише звернення в ООН до Комітету з прав людини, де зазначає, що у радянському суспільстві порушуються права людини на свободу власних переконань і можливості їх поширювати в маси [5.88, с. 71]. Того року був закінчений трирічний термін арешту В. Чорновола за збірки «Лихо з розуму» та «Правосуддя чи рецидиви терору?».

В. Чорновіл послідовно відстоював права громадян, розуміючи необхідність та доцільність кожного брати активну участь в державних справах. Це право він вважав ознакою демократії. Воно було складовою його ідейної платформи.

Складовою частиною національного державотворення, вважав В. Чорновіл, є державна мова, якою має бути мова титульної нації. Його прагнення охороняти, зберегти і розвинути українську мову, було одним із основних, бо «мова – це гімн, герб» [5.82, с. 491]. В. Чорновіл стверджував: «державна мова – одна. Так у більшості держав світу. Це символ держави. Мова зміцнює державу» [5.82, с. 359].

Українофобія, що поширювалася у кін. 60-х – поч. 70-х рр. ХХ ст. на території Радянського Союзу, стала наступним показником тогочасних дій влади. У цей період розпочалися переслідування і випадки, що здавалися на перший погляд зовсім абсурдними, як, наприклад, пригода, яка трапилась з завідувачем кабінету франкознавства Львівського державного університету Леськівим. Той ще в післявоєнні роки розповсюджував за дорученням оунівців листівки, а коли про це через 40 р. дізналися, то людину було виключено з партії. Владу не хвилювало, що пройшло чотири десятки років [5.88, с. 239]. Це не поодинокий випадок. Десять студента було виключено з університету за невдало вибрану тему (на погляд радянського керівництва) реферату чи курсової, чи за підозри КДБ.

Сам В. Чорновіл теж постраждав від подібної підозри. Його було звільнено з роботи, тому що керівництво метеостанції дізналося про минулі судимості і вирoki та за яких обставин їх отримано [5.88, с. 241]. Тому не дивно, що подібне становище в суспільстві необхідно було змінювати задля розв'язання національних, політичних та інших проблем.

Рушійною силою перетворень в державі, на переконання В'ячеслава Максимовича була інтелігенція, передусім та, яка завжди стояла за побудову самостійної Української держави [5.91, с. 332]. Прогресивна інтелігенція завжди переслідувалась владою. Він так характеризував свої

роки заслання і дії радянської влади проти інтелігенції: «Ми – жертви запланованої акції внутрішнього тероризму» [5.89, с. 680].

Серед заарештованих 1965 р. були художники, мистецтвознавці, літератори, викладачі вузів та ін. Такі відомі імена, як І. Світличний, Косів, П. Заливаха, Б. Горинь – це були люди, які своїми поглядами на тогочасність, чинили загрозу радянській владі, бо діяли відкрито і публічно [5.85, с. 701].

Кривава хвиля репресій, що прокотилася Україною проти творчої молоді в кінці 60-х рр. XX ст., потягла за собою грубі порушення законів країни. Це були закриті судові процеси, з грубими порушеннями принципу гласності та ін. Тому не дивно, що група інтелігенції в одній із своїх заяв зазначала: «на Україні, де порушення демократії доповнюється і загострюється викривленням в національному питанні, симптоми сталінізму виявляються ще більш очевидно й грубо» [5.88, с. 131–132]. Як результат – за цю заяву було покарано майже всіх, хто поставив свій підпис у кінці, а таких було 150 осіб. Більшість із них, за вказівкою спецслужб, було звільнено з роботи. Саме тоді почала ще активніше діяти інтелігенція, яку вже важко було зупинити. «На Україні з'явилася інтелігенція, що почала свій родовід не від щасливих трудівників соціалістичних ланів» [5.88, с. 67] – так описував В. Чорновіл появу нової групи соціально активної інтелігенції. До людей, які були здатні відродити українську культуру, він відносив Ліну Костенко, М. Вінграновського, І. Дзюбу та ін.

Політичні репресії, що прокотилися хвилею по Україні охопили не лише творчу інтелігенцію. Від них постраждали учасники нелегальних груп, спілок, організацій, які бажали суспільно-політичних змін у державі.

Відчуваючи підтримку народу, якому набридло беззаконня діючої влади, В. Чорновіл стверджував, що в генах українського народу закарбувалися страждання їхніх побратимів, жертв голодомору і репресій [5.82, с. 101]. Він вірив у силу українського народу, який не дасть

занедбати культуру, традицій своєї нації, що за тяжкі роки знування над рідною мовою, все ж не відцуралася від неї і стоїть на її порятунку [5.82, с. 391].

Соратники В. Чорновола не раз стояли і на захисті його самого. Так у своїй заяві Першому секретареві ЦК КПУ П. Ю. Шелесту, вони вказували на порушення у судовому засіданні над Чорноволем, а саме на не перевірені факти справи і виступали за її перегляд, проти порушень соціалістичної законності [5.85, с. 800–801].

Ще весною 1960 р. В. Чорновіл разом зі своїми однодумцями поклялися служити на благо своєї Батьківщини. Ця боротьба, як він її розумів, буде важкою. І дійсно, не один рік він провів у тюрмі і на засланні, але найважче для нього було – це неможливість активно діяти задля досягнення бажаної цілі.

Інтелігенція породила рух шістдесятників, до якого належав і В. Чорновіл. Це люди-патріоти, які стали ядром духовної опозиції режиму в Україні. Вони об'єктивно сприяли і працювали на зростання і збільшення державницького потенціалу народу, не боячись радянської влади [5.82, с. 547]. В. Чорновіл установив тісні зв'язки з багатьма прогресивно мислячими діячами української культури, як І. Світличний, В. Стус, І. Дзюба, Є. Сверстюк [5.84, с. 440]. Йому вдалося публікувати не лише власні твори, але й деякі праці своїх соратників, працюючи в газеті «Молода гвардія».

Вже тоді В'ячеславу Максимовичу необхідно було обирати, чи працювати у творчому напрямі, чи відкрито розпочинати боротьбу – цей вибір стосувався усієї інтелігенції бурхливих 60-х років, яка діяла усупереч радянській системі задля досягнення вищих цілей [5.85, с. 61–62]. Цей суспільний вибір стосувався і самого Чорновола. Він не залишився осторонь розгорнутого руху. Його національно-демократичні ідеї громадського діяча і письменника дедалі більше набирали сили. Все сильніше відбувалося його національне самоутвердження. Разом зі своїми

соратниками В. Чорновіл знаходить підтримку від народу, який читаючи твори, вірші, публіцистику, зміцнював національну самосвідомість, збагачувався духовно і культурно [5.85, с. 59–69].

В. Чорновіл був людиною, якій не було байдуже до долі громадян, їхнього правового становища, до становища української мови, культури, традицій. Він наголошував на тому, що українцям необхідно не забувати про те, що вони є українською нацією [5.82, с. 572].

У 1975 р. в своєму листі до президента США Дж. Форда, В. Чорновіл порівнював суспільство Радянського Союзу та суспільство США: «якщо різні верстви громадян США можуть давати свою оцінку..., то такої можливості повністю позбавлені громадяни СРСР. Де можуть переслідуватись будь-які висловлення, що суперечать радянському ладу в тому числі підлягають кримінальному покаранню» [5.89, с. 635]. Те, що відбувалось в СРСР, на думку Чорновола, – це є зовсім абсурдним явищем, такого не повинно бути в жодному цивілізованому суспільстві, де власні погляди людини є природним правом. Подібні дії влади, вважав він, повинні підлягати засудженню з боку інших демократичних держав.

Характеризуючи «соціалістичну законність», він відзначав, що люди, чий ідеї, думки не поділяє радянська влада, є для неї чужими, «для таких «відщепенців» від накресленою владою ідеально прямої лінії закони не діють, з такими можна робити все, що тільки вигадася службова фантазія. Ніхто карати не буде, ще й похвалять» [5.89, с. 650]. А для самого В.Чорновола вищим судом була лише правда [5.85, с. 210].

Найменша критика КПРС або її ідеології, чи, наприклад, радянської системи, каралися переслідуванням або тюремним строком. Але В. Чорновіл цього вже не боявся. Його світогляд значно розширився шляхом самоосвіти – він суттєво поповнив свої знання.

Разом зі своїми однодумцями В. Чорновіл почав публікувати та розповсюджувати український самвидав, який став «стійкою формою здійснення гарантованого Конституцією права на свободу слова» [5.88,

с. 153], яку він вважав основою основ існування суспільства. В.Чорноволу належить обґрунтування доцільності самвидаву як форми боротьби. У його розвитку він виділяв кілька етапів [5.88, с.153]:

I етап: твори художньої літератури й статті, що належали до літератури;

II етап: 1963–1965 рр., коли з'явилися статті, що носили анонімний характер, бо відносились до тих, які розглядали проблеми суспільного та національного характеру і в майбутньому привели до арештів їхніх авторів;

III етап: авторські статті з підписами, в яких розглядалися проблеми суспільного характеру. В подальшому такий характер самвидаву залишиться основним – саме такими і стали твори В. Чорновола «Правосуддя чи рецидиви терору?» та «Лихо з розуму».

I самвидав, і шістдесятництво В. Чорновіл розглядав як важливі форми політичної боротьби: «Звичайно, можна говорити про те, що шістдесятництво – це була тільки така плівочка зверху, що нам не вдалося розбудити народ. І все-таки це було. І воно верталось до людей через той самий самвидав пізніше, коли ми вийшли на закордон, через закордонні передачі. До приймачів слухати «свободу» прилипали вуха по всій Україні. Усе-таки це було, я вважаю, видатне явище в нашому житті» [5.85, с. 66].

За своїм світоглядом В. Чорновіл вважав себе справжнім націоналістом [5.82, с. 357], таким націоналістом, що любить свою державу і намагається зберегти і розвивати свою культуру. Його авторству належить багато праць, в тому числі згадувані «Правосуддя чи рецидиви терору?» та «Лихо з розуму», в яких він розкриває імена та обставини, за яких відбувалися репресії над представниками національної інтелігенції [5.91, с. 87].

В. Чорновіл послідовно виступав за збереження людських прав, що так безкарно порушувала влада. На судовому слідстві у 1966 р. він апелював до 11 ст. «Загальної декларації прав людини ООН», в якій мова

йде про людські права, про право захисту та права на відкритий судовий процес [5.85, с. 205]. Тоді ж В. Чорновіл замислився над тим, що приводить молодь на лаву підсудних і чому більшість судять за 62 ст. КК УРСР? Відповідаючи на це питання, він зауважував: «Якщо це закономірність, то логічним стає висновок, що розум, допитливість, почуття національної й соціальної справедливості приводить молодь до антирадянських настроїв» [5.85, с. 204]. Радянській владі, робив висновок В'ячеслав Максимович, не потрібна молодь, яка буде морально здоровою і виступатиме за українську незалежність, за збереження української мови і культури.

Промовивши своє заключне слово на суді в тому ж 1966 р., він зазначав різницю між тим, хто судить і тим, кого судять – судили молодих людей, які мали «свіжий» світогляд, що був сформований після розкриття культу особи Сталіна, молодь, що духовно настроєна на недопущення в майбутньому подібних злочинів проти людства. Молоді люди несли ідею побудови зовсім іншого, демократичного суспільства, а засуджували ті, які несли «інерцію сталінського стилю» [5.85, с. 202].

Саме «інше, демократичне» суспільство, форми і методи боротьби за нього лежали в основі теоретичних напрацювань В. Чорновола. Однією з таких форм була послідовна і аргументована критика існуючого ладу.

Друкуючи у 1967 р. в журналі «Українське слово» матеріали із своєї збірки «Правосуддя чи рецидиви терору?», В. Чорновіл описував зміст книги, як «крик з могили» [5.85, с. 821], характеризував справжні «досягнення» СРСР та сваволю КДБ. У збірці «Лихо з розуму» він, як зазначалося, розкривав безпідставні арешти і порушення судового слідства.

Реакція на книги Чорновола була «як грім з ясного неба. Хоча ішлося про арешти й тюрми, ми все ж розуміли: є молода Україна! Вона живе й бореться» [5.85, с. 73]. Це була перша публікація матеріалів українського руху Опору після 1930-х років, надрукована за кордоном і підписана

власним іменем автора. Вона стала потужним ударом по комуністичній системі та ідеології.

З 1970 р. почав виходити позацензурний суспільно-політичний журнал «Український вісник», редактором якого був В. Чорновіл. Основним завданням «УВ» було розповсюдження правдивої інформації про порушення прав людини у державі, про репресії та ін. Видання гідно репрезентувало українську суспільно-політичну думку за кордоном.

В СРСР В. Чорновола одночасно трактували як «екстреміста» й активного українського націоналіста [6.97]. Хоча він зауважував, що друкуючи свої праці, ніколи не піднімав національного питання, а лише розкривав сваволю влади і КДБ та порушених ними законів [5.85, с. 702]. Водночас, варто зазначити – вся його практична, теоретична і публіцистична діяльність – це діяльність, спрямована на розв'язання національного питання, ліквідацію національного гноблення і дискримінації, за свободу національного самовизначення, національну культуру, мову, освіту. Кожен його твір – демонстрація позицій і поглядів автора. В 1972 р. під час хвилі арештів української інтелігенції В.Чорновіл отримав шість років табору і три роки заслання. Його знову засудили за «антирадянську пропаганду й агітацію». Антирадянською на той час була визнана стаття-відповідь В. Чорновола на критичну статтю Б. Степанчука «Що і як обстоює І. Дзюба», в якій В'ячеслав Максимович довів достовірність тверджень І. Дзюби про русифікаторську політику радянської влади в Україні. З цих же мотивів його називали націоналістом.

В. Чорновіл вважав, що права людини і нації нерозривні, вони взаємопов'язані і їх протиставляти не можна. «Безсилою є і буде поліційна профілактика мізків, якщо й далі закривати очі на нерозв'язані проблеми, зокрема, національні. Знову і знову доведеться кидати за ґрати тих, хто вперто не бажає чорне називати білим. Доведеться м'яти сумління людей замість того, щоб спиратися на людей з розвиненим почуттям честі і

сумління... А потім все одно доведеться реабілітувати людей і визнати за ними ту правду, за яку вони жертвували молодість» [5.76, с. 105].

В. Чорновіл виділяв два види націоналізму – жертвний націоналізм і кар’єрний націоналізм, а саме поняття націоналіст він трактував так: «це патріот своєї Батьківщини. Це людина, яка понад усе любить свою Батьківщину, нашу Україну, яка понад усе хоче добра для неї» [5.82, с. 303].

У 1980-ті роки погляди В. Чорновола на національне питання кардинально змінилися. До цього він вважав можливим зміну національної політики радянської влади шляхом повернення її до ленінських норм і засад. У 80-і роки він почав пропагувати і відстоювати ідею про природне право кожної нації на широке самовизначення. Опозиційні настрої і репресії, вважав він, і були результатом невирішеності національного питання. Ідея соборності і єдності, на його думку, – одна з найсильніших в українському народі. Якийсь час він ще надіявся на раціоналізм і конструктивізм представників держави. Народження єдиної соборної української нації, зазначав В’ячеслав Максимович, «був би набагато активнішим, якби українська мрія стала мрією сьогоднішніх керівників держави» [5.84, с.49–52]. Надія на те, що вище керівництво візьме на озброєння ідеологію українського державотворення не справдилася.

Наприкінці 1980-х років у В. Чорновола виникла ідея федеративної України – як протиположності імперському централізму. Майбутню федеративну державу він уявляв «союзом земель, які склалися історично і несуть на собі природно-кліматичні, культурно-етнографічні, мовно-діалектні, побутово-господарчі та інші відмінності, що творять неповторне, різнолике обличчя єдиного народу» [10.235, с. 2–3].

З часом під впливом бурхливих політичних подій і політичної практики федералістська ідея В. Чорновола зазнала суттєвих коректив. Він не відмовився від неї, однак підкреслював, що її реалізація стане можливою лише після побудови в країні міцної національної держави. У

програмному документі «Україна: шлях до свободи. Основні принципи програми кандидата на пост президента України В. Чорновола» терміни «федералізм», «федеративний» були відсутні. Пізніше В. Чорновіл все частіше став використовувати терміни «регіональне самоуправління», «місцеве самоуправління». «На мою думку, федеративний устрій, – зазначав В'ячеслав Максимович, – це широке місцеве самоуправління» [11.263]. Таким чином, погляди В. Чорновола на державний устрій України трансформувалися від ідеї її федералізації до необхідності децентралізації і забезпечення реального місцевого самоврядування зі збереженням унітарного устрою держави

Продовженням діяльності шістдесятників стала Українська Гельсінська Група [5.89, с. 658]. Група боролася за національно демократичну ідею, яку все життя підтримував В. Чорновіл. Йому, як і всій групі, була близькою ідея створення незалежної Української держави. Своїми пріоритетними завданнями група вважала суверенітет держави, ринкову економіку, демократизацію суспільства, дотримання прав людини в державі та національне відродження [5.82, с 488]. Все те, що так довго ігнорувалося в СРСР і влада намагалася усіма можливими методами придушити, і так нестримно бажав здійснити В. Чорновіл.

Комуністичний режим приніс суспільству багато лиха. Він мав на своєму рахунку мільйони людських жертв і десятки мільйонів не народжених дітей, які забрали голодомори, сталінські і післясталінські репресії.

До однієї з жахливих наслідків катастрофи від діяльності комуністичної системи, В. Чорновіл відносив аварію на Чорнобильській атомній електростанції. Прорахунки влади – це і місце розташування реакторів, економія грошей на будівництві реакторів, що набагато знизила їх надійність, приховування самої аварії, коли кожна хвилина могла врятувати людські життя, намагання своїми силами вирішити наслідки

аварії і відмова від допомоги інших держав, які її хотіли надати [5.82, с. 159–160].

За своєю природою тоталітарний комуністичний режим спрямував всю свою агресію на суспільство. Ідею незалежної Української держави, що бажав втілити у життя В. Чорновіл, радянська влада будь-яким шляхом намагалась знищити. Він розумів, допоки Компартія при владі, до тих пір не буде розвитку української мови, культури, а визвольні змагання народу не дадуть результату.

Один колишній кагебіст так тлумачив радянську «демократію»: «Кожному етапові розвитку радянського суспільства відповідає свій рівень розвитку демократії. Пояснювалося, що саме такої демократії, яку ми мали в минуле двадцятиріччя, вимагав тодішній рівень розвитку суспільства, а тому дії КДБ й інших каральних органів були тоді цілком правильними» [5.90, с. 111].

У 1987 р. В. Чорновіл відновив видання «Українського вісника». У його сьомому номері було опубліковано велику публіцистичну статтю В'ячеслава Максимовича у формі відкритого листа до М. Горбачова, тоді Генерального секретаря ЦК КПРС, про проблеми демократизації суспільства та права української нації.

У 1987 р. відчувалося поліпшення суспільної атмосфери, вже не було такої жорсткої цензури, а Компартія з часів М. Хрущова стала більш лояльною. Зменшилася кількість арештів, припинилися масові репресії, що дало можливість для формування демократичної сили – Народного Руху України, в якій В. Чорновіл відіграв важливу роль. Ця сила стала опорою в реалізації Чорноволівської ідеї здобуття Української незалежності. Рух став однією з наймасовіших організацій того часу.

Однак не все було так просто. Народний рух об'єднував не лише революціонерів, подібних В. Чорноволу. Провідники Народного руху – письменники, громадські діячі щиро прагнули української держави, але думали, що без Центрального Комітету КПУ, комуністів її не буде, а

В.Чорновіл стверджував протилежну думку: комуністи не дадуть цього зробити. Комуністична ідея, на його думку, не мала перспективи, тож він, відстоюючи ідею самостійної української держави, обґрунтовував необхідність усунення комуністів від влади. Без усунення від влади комуністичної номенклатури в незалежній Україні, на його думку, могло утворитися щось близьке до комуністичної системи і це гальмуватиме розвиток України. І пізніше, після проголошення незалежності України, В. Чорновіл зазначав: допоки в країні діятиме Компартія, українській державі доведеться вести боротьбу на два фронти – внутрішній і зовнішній. Він неодноразово вказував на глибину деформації людської свідомості, яка залишалася чутливою до комуністичних закликів і радянської демагогії. Ставку В. Чорновіл робив, як зазначалося, завжди на молодь, якій притаманне «чесне мислення і мужнє шукання шляхів до справедливості» [5.76, с. 104].

У В. Чорновола були великі плани щодо НРУ, це і вже згадувана ідея незалежності держави, розвиток суспільства, піднесення культури. Рух став носієм демократичних ідей його керівника і членів партії. Обравши такий державотворчий шлях, партія спромоглася поступово втілювати у життя задані цілі.

В. Чорновіл зауважував, що стара рухівська номенклатура вважала, що НРУ має піклуватися лише мовними, культурними проблемами, які підлягали негайному вирішенню у державі, однак партія, на його думку, повинна займатись ще проблемами економіки, політики внутрішньої та зовнішньої, а також соціальним захистом населення. Його метою було створення суспільства матеріально незалежних і тому політично вільних громадян.

Не дивлячись на демократичну спрямованість, НРУ у грудні 1991 р. все ж не спромігся здобути владу. Цьому завадили наступні причини за словами її голови [5.82, с. 427]:

- відсутність політичного досвіду;

- панування компартійної номенклатури;
- низький рівень національної і державницької свідомості населення;
- не сформованість позитивної об'єднавчої ідеї та ідеологічна багатоваріативність у самому Русі.

Одним з головних завдань НРУ в його діяльності після 1991 р., вважав В. Чорновіл, було недопущення перетворення Української держави на псевдодержаву.

До основних досягнень в культурній сфері НРУ можна віднести: піднесення духовного і культурного розвитку суспільства, наприклад, пісенно-музичний фестиваль «Червона рута», всеукраїнський фестиваль «Перлина сезону», рухівська мистецька акція «Лишається надія» та ін. [5.82, с. 434]. Найбільше досягнення Руху за головуванням В. Чорновола – це довгоочікувана незалежність Української держави.

Але серед здобутків Руху були і прорахунки. Найголовнішим серед них, на думку В'ячеслава Максимовича, був той, що організація, «яка доклала найбільше зусиль, щоб Україна стала незалежною державою, у вирішальний момент не зуміла чи не наважилась взяти владу, залишивши її старій номенклатурі» [5.82, с. 63].

Ставши редактором українського часопису «Час/Time», В. Чорновіл почав висвітлювати політичні, економічні і культурні проблеми життя країни. Газета була національно-демократичного спрямування і мала великий вплив на суспільство. В. Чорновіл вів свою колонку, де пропагував громадсько-патріотичні та державницькі погляди.

В. Чорновіл був послідовним прихильником конституційного права. Після проголошення Акта державної незалежності України він разом із соратниками виступав за найскоріше прийняття Конституції України. Цілеспрямовано дбав про вихід з кризи, яка нависла над країною у 1995 р.: «Ми говорили з Президентом про те, щоб прискорити конституційний процес. Щоб і його група, яка бере участь у виробленні Конституції, і наша

частина плідніше працювали. І здобули обіцянку, що проект Конституції буде найближчим часом поданий на розгляд» [5.82, с. 61].

В. Чорновіл розглядав процес прийняття Конституції, як «місце вирішального змагання за Українську державу» [5.82, с. 136], бо вирішувалося питання соборності, демократії і незалежності. Найбільше хвилювання у В. Чорновола викликали керівники, чиновники, які знаходились при владі. Він не бачив їхньої активної дії, спрямованої на відродження української духовності, розвитку культури та мови, що було невід'ємним атрибутом кожної незалежної держави.

В. Чорновіл вбачав у проекті Конституції великі прорахунки, зокрема друга частина ст. 10, на його думку, що нівелювала українську державну мову і давала можливість другої державної мови. Він передбачав, що з часом цей недолік ще дасть про себе знати і не помилився.

У 1996 р. В. Чорновіл усвідомлював, що «гальмувати сьогодні конституційний процес – це чинити замах на Українську державу» [5.82, с. 158]. Він повністю покладався на Конституцію України, як таку, що зможе змінити суспільство, вирішити економічні і політичні питання та прискорить процес прийняття нових реформ. Лише та держава може називатися сильною, підкреслював він, яка має міцну ринкову економіку і є самостійною.

У тому ж 1996 р. В. Чорновіл, аналізуючи ситуацію, яка склалася в державі, зробив висновок, що люди бідують, держава розкрадається, погіршується соціальний стан населення [5.82, с. 256].

Трагедія «молодої української демократії» [5.82, с. 209], на думку В. Чорновола в тому, що ставши незалежною Українською державою при владі залишилась стара комуністична номенклатура, саме це гальмувало її розвиток. Старі кадри при владі не бажали впроваджувати нові реформи і розв'язувати проблему соціальної захищеності населення. Держава залишалась на низькому рівні розвитку. Тодішній спікер О. Мороз запропонував депутатам Верховної Ради України за бажанням прийняти

присягу на Конституції [5.82, с. 195]. Це свідчило про те, зазначав В.Чорновіл, що компартійна номенклатура проти розвитку країни. Влада проголошувала недостатній обсяг планового фінансування розвитку науки, культури. В.Чорновіл наводить такі відсотки – передбачувалося 8 %, а заплановано виділити лише 0,7 % [5.82, с. 50]. Це могло привести лише до культурного занепаду держави.

До потужної сили суспільного прогресу відносив В. Чорновіл середній клас. Він так характеризував середній клас, від діяльності якого, вважав він, залежить успішний розвиток держави: «Середній клас – це не тільки приватний підприємець, який при нормальних законах і некурумпованій владі чесно поділиться своїми прибутками з суспільством. Це і селянин... Це і творча, наукова, педагогічна, інженерно-технічна інтелігенція, інтелект народу, мозок нації, що вимагає відновлення свого високого статусу – морального і матеріального – в нашій суспільстві. Середній клас – це й соціально захищений і добре оплачуваний робітник, що через акціонування та інші форми приватизації стає ще й власником, застрахованим від кон'юктурних змін виробництва попиту» [5.82, с. 20]. Він вбачав логіку історичного процесу в підтримці державності інтелігенцією, середнім класом. В цьому він бачить і своє покликання.

В. Чорновіл вважав, що побудувати сильну державу заважала політика Президента України [5.82, с. 65], який, отримавши перемогу на виборах 1991 р., не прибрав з влади комуністів. А ті, в свою чергу, не знали, як проводити ті зміни, а тому реформи, які вимагали негайного впровадження (економічна, земельна та ін.), просто звелися нанівець.

Перехід Української держави до демократії В. Чорновіл називав «піднесенням, романтичним періодом» [5.82, с. 65]. Однією з причин розвалу Радянського Союзу, вважав він, була діяльність патріотів, до числа яких необхідно віднести і самого В. Чорновола. Вони виношували ідею створення демократичної держави, ідею єдності багатостраждального українського народу, яку так довго не могли втілити у життя їхні

попередники. Ідея соборності дала поштовх до рішучих дій українського народу, який переродився з населення України у «єдину соборну українську націю» [5.82, с. 123–124]. Справжня українська соборність проявилась ще під час «Ланцюга злуки» – акції, яку провів НРУ. З підписанням Декларації про державний суверенітет України, повинні були відбутися зміни, які створили перспективи для майбутньої держави, привести до покращення політичного і економічного становища країни [5.91, с. 82]. Однак, ситуація в державі продовжувала залишатися досить скрутною. У 1998 р. В. Чорновіл вкотре наголосив, що загрозливим фактором є криза людського світогляду та духовності народу [5.82, с. 549].

Не дивлячись на те, що в тому ж 1998 р. НРУ не набрав більшості у парламенті, навіть у меншості він продовжував відстоювати національні інтереси України, захищати незалежність, гідно представляв себе перед народом, що голосував за нього. Причина гальмування розвитку Української держави: «не в тому, що в нас не народився свій архітектор реформ, а в тому, що після проголошення Незалежності в 1991 р. українська демократія не домоглася якнайшвидшої ліквідації радянської системи влади й залишила при владі стару комуністичну номенклатуру» [5.82, с. 404]. В'ячеслав Максимович вважав, що необхідно створити таку партійну систему, в якій будуть переважати партії демократичного спрямування, наприклад, правоцентристська, партія консервативного спрямування, ліберально-реформістська та соціал-демократична партія [5.82, с. 386]. Нині його ідея реалізована.

В. Чорновіл передбачав позитивні зміни в країні за умов входження України до ЄС та НАТО, які для Української держави становитимуть систему колективної безпеки. Це було необхідною дією задля права називатися в Європі центральноевропейською державою [5.82, с. 319]. Таким чином, вважав він, Україна відбудеться як демократична держава, одержить більші можливості для розвитку вільної економіки і може гідно називатися Європейською державою.

В. Чорновіл розглядав в організаційній єдності прагнення України до незалежності та прагнення України до Європи. Він вважав, що лише там молода держава зможе знайти підтримку для відродження та захисту від зовнішньої та внутрішньої загрози. Така загроза була в державі ще з часів проголошення її незалежності. Проти єдності України і Європи виступали комуністи, соціалісти та ін. В. Чорновіл не погоджувався з діями влади, пояснюючи це тим, що українська влада не має патріотизму і тому не має української ідеї [5.82, с. 74].

Шлях України до Європи пролягав, на думку В. Чорновола, через широке реформування. Лише широке економічне реформування, вважав він, дозволить розвиватися суспільству і демократичній державі. Депутати парламенту України повинні активно цьому сприяти та працювати на засадах патріотизму і державотворення. У тому ж 1998 р. він пропонував провести адміністративну, ринкову, економічну реформи, а також реалізувати програму трансформації тіньової економіки в легальну та ін. Він робив усе задля зростання державницького потенціалу України.

Таким чином, погляди В. М. Чорновола з часом його становлення на шлях державотворення зазнали трансформації. Виховуючись у комуністичному суспільстві, він став демократом. Його життєвою позицією стало руйнування тоталітарного режиму в СРСР і будівництво демократичної, соборної, Української держави. Він був прихильником державної незалежності України, виношував цю ідею все своє життя, і йому вдалося реалізувати її на практиці. В. Чорновіл розробляв, відстоював і пропагував ідеї економічної децентралізації, духовного відродження української нації, піднесення української культури, відновлення історичної пам'яті і традицій. Будучи керівником Народного Руху України, він сприяв прийняттю важливих документів, які поклали початок Українській незалежності. Реалізувавши мету свого життя, продовжував захищати свою ідею – демократичної країни. В. Чорновіл прагнув розвивати Українську державу, намагався піднести її розвиток до

рівня сусідніх держав: Чехії, Литви та ін., які побудували розвинуту ринкову економіку, досягли високого рівня соціальної захищеності населення та ін. Він теоретично обґрунтував необхідність і закономірність входу України до сім'ї європейських народів.

4.2. Літературно-публіцистична діяльність

Важливе місце в житті Чорновола, як показав аналіз, займала його творчість, що, як виявилось, залишається найменш дослідженою. «Книги В. Чорновола створили колосальний вплив на розвиток українського руху як на Батьківщині, так і за її межами» [3.53, с. 45], – саме так стверджував В. Деревінський, провідний чорноволознавець, у своїй першій монографії, присвяченій великому патріоту.

Радянська Україна на початковому етапі розвитку ще давала деякі можливості для свободи людської діяльності й творчості, що є характерне для розвитку не лише української, але й інших культур, для зростання її як окремої держави. З формуванням на її теренах сталінської командно-адміністративної системи ситуація поступово заходила і в цьому відношенні в глухий кут. Все частіше і глибше відчувалися негативні зміни у побудові «радянської федерації», де стало прикладом занедбання суверенності України. Вона поряд з іншими республіками почала деградувати і перетворюватись на таку собі адміністративно-територіальну одиницю ультрацентристської держави [6.101, с. 209].

Цьому періоду у функціонуванні радянської України М. Ільницький дає оцінку, стверджуючи, що п'ятдесяті роки змінили нове десятиріччя, яке мало ще деякі демократичні паростки. Воно принесло у суспільство нове суспільно-культурне явище – шістдесятництво, яке стало прогресивно впливати на нове десятиріччя. Тому його прийнято називати епохою українського національного відродження [10.220, с. 138]. Поява подібного вияву українського народу не може бути випадковою, якщо, для прикладу, пригадати події 20-х – початку 30-х рр., які увійшли в історію нашої

держави як «Розстріляне Відродження», що стало проявом невдоволення і протистояння в українському суспільстві. Далі М. Ільницький звертає увагу на те, що шістдесятництво стимульоване «хрущовською відлигою», що постала відразу після сталінських репресій, які брали свій початок з перших днів радянської влади, коли зароджувалися культурницькі рухи на території СРСР, виступаючи за збереження народних традицій, стояли на захисті та мали законні підстави на закріплення права на рідну мову і розвиток культури [10.220, с. 138]. З часом, розвиваючись і набираючи прихильників, культурницький рух став політичним рухом, який постійно прагнув вибороти незалежність України.

У русі шістдесятників була зовсім інша, не схожа до того часу, стратегія боротьби з радянським тоталітарним державним режимом, сформована зовсім інша естетична традиція. Поява шістдесятників стала реакцією на ганебне і нічим не вимушене придушення у суспільстві свободи особистості та національної свободи [10.217, с. 16]. Звісно, шістдесятникам було нелегко боротися за право на українську мову, культуру, але ніщо не ставало перепорою для них у здійсненні своїх планів. До того ж це було молоде покоління, куди входили талановиті творці, основним завданням яких було розвивати українську культуру і привести її до високого рівня, і навіть кращого, ніж на Заході. Шістдесятники стояли на захисті національної мови і культури, виступали за свободу творчості. Це складне завдання для них, за яке вони нерідко повинні були поплатитися позбавленням можливості працювати, творити. Ув'язнення, табори, заслання, а іноді навіть смерть, – така ціна за вірність українській ідеї, їхнє намагання допомогти українському народові, хоча б на творчому рівні почувати себе вільними людьми [10.199, с. 10].

1965–1966 рр. – це часи гострої боротьби і протестів у житті В. М. Чорновола, коли він разом зі своїми однодумцями активно виступав проти беззаконності, що мала яскравий прояв, зокрема у вигляді переслідувань інакодумців. З початку 1960-х років під пильний нагляд потрапили

представники дисидентського руху, шістдесятники та релігійні громади [6.98, с. 4], що спричинило масові переслідування інтелігенції і судові процеси. За таких умов та настроїв, коли сповнена боєм активна частина суспільства через несправедливість системи, на світ з'являється праця «Правосуддя чи рецидиви терору?». Вона містила в собі благородну і неоціненну мету показати світу, що відбувається в СРСР, розкрити вже давно відомі, але заборонені у суспільстві теми обговорення – жахіття політичних репресій, що 1960-х роках швидкими темпами почали знову проявлятися в радянському суспільстві [7.104, с. 46].

Книга «Правосуддя чи рецидиви терору?» закінчена в 1966 р. і відразу надіслана Прокуророві УРСР та Голові КДБ при Раді Міністрів УРСР. Далі В. Чорновіл надсилає книгу партійному лідерові України П. Ю. Шелесту. На цьому автор не зупиняється і відправляє свій твір В. Г. Зайчуку – Голові Верховного Суду УРСР. Таким чином, В'ячеслав Максимович діє абсолютно відкрито, не приховуючи свого прагнення до справедливості.

Однак українські читачі побачили книгу «Правосуддя чи рецидиви терору?» лише у 1992 р., через рік після проголошення незалежності, коли В. Чорновіл уже по пам'яті і за допомогою видань, що були надіслані з-за кордону, зміг її відновити [5.85, с. 13]. Наступна праця автора виходить під промовисто-гучною назвою – «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)». У цій книзі вміщені біографічні дані зі світлинами, а також заяви, твори тих «двадцяти» злочинців. Уважаємо за необхідне їх назвати: Ярослав Геврич, Іван Гель, Ігор Герета, Богдан Горинь, Михайло Горинь, Микола Гринь, Панас Заливаха, Мирослава Зваричевська, Дмитро Іващенко, Святослав Караванський, Євгенія Кузнецова, Олександр Мартиненко, Михайло Масютко, Ярослав Менкуш, Валентин Мороз, Михайло Озерний, Михайло Осадчий, Іван Русин, Мефодій Чубатий, Анатолій Шевчук [5.85].

Після прочитання цієї книги неважко переконатися в тому, що за радянської влади людина, яка мислила інакше, повинна сидіти за ґратами і

не нервувати керівництво, яке дуже переймалося тим, що наступного дня ще хтось мислитиме не так, як їм потрібно. Страждала за часів радянської влади передусім інтелігенція, особливо творча. Це літературознавці, мистецтвознавці, історики, сподвижники громадської діяльності, всі не байдужі до української культури.

Зрештою, усі вони звинувачені в антирадянській, націоналістичній пропаганді та агітації, хоча були випадки, коли звинувачували в «організаційній діяльності» за те, що люди читали заборонену літературу. Їм приписували бажання «підриву чи ослаблення радянського ладу», інкримінували ст. 62 Кримінального кодексу УРСР [7.122, с. 39].

Звинувачені і засуджені не були згодні з масовими, системними порушеннями, що мали місце на слідстві, судових засіданнях, і постійно зверталися до Голови Президії Верховної Ради УРСР із заявами подібного змісту: «Репресії 1965–1966 рр. були грубим порушенням законності, рецидивом культивських днів, намаганням органів КДБ знову відчувати себе самоправною й безвідповідальною за свої вчинки державою в державі» [5.85, с. 382]. Далі, скажімо, львів'янин І. Гель наводив приклади таких статей Конституції СРСР, Конституції УРСР та міжнародного права, що порушувалися у судових засіданнях.

Саме у такій формі В. М. Чорновіл наводить факти у книзі «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)» [5.78] і тим самим дозволяє читачеві якомога краще зрозуміти обставини репресій 60-х років, побачити той безлад, анархію і беззаконня, що відбувалися в Радянському Союзі в ті роки.

У «Додатках» надруковано документи суду над В. М. Чорноволом 8 липня 1966 р.: звинувачувальний висновок та вирок 1966 р.; документи та матеріали, пов'язані зі «Справою» В. М. Чорновола 1967–1969 рр.; радянські офіційні документи та матеріали (протоколи обшуку, останнє слово прокурора, лист до ЦК Компартії України про судовий процес над В. М. Чорноволом, ухвала Верховного Суду в справі В. М. Чорновола

1967 р., статті та ін.). При цьому В. М. Чорновіл наводить патріотичні висловлювання заарештованих, які, за словами П. Заливахи, були оптимістичними, наголошували на тому, що українська культура ніколи не зляже під діями її гнобителів, які постійно намагалися зламати українських культурних діячів, бо народ завжди стояв і стоятиме проти ворогів української культури, і його неможливо залякати [5.85, с. 427]. В'ячеслав Максимович хотів цим показати, що дух українця незламний, люди будуть продовжувати боротьбу, чинити невгамовний опір державному безладу і негуманним, незаконним порядкам.

У своїх зверненнях до першого секретаря ЦК КПУ П. Ю. Шелеста В. М. Чорновіл писав, що, роблячи нотатки, мав лише одну мету – застерегти від повторення терору 30-х років, який довів український народ до відчаю і виродження, але показав, яка радянська система насправді жорстока і скільки в ній беззаконня [5.85, с. 76]. Подібні звернення підтверджували, зокрема, щирість у опорі існуючому ладу.

При вивченні проблеми нами виявлено документи Загального відділу ЦК Компартії України, де, зокрема, стверджувалося наступне: «Не обмежуючись поширенням цих пасквілів вроздріб, націоналісти поспішили видати заяви 20-ти засуджених, зібрані та прокоментовані В. Чорноволем окремою книгою. Ця книга обсягом у 336 сторінок під назвою «Лихо з розуму» випущена в жовтні 1967 року в Парижі мельниківським видавництвом «Перша українська друкарня у Франції». Відразу ж вона почала рекламуватися як «Біла книга стероризованої України» і розповсюджуватися в країнах, де є українська еміграція» [2.8, арк. 23].

Наступна праця В. М. Чорновола вийшла під заголовком «Як і що обстоє Богдан Стенчук». Вона мала стати відповіддю на критику праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», бо його публіцистична розвідка вміщувала документи, матеріали, які зображували реальні факти, а не надумані події, стан справ в СРСР 1960–1970-х років [7.104, с. 47].

Нагадаємо: І. Дзюба вже тоді був відомим українським літературним критиком і громадським діячем, членом Спілки письменників України. Після того, як його праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» побачила світ, ім'я Івана Дзюби, його постать стали популярними не лише серед населення СРСР, а й серед творчої молоді за його межами, яка цікавилася творчістю українського літературознавця, його літературним талантом та активною діяльністю у процесі демократизації й національного відродження українського народу, що довгий час зазнавав перешкод на шляху відновлення і протистояння системі. Додали йому популярності його твори, самвидавні праці, розвідки, друковані матеріали та виступи на літературних вечорах [5.88, с. 65].

Щодо розповсюдження наукових та публіцистичних доробків В. Чорновола пов'язують із іншим українським дисидентом, істориком, політв'язнем Валентином Морозом, одним із найрадикальніших представників українського національного руху. У червні-липні 1967 р. він надіслав Голові Президії Верховної Ради УРСР Д. Коротченку розлогу статтю «Репортаж із заповідника імені Берії». Суть статті полягала в тому, щоб розкрити постать Берії, його діяльність та дії помічників, що спрямовані в першу чергу на показ насильницьких методів, підкреслювалося, що за часи свого існування «імперія Берії» лише загострила відносини у суспільстві [7.104, с. 47]. До речі, ця праця побачила світ у вигляді книги тільки за часів незалежності України.

Велику увагу приділяв творам В. М. Чорновола у своїх статтях науковець В. Ф. Деревінський. Він зазначав, що вважає їх основним джерелом для вивчення комуно-радянських репресій 1965–1966 рр., водночас підкреслював, що вони справили значний вплив на розвиток та становлення дисидентського руху; стверджував, що у книзі «Правосуддя чи рецидиви терору?» по суті відображені результати паралельного слідства справ засуджених діячів української інтелігенції, здійснено аналіз на відповідність юридичних норм радянського законодавства Конституції

СРСР та УРСР, правомірність винесених вироків засудженим шістдесятникам [7.122, с. 38]. Так, неможливо не погодитися з автором.

Твори В. Чорновола були справжнім носієм справедливості та боротьби з беззаконністю, до якої призвела тодішня ситуація в суспільстві, система, що поглинала українське населення, знищувала українську ментальність.

З появою його праць радянський уряд відразу відреагував наступним чином: вважав за необхідне притягнути автора до кримінальної відповідальності, що спрямовувалась на викорінення інакомислення в УРСР, і стати «прикладом» для інших, хто захоче піти подібним «творчим шляхом» [3.53, с. 24].

1968 рік позначений найбільшою, небувалою хвилею репресій, що пов'язані ще і з листом українських інтелігентів та робітників до ЦК КПРС про політичні репресії в Радянському Союзі. У ньому аналізувалися події, що відбувалися в країні, безпосередньо з молоддю та інтелігенцією, над якими почали чинити масові політичні розправи. Все це робилося, як кажуть, на виду, а тому починало все більше непокоїти суспільство, яке стало розуміти, що діється, порушуються закони, викликають агресію, протидію у народі. Розглядалася, для прикладу, ситуація про велику кількість процесів у Києві, Львові та інших містах у 1965–1966 рр. засудженню піддалося більше двох десятків осіб, кишенькові судові засідання не звертали увагу на закони, були закритими, що порушувало Конституцію СРСР. Закритий характер судових процесів сприяв незаконним діям судових органів, нехтуванню законів на судових засіданнях та при винесенні покарань [5.88, с. 129–130]. Далі в листі йшлося і про В. М. Чорновола – як над ним проводився судовий процес. Акцентовано й на тому, що В. Чорновіл, засуджений 15 листопада 1967 р. Львівським обласним судом за те, що нібито за його участі були зібрані і передані в офіційні органи матеріали, які виявили протизаконний і юридично безграмотний характер політичних процесів над молоддю

інтелігенцією на Україні в 1965–1966 роки, отримав за це три роки позбавлення волі [5.88, с. 131].

Отож праці В. М. Чорновола стали конкретним свідченням того, що він не буде мовчати, відсиджуватися, а навпаки, буде шукати шляхи розв'язання чи подолання нагальної проблеми щодо репресій. Книги були поширені за кордоном. Це підтверджує прагнення дисидентів добитися гласності і справедливості, довести інформацію не лише в Радянському Союзі, а й за його межами.

Після звільнення з тюремного ув'язнення у 1969 р. він працював спостерігачем метеостанції в Закарпатті, землекопом археологічної експедиції в Одеській області, вагарем на станції Скнилів у Львові.

У 1972 р. – наступний арешт і вирок: 6 років таборів і 3 роки заслання. Йому доводиться відбувати ці терміни у Мордовських таборах. Проте В'ячеслав Максимович не буде там тихенько відсиджувати термін, а навпаки, помітно чинитиме акції протесту, оголошувати голодівки, вимагаючи статусу політв'язня. Там він, врешті-решт, отримає прізвисько «зеківський генерал» [10.202, с. 251].

«Вісник» повинен містити таку інформацію, яка могла б викривати прояви порушень свободи слова й інших демократичних свобод, гарантованих Конституцією. Наступна інформація повинна викривати і засуджувати судові та позасудові репресії в Україні, порушення національної суверенності (факти шовінізму й деукраїнізації), спроби дезінформувати громадськість, становище українських політв'язнів у тюрмах і таборах, всілякі акції протесту тощо [5.88, с. 61].

«Український вісник» вміщував матеріали, які не могли якимось чином негативно вплинути на діяльність компартії чи взагалі підірвати становище Радянського Союзу. Адже публікації у «Віснику» спрямовані на ознайомлення людей з тими принципами демократії, яких мали дотримуватися (насправді ігнорували) в суспільстві. «Вісник» не належав до якихось організацій чи груп, не був об'єднаною програмою або

організаційною єдністю, саме тому в ньому допускалося друкування самвидавних матеріалів, які написані людьми, що вимагали від влади зміни їхньої політики, яка тривалий час тримала людей у страху. Завданням «Вісника» стало поширення об'єктивної інформації про страшні прояви репресій над молодого інтелігенцією, виявлення тих явищ в українському громадському житті, які бентежили суспільство, при цьому не було матеріалів, які мали б «антирадянський зміст» [5.88, с. 62].

У «Віснику» спершу друкувалися твори, що надходили до самвидаву від таких авторів, як В. Стус, В. Симоненко, І. Світличний, І. Дзюба та багато ін.

З тогу часу, як з'явився журнал «Український вісник», його вплив на свідомість українського населення досить помітний, що не могло не позначитися «на становленні незалежної преси та громадської думки» [10.215, с. 204]. У ті часи зусилля В. М. Чорновола як журналіста помітно впливали на суспільство та його сприйняття правдивої діяльності. Він згадував, що у 1987 р., коли «почали випускати політв'язнів і створювалися якісь можливості», саме тоді він вирішує відновити видання «Вісника».

Перш ніж розпочати випуск журналу, він надсилає до ЦК КПРС повідомлення щодо свого бажання на відновлення випуску видання, але, не отримавши жодної відповіді, вирішує діяти. Схожі видання наприкінці 80-х – на початку 90-х років виникали у всьому СРСР. У цей же час став виходити в Росії журнал «Гласность». На це видання Чорновіл у дечому став навіть орієнтуватися [3.53, с. 31].

За підтримки своїх соратників він створює редколегію журналу, його підтримують і допомагають у задуманому. Він став відповідальним редактором, М. Горинь – заступником, І. Гель – відповідальним секретарем, а П. Скочко – членом редколегії [3.44, с. 114].

Підготовка та випуск 1–5 чисел «Українського вісника» стало справою не з легких, тому прийшли на допомогу і стали учасниками цих випусків

М. Косів, Я. Кендзьор, О. Антонів, Я. Дашкевич, В. Мороз та ін. Як вважав історик Г. Касьянов, «Український вісник» мав розгалужену мережу кореспондентів у Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Івано-Франківську, Рівному, Одесі, Черкасах». Загалом «УВ» був самвидавним журналом, розрахованим на широкий загал, де можна вмістити твори різного характеру і жанру [7.104, с. 48].

Як відповідальний редактор, Чорновіл повинен добирати всю інформацію, компонувати до того, як вийде новий випуск. Він також взяв на себе відповідальність за збір читацьких листів, виконував функції журналіста, спілкуючись із відвідувачами. З 1988 р. журнал видавався і фінансувався за кошти пожертв, які надавалися, зокрема, із-за кордону небайдужими читачами [3.53, с. 70].

Пізніше В. М. Чорновіл став шеф-редактором незалежної громадської політичної газети «Час/Time» (з січня 1995 р. по травень 1998 р.) і газети «Час» (з жовтня 1998 по березень 1999 р.), в яких систематично вів «Колонку редактора», друкував виступи, коментарі [13.290]. В'ячеслав Максимович був сповнений ідей щодо українського видання, який мав широке коло читачів і став популярним у населення. Він бачив його таким: «де було б багато інформації і ще більше свіжого політичного, економічного, культурологічного аналізу. Щоб газета не тільки прогнозувала, але певним чином і впливала на ситуацію в державі, а не пленталася за подіями... Стоячи на сторожі прав кожного громадянина України... газета, звичайно ж, докладатиме зусиль до відродження української духовності, до формування повноцінної української нації як в етнічному, так і в політичному розумінні» [5.82, с. 19–21].

В'ячеслав Максимович сподівався на всебічну і широку допомогу і підтримку випуску газети «Час», покладав на неї великі надії, вважав, що вона зможе закласти таку міцну базу, що в подальшому зможе створити синдикат для незалежної патріотично-демократичної преси, стати тим

контролером, який опікуватиметься українською періодикою як у центрі, так і в регіонах [5.82, с. 21].

В. М. Чорновіл хотів почати друк газети спочатку з двох випусків на тиждень, а вже згодом перейти на триразовий і до нього включити щотижневий дайджест англійською мовою.

Отже, на творчість В. Чорновола вплинуло таке явище, що виникло в 50-ті – 60-ті рр. XX ст. – шістдесятники. Цей період прийнято називати епохою українського національного відродження. Це був період боротьби та протестів політика та його однодумців. На світ з'являються його відомі книги, які викликали інтерес не лише на теренах Радянського Союзу, а і за його межами. В кінці 60-х рр. ним розпочато випуск «Українського вісника» – підпільного часопису, який викривав та засуджував судові та позасудові репресії. За свою літературно-публіцистичну творчість, за свої книги В. Чорновола удостоєно Державної премії України імені Т. Шевченка, а також Міжнародної журналістської премії імені Ніколаса Томаліна (Велика Британія, 1975 р.). Водночас в Україні він відзначений орденом князя Ярослава Мудрого V ступеня. Зрештою, журналістська спадщина В. Чорновола, за В. Яремченком та багатьма іншими фахівцями, – це справжня школа майстерності в її постулатній характеристиці; це лабораторія досвіду, з яким має познайомитися кожен майбутній журналіст і кожен дослідник, який вивчатиме ідейний злам у свідомості шістдесятників [5.84, с. 27]. Мабуть, краще й повніше важко сказати про журналістську творчість В. М. Чорновола, як це зробили справжні майстри-фахівці.

4.3. Увінчення пам'яті державного діяча

Лідер НРУ залишив по собі вікопомний пам'ятник: «В'ячеслав Чорновіл залишається в нашій пам'яті, живе разом з нами і нині спонукає та закликає нас до дії. Бо він – лідер. Великий лідер. Великий Лідер

великої нації» [6.94, с. 2], – так згадує відомого політика близький йому за духом і ділом Б. І. Тарасюк.

Перші згадки в засобах масової інформації про колишнього дисидента, борця за незалежність В. Чорновола припали на 1960-ті роки. Це час появи за кордоном його визначних праць, де висвітлено і зображено беззаконня і репресії над молодого інтелігенцією з боку радянської влади. З того часу його праці та інформації про нього стали все частіше з'являтися за кордоном, і не тільки в українських емігрантських ЗМІ. Саме з них український люд міг прочитати про те, що відбувається у них на Батьківщині, і це тоді, коли на його рідній землі його постать і особливо праці були під забороною [3.53, с. 119]. Це свідчило про те, що постать В. Чорновола була великого масштабу. В СРСР уже у 80-х рр. йому надавалося особливе, хоч і викривлене, значення, бо праці Чорновола сповнювалися жагою до справедливості, що наповнювала його серце прагненням до законності.

Так, С. Бойко згадує В. Чорновола як людину, борця з тоталітарним режимом, про чия постать ще на початку 70-х років серед народу розповідали тоді з острахом, боячись, що хтось може почути подібні розмови і донести. Наприкінці 1980-х про Чорновола і його діяльність народ вже говорив у весь голос, його ім'я публікувалось у газетах. В. Чорновол з часом набував народного авторитету серед суспільства, чий інтереси усе своє життя відстоював вічний патріот-борець. У 1990-х рр. ним уже пишалися, у цей час він став народною надією на шляху до Української незалежності [10.201, с. 17].

Побратим за ув'язненням і засланням М. Хейфец у праці «В'ячеслав Чорновіл – зеківський генерал» так характеризує постать політика: «За складом душі В'ячеслав, як це називалося до революції, шляхетна людина. Тому, незважаючи на всі полум'яні декларації, він і ворога свого – Радянську владу... міг би сприймати лише як противника, тобто як людей іншого способу мислення, інших переконань. Спостерігаючи за ним з боку,

я зіставляв його з Ганді, Неру, Кеніатою, Нкрумою, це саме подібний їм національний ватажок... Йому б діяти в будь-якій колонії Британської імперії, де юридичний, історичний, політичний та інші аргументи – це багатство, яке має Чорновіл, – вислуховується, оцінюється, сприймається противником. Саме таким є в своїй боротьбі Дж. Неру, якщо судити по його автобіографії... таким борцям, як Чорновіл, їх вороги за звичай здаються Рицарями Імперії, а не бандитами із погромних команд...» [3.67, с. 134].

Водночас науковець П. Полянчук не порівнює В. Чорновола з генералом, вважає, що він лише «проста людина», здатна робити помилки, яка піклується про свій імідж. Але, незважаючи на те, що він теж робить помилки, він ніколи не дозволяв, щоб його «використовували в темну», як це буває з деякими борцями за справедливість. Його помилки пов'язані з невпинною довірою до людей, тому іноді користувалися його добротою: «ось, мовляв, ваш генерал посковзнувся на друзях!» [11.257, с. 6].

У 2002–2003 рр. в Україні закладено традицію – проведення «Чорноволівських читань» за участі Народного Руху України, Міжнародного благодійного фонду В'ячеслава Чорновола, що започаткували традицію щодо збору та узагальнення інформації, діяльності видатної постаті України та невпинного героя, який постійно стояв на засадах державотворення України.

Г. Й. Удовенко, народний депутат України, колишній голова Народного Руху України, багаторічний міністр закордонних справ України, який головував на асамблеях ООН, на науково-практичній конференції на тему «Роль В'ячеслава Чорновола у створенні української державності» у своїй доповіді «Чорновіл – політичний провідник нації» характеризував його як людину зі своїми усталеними, власними цілями, які він не може змінити чи навіть вплинути стосовно його власних інтересів». А потім продовжив: «В'ячеслав Чорновіл був сильною, рішучою й непідкупною особистістю. Саме тому він багатьом у цій державі заважав

обкрадати український народ, використовувати владу насамперед для особистого збагачення, перетворювати Україну в напівколоніальну державу» [7.174, с. 5].

Учасник цієї ж конференції В. Яременко присвятив доповідь темі «В'ячеслав Чорновіл в іпостасі загальнонародного лідера». Він показав його як особистість, вважаючи найсильнішим речником і виразником спраглих за волею. «Він вмів узагальнювати, оновлювати і збагачувати всю практику національно-визвольної боротьби. Він увесь спрямований на остаточне повалення самодержавства КПРС, яка з п'ятнадцяти республік організувала другосортну державу. Він усе робив для створення першосортної держави України, і в цьому став уособленням загальнонародного спротиву українців пануючому режиму, їхнього прагнення до соборності» [7.179, с. 9]. Ось таке шанування пам'яті В. М. Чорновола вже після його смерті громадянами України, які вдячні йому за його прагнення, що пройшло крізь усе його життя, за те, що Україна стала незалежною державою. А на рубежі 2012–2013 рр. вони вперше на державному рівні відзначали його 75-ліття.

Б. І. Тарасюк, народний депутат України, лідер НРУ, присвятив свою доповідь темі «Чорновіл бачив Україну європейською державою». У ній він підкреслив політичну послідовність В. М. Чорновола щодо євроінтеграції України, оскільки він постійно висловлювався щодо необхідності тіснішої співпраці з країнами Європи, так званої Балто-Чорноморської дуги. Ці ідеї залишаються актуальними й дотепер, адже більшість цих країн уже «члени НАТО та однією ногою – повноправні члени ЄС» [7.172, с. 14]. Висновки Б. І. Тарасюка підтверджують той факт, що послідовні дії В'ячеслава Максимовича завжди були і залишаться донині актуальними.

Л. Танюк на конференції згадував події 1965 р., зокрема про відкриття пам'ятника Т. Шевченку на Івано-Франківщині, у селі Шешора, де прониклива й відкрита промова В. М. Чорновола не залишила байдужими

місцевих селян. «Чорновіл говорив про Шевченка як про оборонця українського національного духу, говорив про Україну з великої літери, про людей, що поклали і кладуть за неї голови» [7.170, с. 23–24].

Один із тодішніх очільників Львівщини С. Давимука, затим народний депутат України, на VI Всеукраїнській науковій конференції 2005 р. акцентував увагу на державотворчій діяльності В. М. Чорновола взагалі, на Львівщині зокрема. При цьому він наголошував на тому, що саме ці роки діяльності В. М. Чорновола на посаді голови Львівської обласної Ради народних депутатів у 1990–1992 рр. належать, мабуть, до найпродуктивніших, найактивніших і найщасливіших періодів його життя [7.120, с. 49].

Народний депутат України Ю. Ключковський присвятив свою доповідь ролі В'ячеслава Чорновола у формуванні ідеології Руху. Показав, що В. М. Чорновіл є суспільно-політичним діячем, наскрізь просякнутим ідеологією, людина-особистість з усталеним, системним світоглядом, яка активно використовувала його для здійснення своєї функції ідейного провідника [7.133, с. 69]. Це був борець, який за все життя створив для України так багато, що донині на пальцях однієї руки можна перерахувати подібних діячів і те, як вони діють в умовах вже незалежної України і з тими можливостями, що в них вже є у XXI ст. Проте власне для себе нічого не створив.

Голова Миколаївського відділу Союзу українок Р. Шпак, згадує свою зустріч та спілкування з В. Чорноволом, його виступи восени 1990 року в Миколаєві. Незважаючи на те, що чимало мешканців міста не досить шанобливо зустрічали В'ячеслава Максимовича, він усе ж був людиною, сповненою доброти, честі, порядності і взаємоповаги до всіх. Він говорив, що кожному є місце в Україні, але ж і ви служите Україні, любіть Україну або хоча б не виступайте її ворогами. Після цього спілкування з Чорноволом влада зрозуміла, що він є небезпечним для неї, бо він нічого не боїться, він не є дипломатом і всі речі називає своїми іменами. Таким

чином, зло, брехня, напівправа швидко проявляються і впливають на поверхню; частина українців замислилася і стала докопуватися до своєї справжньої історії, без «білих плям» і «чорних дірок», шукати своє: хто ми, звідки; частина не українців з числа, мабуть, малоросів і хохлів, зайняла агресивну або байдужу позицію й з усіх сил стала протидіяти становленню Української держави, відродженню української мови [11.277, с. 6].

Член Національної спілки письменників України, лауреат Почесної премії Ватикану і кількох літературних премій Микола Холодний відомий українському читачеві давно – від 60-х років ХХ століття. Свого часу він один із найпопулярніших авторів українського самвидаву. Його поема-реквієм «Чорновіл» [12.280], сповнена переживаннями та захопленнями постаттю борця за незалежність України. М. Холодний чуйно ставився до діяльності В. Чорновола і до його справи, він нібито з усією душею і болем проймається до нього. Вдало викладено матеріал у поемі-реквіємі, яку він присвятив своєму товаришу по боротьбі, приятелю.

Одночасно Р. Корогодський, згадуючи В. Чорновола, зазначав: «він був людиною, роль якої в новітній історії України належним чином ще не оцінена» [13.289].

Голова Миколаївської крайової організації НРУ Ю. Діденко тепло і душевно згадує В'ячеслава Чорновола [11.244, с. 1]. В. М. Чорновіл був прикладом служіння своєму народові, справжнім українським патріотом. Згадуючи його складне життя, необхідно наголосити, що воно повинно стати взірцем для багатьох громадян Української держави, для тих кому не байдуже майбутнє власної Батьківщини, які відстоюватимуть ідею національного відродження, розвитку української мови, культури своєї держави. Це мусить бути національно свідомо, патріотично налаштована частина суспільства, що буде продовжувати державотворчий шлях В. Чорновола.

Подібного роду людей у нашій країні залишилося не так і багато, як хотілося б, але все одно ті люди, які сповнені сил, будуть здатні «зрушити

з місця» давно застарілі перешкоди, і тому в них вистачить сили для подолання і вирішення тих негараздів, що мають місце в державі, задля стабільності та добробуту свого народу. Такі люди зможуть своїм «запалом» стимулювати інших до дії задля досягнення щасливого майбутнього. Патріотів, які здатні чинити опір в ім'я нашої Батьківщини, у нашій державі не вистачає, бо їм є з кого брати приклад. Отож В. М. Чорновіл, Герой України, був саме таким.

Сестра В. Чорновола Валентина дуже чуйно згадує брата, наголошує: «що він міг добре організувати людей, він був стратегом і тактиком, міг бачити на кілька кроків уперед, блискавично реагував на всі події, мав талант переконувати людей» [13.291].

Тарас, син В'ячеслава Чорновола, з любов'ю згадує свого батька: «Мені з дитинства дуже пощастило, – попри всі речі, які в інших викликають жах. Я тішився, що у мене ТАКИЙ батько, знав, де він і чому» [11.262, с. 3].

О. Зінкевич, голова видавництва «Смолоскип», на науково-практичній конференції «Чорноволівські читання» згадав добрим словом видатного державного діяча, зазначив, що Чорновіл був справжнім патріотом, він досягнув поставленої цілі і 24 серпня 1991 р. Українська держава стала незалежною. Він поклав початок новій епосі, що ми вивчаємо, як епоху державотворення, а його постать, як борця за державну незалежність [7.129, с. 32].

Пізніше заступник голови НРУ А. Вихрущ, згадуючи про В'ячеслава Максимовича, підкреслював, що доля подарувала йому лише одну зустріч з ним. Хоча це була тільки єдина зустріч, але вона йому закарбувалася на все життя, бо тоді побачив: «це за людина, яка випромінювала світло, дитячу безпосередність, щирість, глибинний, самобутній, аналітичний розум, талановите спілкування з молодіжною аудиторією. Цієї зустрічі було достатньо, аби багато років потому працювати в колі побратимів для збереження і розвитку партії В'ячеслава Чорновола» [11.243, с. 3].

З часом робили висновки і владні структури. Так, Кабінетом Міністрів України згідно з постановою № 979 від 27 червня 2003 року запроваджена премія імені В. Чорновола [11.258, с. 2], що присуджувалася за кращу публіцистичну роботу в галузі журналістики. 12 липня 2010 року до постанови внесені зміни [1.5, с. 173], які дещо посилювали умови отримання премії.

Іменем В. М. Чорновола називають вулиці, навчальні заклади, громадські організації та ін. Відбуваються відкриття пам'ятників по всій Україні: Львів, Золочів, Київ, Миколаїв, барельєфи – у Харкові, Житомирі, музеї – у Києві та с. Єрки Черкаської області, сквери у Миколаєві та ін. Його пам'яті присвячують всеукраїнські та міжнародні наукові конференції, де багато його соратників згадують В. М. Чорновола добрим словом. Уважаємо, що найбільш промовисту, стислу й однозначну оцінку В. М. Чорновола подано в одностайно ухваленій постанові Верховної Ради України від 21 березня 2012 р. про відзначення 75-річчя з дня народження Героя України [1.6]. 5 грудня 2012 р. на засіданні уряду Верховної Ради України прийнято розпорядження «Про заходи з відзначення 75-річчя від дня народження Героя України В'ячеслава Чорновола». Відповідний проект розпорядження підготовлено Міністерством культури і мистецтва України для забезпечення належних організаційно-правових умов щодо вшанування пам'яті видатного громадського і державного діяча, Героя України В. М. Чорновола [11.267, с. 1].

15 грудня 2012 року пройшов другий етап XXI Всеукраїнських зборів Народного Руху України, на якому обговорювалася 75-та річниця від дня народження В. Чорновола [11.247, с. 1].

Вся Україна вшановувала світлу пам'ять свого талановитого сина, незмінного у своїх поглядах і переконаннях, життя якого обірвалося на злеті, у розквіті його політичної кар'єри, на землі незалежної і суверенної України.

В Івано-Франківську в урочистостях, присвячених 75-річчю з дня народження політика і державного діяча В. М. Чорновола, взяли участь представники влади, представники політичних партій, його однодумці, соратники та друзі Чорновола, що колись разом з ним починали не лише політичну кар'єру, а й брали активну участь у становленні та розвитку НРУ на території Прикарпаття. На вшануванні пам'яті був присутній народний депутат України О. Сич, який наголосив, що в Україні чимало людей жертовно, принципово відстоюють інтереси Української держави. Саме таким був В. Чорновіл, за словами представника ВО «Свобода». Однак він зазначив, що в Україні багато питань, коливань, шарпанини, суспільству бракує еліти, вона винищена [13.294]. На поминальному віче вшановували пам'ять Героя України В. М. Чорновола, в обласному краєзнавчому музеї відкрито виставку під назвою «Визначний творець української незалежності» [13.282].

У Луцьку вшануванню пам'яті В. Чорновола приурочена літературно-мистецька година щодо життя та діяльності патріота України. Згадав добрим словом найактивнішого борця за незалежність кандидат історичних наук Східноєвропейського університету імені Лесі України М. Тиський, який зазначив, що з Чорноволом знайомий особисто. Він був надзвичайно працелюбним, високоосвіченим. А матеріальне для нього завжди вторинне. На завершення вечора-пам'яті фінальним акордом стало представлення фільму на документальній основі за назвою «Шлях Чорновола» [13.284].

В. М. Чорновіл займає одне з провідних місць у модерній історії України, його пам'ятають нині та будуть пам'ятати завжди за колосальний внесок у проголошення 24 серпня 1991 р. Акта про незалежність Української держави, за той момент, коли він разом зі своїми однодумцями вносив до зали Верховної Ради України синьо-жовтий прапор, що символізувало перемогу. Недарма прізвисько «зеківський генерал» Чорновіл отримав у тяжких умовах перебування в концтаборах і засланнях.

Але навіть там йому вдавалося спростовувати комуністичні ідеї, відстоювати ідеї державної самостійності України.

1990-ті роки для В. М. Чорновола стали знаковими у демократичному будівництві держави. Він займається відновленням економіки, впроваджує земельну та соціальні реформи на Львівщині, ніби прагне до початку реформування суверенної держави, закладення основ на довіреній йому ділянці праці.

Чорновіл був видатним державним діячем, який чітко і вдало міг відстоювати інтереси держави: «Хоч ми тут, у Верховній Раді, у меншості, опора в нас міцніша, ніж у «подавляючого большинства». Бо за нами народ, який прокинувся і який уже ніколи не поставити на коліна. І народ цей хоче бути господарем своєї долі й своєї землі. І диференціація українського суспільства йде зовсім не по лінії розмежування Схід – Захід, як це штучно моделює сьогоднішній ЦК КПУ» [5.91, с. 95].

Уже після передчасної загибелі В'ячеслава Максимовича Чорновола в газетах почали з'являтися статті з подібними заголовками: «Україна втратила свого вірного сина, а нація – свого ідейного сподвижника й захисника» [7.178, с. 153] та ряд ін.

Таким чином, вікопомна пам'ять про цю непересічну особистість переживе віки. У своїй творчості В. Чорновіл послідовно відстоював права громадян. Це право він вважав ознакою демократії. Воно було складовою його ідейної платформи. Як блискучий оратор, полеміст, публіцист, державний і громадський діяч В. Чорновіл зробив великий внесок у відродження самосвідомості українського народу. Постать В. Чорновола його соратники та однодумці згадують, як людину, що набула народного авторитету серед суспільства, нерідко порівнювали з лідером, який все своє життя віддав заради незалежності України. Ім'ям В. Чорновола називають вулиці, сквери, відкривають пам'ятники, меморіальні дошки. Кожне нове і нове покоління віддаватиме йому гідну данину, і найкраще – зробити все самовідданою працею на благо України, за яку він поклав своє

життя. Доля українців повністю залежить від їхньої небайдужості до процвітання своєї Батьківщини. Однією із нагальних проблем сучасності постає проблема довести до завершення задумані плани В. Чорновола, що завадила йому реалізувати передчасна кончина. В. М. Чорновіл, як депутат Верховної Ради України, був провідним зачинателем правових основ молодій держави. Тим, хто відіграв безпосередню роль у прийнятті Конституції України 1996 р. Ним очолено Народний Рух України, який він зміцнив, згуртував і спрямував цю політичну потугу по шляху державотворення, національної демократії та формування економіки. Він був сильною, стійкою, самокритичною до себе особистістю. Таким його будуть пам'ятати завжди.

ВИСНОВКИ

На основі аналізу історіографії і джерельно-методологічної бази дисертації встановлено, що життя, діяльність і творчість В. М. Чорновола є багатограничними, що залишають простір для подальшого наукового дослідження. В результаті аналізу таких важливих аспектів, як роль і внесок у розвиток суспільно-політичної думки державотворення в Україні, можна зробити наступні узагальнення і висновки щодо основних положень, і сформулювати підсумки дослідження на основі поставлених завдань.

1. Джерельна та історіографічна база дослідження, що є значною та різноманітною, дозволила комплексно й цілісно дослідити та об'єктивно охарактеризувати життя й основні напрямки діяльності В. Чорновола, зокрема його внесок у розвиток суспільно-політичної думки і державотворення в Україні. Серед науковців з даної проблеми слід відзначити публікації О. Гараня, Г. Гончарука, В. Даниленка, В. Деревінського, Ю. Діденка, Б. Захарова, Г. Касьянова, В. Куйбіди, М. Степаненка та ін. При цьому вивчалися переважно його життя та діяльність, участь у дисидентському русі та шістдесятників другої половини 50-х–70-х рр. XX ст., ув'язнення та заслання. Менше розглядалися особливості його громадської, культурно-просвітницької діяльності. Побіжно аналізувався внесок у розбудову державності України, визначалося місце спадщини В. М. Чорновола у державотворчих процесах часів становлення незалежності України. Вже у XXI ст. з'явилися наукові публікації з проблем чорноволознавства, у 2013 р. захищена докторська дисертація В. Ф. Деревінського. Це взагалі була перша дисертація про Чорновола, до того ж носила загальний характер. Водночас роль і місце, його внесок у розвиток суспільно-політичної думки, державотворення України до останнього часу зазначені важливі аспекти не були предметом окремих, спеціальних досліджень. Хоч деякі автори зачіпали їх побіжно, в загальному контексті. Водночас цілісне, спеціальне, окреме дисертаційне

дослідження обраних дисертанткою аспектів проблеми наразі також відсутнє.

2. Життєвий шлях В. М. Чорновола був складним. В українському суспільстві, у його свідомості і поглядах В. М. Чорновола відбулися докорінні зміни постсталінської доби. У 30-х рр. XX ст. його родина зазнала репресій, за розповідями своїх батьків. Він стикається з тим, що трапилося з його рідним дядьком, який безслідно зник і від якого до родини Чорноволів потрапила лише записка, написана кров'ю. Ще в студентські роки у його світогляді відбулися вагомі зміни, по суті переломні, разом з друзями дає клятву на вірність Вітчизні на Володимирській гірці в Києві, тоді вже чіткіше проявився світогляд і шлях борця за незалежність. Він співпрацює з університетською газетою, починається його редакторська діяльність, тоді ж за свої статті потрапить під загрозу відрахування з університету. Але його почуття патріотизму до України лише зміцнюються. Постала нагальна необхідність модернізації суспільного життя. Виникали різні рухи та організації, які виступали за демократизацію суспільства, дотримання прав і свобод людини, розвиток української культури та мови, за незалежну Україну. В юні роки зростав поруч з однолітками, які так само, як і він, виховувались в суспільстві комуністичної ідеології. Уже у 60-ті – 70-ті рр. протистоїть тоталітарному режимові. Він був одним із зачинателів руху шістдесятників. Намагається визначити шляхи і напрямки демократизації суспільства, яке тривалий час страждало від соціальної ізоляції, хоче нагадати народові його історико-культурні традиції, що українська нація, можливо, одна з тих, яка ще за часів козацької доби сформувала сильні національні ідеї, дух патріотизму, шану до видатних історичних постатей України, демократизм і гуманізм. За свої політичні погляди та переконання був тричі ув'язненим, перебував у мордовських таборах, але це не вплинуло на його світогляд, що виразилося у подальшому розвитку суспільно-політичної думки, спрямованої на становлення державності України.

3. Діяльність В. Чорновола як шістдесятника, дисидента, пов'язана з відстоюванням прав особистості в державі і національної спільноти. Разом із дисидентами-однодумцями він виступав за корінні зміни у суспільстві та в духовній сфері, а саме – демократизацію суспільства, підняття авторитету рідної мови, що в першу чергу означало її збереження, охорону всієї культурної спадщини. Свою незгоду з незаконними діями радянської влади, що виявилися у переслідуваннях, арештах та репресіях представників інтелігенції, В. Чорновіл висловлював у підготовлених ним збірках «Правосуддя чи рецидиви терору?» та «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)». Без найменшого перебільшення, вони сколихнули світову громадську думку, показали, що в Україні відновився опір тоталітаризму. За свої праці удостоєний міжнародної журналістської премії імені Ніколаса Томаліна, водночас – тюремного ув'язнення з боку влади. З його творів чітко і зрозуміло випливало, що об'єктом репресій в Україні ставали всі, хто відкрито висловлював стурбованість станом української мови, літератури, культури, мистецтва, а передусім – «інженери людських душ: письменники, поети, науковці». Ініціює видання позацензурного, суспільно-політичного часопису «Український вісник», яке у січні 1972 р. після арешту Чорновола було призупинено. Задля поборення або хоча б угамування В. М. Чорновола, інших таких, як він, влада використовувала увесь можливий і неможливий арсенал тиску, властивий тоталітарному режимові, проти своїх же громадян. І це мало місце нібито в умовах продекларованої «хрущовської відлиги», на зміну якій прийде дещо пом'якшений неототалітаризм.

Всупереч букві і духові радянських законів, В. М. Чорновола заарештували, брутально допитували, позбавили можливості захищатися в суді, користуватися тогочасними правами ув'язнених. Проте швидко виявилось, що владі не допоміг навіть спеціально створений режим проживання у «малій зоні», в ув'язненні, та у «великій зоні» – на волі. Виявилось, що влада безсила не так через цю «специфіку», як проти зброї

нескорених – слова, гідності, мужності, самопожертви. А протизаконні її карні дії аж ніяк не принесли очікуваного результату та наслідків. Більше того, вони загартували дисидентів, посилили їх стійкість і незламність. В умовах таборово-тюремних університетів В. М. Чорновіл швидко перетворився з журналіста й науковця у непримиренного і невтомного борця за незалежність України.

4. В. Чорновіл прагнув незалежної політичної позиції, сповідував ідею подолання беззаконня сталінських часів, відстоював національну гідність та національну думку, виступав за оборону людських, національних прав і народну самобутність. Усе своє життя він відстоював думку соборності Української держави. В. Чорновіл бачив Україну незалежною, суверенною, демократичною, правовою, багатопартійною державою у колі європейських держав, де панують гармонійні соціальні і міжнаціональні стосунки, діє багатоукладна економіка. Він теоретично обґрунтував необхідність і закономірність входження України до сім'ї європейських народів.

Вагомим був внесок В. Чорновола в суспільно-політичну думку України. Це засвідчила його яскрава як практична, так і теоретично-публіцистична діяльність. Остання дістала широке висвітлення у багатотомному виданні його праць.

Кожен з томів десяти томника В. Чорновола розкриває не лише окремий проміжок його життя та діяльності, а й висвітлює ті події, що відбувалися у суспільстві.

У позачерговому посланні Президента України до Верховної Ради України 27 листопада 2014 р., опублікованому в «Голосі України» 28 листопада 2014 р., В. М. Чорновола названо одним із батьків-засновників незалежної України. Водночас процитовано виключно актуальні, надсучасні його слова про те, що «нам потрібні сьогодні реформи, а не революції; сила закону, а не закон сили; добробут народу, а не всенародні

зливні; суспільна злагода, а не затята ворожнеча; демократія, а не диктатура». У цьому вся сутність цієї історичної постаті.

5. В. М. Чорновіл завжди і в усьому спирався на народ. Звідти черпав силу і насагу, вірив у нього і вбачав у ньому силу Народного Руху України. Опісля ув'язнення й заслання В. М. Чорновіл знову у вирі громадсько-політичних подій, спрямував зусилля на активізацію українського національного руху, відновлення економічної незалежності та політичної самостійності України. Одним із перших таких кроків було відновлення ним видання позацензурного самвидавського часопису «Український вісник». В. Чорновіл був одним з ініціаторів створення Української Гельсінської Спілки – першої української політичної організації 1980-х років, брав активну участь у діяльності інших громадських та політичних об'єднань. У 1990 р. на перших демократичних виборах до центральних і місцевих Рад став головою Львівської обласної Ради народних депутатів, а згодом – народним депутатом Верховної Ради України. 1991 рік відзначений у житті В. Чорновола президентськими виборами. Будучи представником від Народного Руху України, завзято боровся в цих перегонах і виборов друге місце.

Діяльність В. Чорновола на посаді голови Народного Руху починаючи з 1992 р. мала велике значення для державного та національного відродження України.

6. Особливий талант мужнього борця-патріота проявився на державних посадах на Львівщині та у Верховній Раді України. Чорновіл отримав великі можливості для практичної реалізації своїх державотворчих задумів. Він наголошував на потребі здійснення реформ у аграрному секторі, фінансової реформи, вдосконалення податкового законодавства, обмеження депутатської недоторканності, скорочення видатків на законодавчу і виконавчу владу, активно виступав на захист національної безпеки і територіальної цілісності України та ін. Як відомо, процесу

реалізації усього зазначеного завадила низка помилок, прорахунків й упущень.

В. М. Чорновіл нерідко апелював до своїх земляків за їх надмірну толерантність, байдужість, низьку політичну культуру, безвідповідальність тощо, які властиві будь-якому людському суспільству. Його опоненти намагалися скористатися і цим, «грали» на його зауваженнях щодо особливостей ментальності українців, їх бездержавності. Чорноволу, мовляв, не підходить цей народ, нехай шукає іншого і т.д. На всі ці несправедливі закиди він давав переконливі відповіді.

Будучи народним депутатом України, з березня 1990 р., проводив активну державотворчу політику, був одним із ініціаторів прийняття Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.) й Акта проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.), автором десятків законопроектів, постанов з проблеми державотворення. Ці та інші факти ще раз підкреслили прагнення Чорновола до незалежності Української держави. У 1992 р. він брав участь у доопрацюванні та редагуванні Концепції державотворення в Україні та розробці низки інших державотворчих актів. Чітко стояв на позиціях необхідності вступу України до Ради Європи, НАТО, ЄС, СОТ та ін. Він вбачав політичне майбутнє України у Європейському Союзі, наголошував на потребі європейської інтеграції. Бачення України у перспективі в НАТО було одним із головних завдань політика. Водночас він стояв на позиції добросусідських відносин між Україною та Росією, всіляко вітав Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією, відстоював рівноправні стосунки двох країн.

Так сталося, що Черкащина – земля Богдана і Тараса – породила ще одного звитязця за справи і долю народу, його волю і незалежність. Роль В. М. Чорновола з позиції сьогодення можна оцінити наступним чином. Працюючи народним депутатом у Верховній Раді, В. Чорновіл сприяв утвердженню дієвої позиції. Все життя він твердо і неухильно

сповідував загальновідомий принцип: «Не збудуєш словом, коли руйнуєш ділом». Увесь його життєвий шлях був наповнений романтизмом і оптимізмом, ідеалізмом, переоцінкою ідеалів, драматизмом, вірою й надією, любов'ю до людей, стражданнями і муками, незламністю, шляхетністю, динамізмом, постійним і цілеспрямованим рухом як до успіхів, так і невдач.

В. Чорновіл був людиною, яка цінувала в своєму житті передусім суверенітет та соборність Української держави. Будучи духовно сильним, настирливим у досягненні мети, цілеспрямованим борцем, він був людиною, яка усе життя стояла на державотворчих позиціях, як ніхто, могла довести справу до кінця, не боячись ні мордовських таборів, ні ув'язнень, ні політичних протистоянь. В. Чорновіл залишився вірним високим ідеям та цілям до кінця свого життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. Законодавчі та нормативно-правові акти

1.1. Акт проголошення незалежності України 1991 року : Постанова Верховної Ради України від 24 серпня 1991 року. — К. : Вид-во «Україна», 1991. — 5 с.

1.2. Декларація про державний суверенітет України : прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 року. — К. : Вид-во «Україна», 1991. — 8 с.

1.3. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. — К. : Вид-во «Україна», 1996. — 52 с.

1.4. Концепція державотворення в Україні // Четверті Всеукраїнські збори Народного Руху України (Київ, 4–6 грудня 1992 р.). — К., 1992. — 27 с.

1.5. Наказ № 12 від 23 червня 2010 р. Міністерства культури і туризму України «Про внесення змін до Положення про премію імені В'ячеслава Чорновола за кращу публіцистичну роботу в галузі журналістики» // Офіційний вісник України. — 2010. — № 55. — С. 173—174.

1.6. Постанова Верховної Ради України від 21 березня 2012 року «Про відзначення 75-річчя від дня народження Героя України В'ячеслава Чорновола» // Голос України. — 2012. — 4 квітня.

II. Архівні документи

Центральний державний архів громадських об'єднань України
(ЦДАГО України)

Ф. 1. Документи Загального відділу ЦК Компартії України.

Оп. 24.

2.7. Спр. 6306. Довідка Адміністративного відділу ЦК Компартії України, листи, інформації обкомів Компартії України, Прокуратури УРСР, Верховного суду УРСР, МОГП УРСР – про проведені заходи

боротьби зі злочинністю, про грубе порушення законності над Чорноволом В. М. та інших питань (13.01.1967 – 30.12.1967). — 128 арк.

Оп. 25.

2.8. Спр. 64. Довідки відділів ЦК Компартії України, листи, довідки обкомів партії, КДБ при РМ УРСР, Прокуратури УРСР та інших організацій. Антирадянські прояви і боротьба з ними. — 81 арк.

2.9. Спр. 106. Копія в ЦК КПРС, довідка секретаря ЦК Компартії України Ф. Д. Овчаренка, листи, інформації МЗС УРСР та інших організацій про деякі аспекти роботи з українською міграцією США, про участь радянської делегації в міжнародних організаціях та інші питання (19.02.1968 р. — 25.12.1968 р.). — 216 арк.

Оп. 32.

2.10. Спр. 2642. Копії листів і телеграм за підписом першого секретаря ЦК Компартії України до ЦК КПРС із суспільно-політичних, соціально-економічних і кадрових питань (06.01.1989 – 30.12.1989). — 249 арк.

2.11. Спр. 2906. Записки, довідки, інформації ЦК КПРС, відділів ЦК Компартії України, партійних органів про діяльність політичних партій і формувань про платформи в КПРС та заходи протидії опозиційним силам (04.06.1991 – 21.08.1991). — 158 арк.

Ф. 270. Громадське об'єднання «Народний Рух України».

Оп. 1.

2.12. Спр. 112. Ухвали, заяви, звернення Центрального Проводу, Координаційної Ради Руху, об'єданого оргкомітету «Чорнобильський тиждень – 21–26 квітня 1991 р.», звернення Президії Координації Ради Всеукраїнського об'єднання солідарності трудівників (маш. і друк. копії). (10.01.1991 – 04.11.1991). — 20 арк.

2.13. Спр. 123. Ухвали Центрального Проводу НРУ від 20 липня 1991 р. про участь Руху у виборах Президента України. Протокол сесії Великої Ради НРУ від 1 вересня 1991 р. про висунення кандидатом на вибори Президента України В. Чорновола. Коротка біографія В. Чорновола та інші

документи, пов'язані з висуванням його кандидатури на вибори Президента України 1 грудня 1991 р. (20.07.1991 – 22.10.1991). — 24 арк.

2.14. Спр. 125. Оперативні дані на 1 жовтня 1991 р. про кількість створених виборчих дільниць по виборах Президента України; список офіційних спостерігачів на Всеукраїнському референдумі, листи НРУ до Центральної виборчої комісії з проханням видати посвідчення спостерігачів тим особам із-за кордону, які запрошені Рухом. Довідка про підсумки виборів Президента України 1 грудня 1991 р. по містах і районах Донецької області, де від НРУ виступав кандидатом В. Чорновіл (копія) (01.10.1991 – 01.12. 1991). — 14 арк.

2.15. Спр. 135. Прес-реліз №№ 1, 2 про виклад першого і другого засідань III Всеукраїнських Зборів НРУ 28 лютого 1992 р., тексти і тези промов і виступів Президента України Л. Кравчука, Голови Руху І. Драча, О. Лавриновича, В. Чорновола, О. Буралівського, І. Зситця; газетні повідомлення про III Всеукраїнські Збори НРУ (ксерокопії) (28.02.1992 – 01.03.1992). — 51 арк.

Ф. 272. Демократична партія України 1990—1994 рр.

Оп. 1.

2.16. Спр. 6. Протоколи засідання Президії Національної ради ДемПУ і матеріали до них (постанови, плани роботи тощо). Листи президії ДемПУ до членів партії з приводу кризових явищ в Народному Русі України. Постанова і обіжник Малої Ради ДемПУ про стан і завдання партії, про прийом до лав ДемПУ (19.12.1990 – 07.07.1992). — 83 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)

Ф. 1. Верховна Рада України.

Оп. 16.

2.17. Спр. 4630. Закони та постанови, прийняті на позачерговій сесії Верховної Ради України РСР 24 серпня (24 серпня 1991 р.). — 9 арк.

2.18. Спр. 4631. Протоколи №№ 1, 2 засідань позачергової сесії Верховної Ради Української РСР дванадцятого скликання (24 серпня 1991 р.). — 32 арк.

2.19. Спр. 4632. Документи по підготовці та проведенню позачергової сесії Верховної Ради України (проекти законів та постанов, інше) (24 серпня 1991 р.). — 6 арк.

Оп. 28.

2.20. Спр. 129. Документи на кандидата в Президенти України В. М. Чорновола (протоколи виборчих комісій, висновки, довідки та ін.) (20 серпня – 18 грудня 1991 р.). — 200 арк.

2.21. Спр. 140. Статистичні дані про кількість виборчих дільниць, кількісний склад окружних виборчих комісій та результати проведення виборів Президента України (10 жовтня – 4 грудня 1991 р.). — 18 арк.

Ф. 5233. Адміністрація Президента України.

Оп. 1.

2.22. Спр. 62. Листування Президента України з громадськими, політичними об'єднаннями і організаціями, рухами, творчими спілками (18 січня – 20 липня 1992 р.). — 191 арк.

2.23. Спр. 220. Документи про ратифікацію Чорноморської Конвенції щодо співробітництва у галузі культури, освіти, науки та інформації, проект закону України «Про внесення змін і доповнень до Земельного кодексу України», прийняття поправок до Конвенції проти катувань і ін. (закон, постанови, конвенції, протоколи, заява, довідки, телеграми, листування). (01.10.1993 року – 12.11.1993 року). — 151 арк.

Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.)

Ф. Р-221. Львівська обласна Рада народних депутатів та її виконавчий комітет.

Оп. 3.

2.24. Спр. 919. Ухвали і рішення, сесій обласної Ради І демократичного скликання № 1–70. 9 квітня – 22 червня 1990 р. — 149 арк.

2.25. Спр. 921. Заяви, звернення і ухвали позачергової III сесії обласної Ради I демократичного скликання № 94–95. 29 листопада 1990 р. — 7 арк.

2.26. Спр. 922. Ухвали IV сесії обласної Ради I демократичного скликання № 96–126. 20 грудня – 31 січня 1991 р. — 80 арк.

2.27. Спр. 929. Ухвали і постанови Президії Верховної Ради УРСР. 10 січня – 26 грудня 1990 р. — 147 арк.

2.28. Спр. 1193. Стенограма Галицької асамблеї, об'єднаної сесії Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської обласних Рад. 16 лютого 1991. — 103 арк.

2.29. Спр. 1205. Закони України і постанови Президії Верховної Ради, том 1. 24 серпня – 4 листопада 1991 р. — 184 арк.

2.30. Спр. 1279. Протоколи окружної і дільничих виборчих комісій обласного виборчого округу № 15 про наслідки проведення референдуму СРСР, опитування населення УРСР та Львівського обласного референдуму. 17 березня 1991 р. — 181 арк.

2.31. Спр. 1281. Підписні листи на підтримку претендентів на кандидатів у Президенти України Чорновола В. М., Бердника О. П., Юхновського І. Р., вересень-жовтень 1991 р. — 213 арк.

2.32. Спр. 1318. Особова справа голови обласної Ради Чорновола В'ячеслава Максимовича, звільненого у 1992 р. — 15 арк.

Державний архів Миколаївської області (Держархів Миколаївської обл.)

Ф. Р-992. Виконавчий комітет Миколаївської обласної Ради народних депутатів 1987–1991 рр.

Оп. 12.

2.33. Спр. 4746 «а». Рішення постійної комісії зі гласності, засобів масової інформації і зв'язках з громадськими організаціями. 28 вересня 1990 – 1 квітня 1992 рр. — 34 арк.

2.34. Спр. 4909. Протокол окружної комісії референдуму СРСР про результати голосування 17 березня 1991 р. — 15 арк.

Ф. Р-6077. Миколаївська обласна екологічна асоціація «Зелений світ» 1988–1990 рр.

Оп. 1.

2.35. Спр. 8. Пропозиції, рекомендації, матеріали до сесій Миколаївської обласної Ради народних депутатів, підготовлені екологічною асоціацією. 5 жовтня 1988 – 14 серпня 1990 рр. — 56 арк.

2.36. Спр. 11. Резолюції мітингів, зборів мешканців, колективів підприємств, громадських організацій про заборону будівництва Ташлицького і Олександрійського водосховищ, 4–5 блоків Південно-Української АЕС та інше. 8 жовтня 1988 – 27 вересня 1990 рр. — 30 арк.

Ф. П-7. Миколаївський обласний комітет Комуністичної партії України, обком КПУ, м. Миколаєва.

Оп. 89.

2.37. Спр. 163. Довідки обкому партії, інформації партійних і радянських органів про виконання постанов бюро обкому Компартії України з питань гласності в роботі обласного комітету партії; підвищення політичної і економічної культури трудящих; координації дій партійних органів з неформальними організаціями області. 19 квітня 1988 – 29 грудня 1989 рр. — 58 арк.

2.38. Спр. 196. Протокол XXV Миколаївської обласної партійної конференції від 25 травня 1990 року. Том перший. 25 травня 1990 р. — 184 арк.

2.39. Спр. 269. Довідки відділу організаційно-партійної і кадрової роботи обкому партії про виконання постанов секретаріату обкому Компартії України. Про роботу партійних організацій з утвердження тверезого способу життя в трудових колективах; проведення референдуму з питань збереження Союзу РСР. 30 січня 1989 – 22 березня 1991 рр. — 22 арк.

2.40. Фото Інд. № 21210, м. Миколаїв, листопад 1991 р. «Представник руху «Народний Рух України» Чорновіл В. – кандидат в президенти України під час відвідування м. Миколаєва». Фото І. Кальницького.

Поточний архів Миколаївської крайової організації Народного Руху України (МКО/НРУ)

Ф. 1.

Оп. 1.

2.41. Спр. 1 Фотографії, 50 арк.

III. Індивідуальні монографії

3.42. Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР / Л. М. Алексеева. — Вильнюс ; М. : Вестъ, 1992. — 348 с.

3.43. Астахова Е. В. Становление многопартийности в СССР / Е. В. Астахова. — Харьков : 1991. — 159 с.

3.44. Батенко Т. Опозиційна особистість: друга половина XX ст. Політичний портрет Богдана Гориня / Т. Батенко. — Львів : Кальварія, 1997. — 352 с.

3.45. Білоус А. О. Політичні об'єднання України / А. О. Білоус. — К. : Вид-во «Україна», 1993. — 108 с.

3.46. Бойко О. Україна 1991–1995 рр.: тіні минулого чи контури майбутнього? / О. Бойко. — К. : Абрис, 1996. — 208 с.

3.47. Бойко О. Україна в 1985–1991 рр. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку / О. Бойко. — К., 2002. — 306 с.

3.48. Гарань О. Від створення Руху до багатопартійності / О. Гарань. — К.: Т-во «Знання» України, 1992. — 48 с.

3.49. Гарань О. Убити дракона. З історії Руху та нових партій в Україні / О. Гарань. — К., 1993. — 197 с.

3.50. Гончарук Г. І. Народний Рух України. Історія / Г. І. Гончарук. — Одеса : Астропринт, 1997. — 380 с.

- 3.51. Гончарук Г. І. Народний Рух України : Історія : 1989–1996 рр. / Г. І. Гончарук. — Видання друге, доповнене. — Одеса : Астропринт, 2014. — 336 с. : іл.
- 3.52. Горинь М. М. Запалити свічу / М. М. Горинь. — Харків : Права людини, 2009. — 328 с.
- 3.53. Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл. Нарис портрета політика : монографія / В. Деревінський. — Тернопіль : Джура, 2011. — 224 с.
- 3.54. Деревінський В. Ф. В'ячеслав Чорновіл: журналіст, борець, державотворень : монографія / В. Ф. Деревінський. — Тернопіль : Астон, 2013. — 387 с.
- 3.55. Діденко Ю. В. Народний Рух у державотворчих процесах України (1989–2002) : монографія / Ю. В. Діденко. — Одеса : Астропринт, 2006. — 176 с.
- 3.56. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987) / Б. Захаров. — Харків : Фоліо, 2003. — 144 с.
- 3.57. Кармазіна М. С. Президентство: український варіант / М. С. Кармазіна. — К., 2007. — 365 с.
- 3.58. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років / Г. Касьянов. — К., 1995. — 172 с.
- 3.59. Коцюбинська М. Іван Світличний, шістдесятник / М. Коцюбинська. — Харків : Фоліо, 1994. — 431 с.
- 3.60. Куйбіда В. С. Народний Рух України і розбудова модерної української держави / В. С. Куйбіда. — Львів : Літопис, 2005. — 62 с.
- 3.61. Лук'яненко Л. На землі кленового листа / Л. Лук'яненко. — К., 1998. — 336 с.
- 3.62. Лук'яненко Л. Не дам загинути Україні / Л. Лук'яненко. — К., 1994. — 510 с.
- 3.63. Піпаш В. В. Народний Рух України як форма національно-визвольної боротьби на зламі 80–90-х років ХХ століття: Закарпатський

регіональний аспект : монографія / В. В. Піпаш. — Ужгород : Гражда, 2008. — 216 с. : іл.

3.64. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років / А. Русначенко. — К., 1998. — 263 с.

3.65. Сапеляк С. Хроніки дисидентські від головосіку / С. Сапеляк. — К., 2003. — 264 с.

3.66. Степаненко М. Майже все про загибель В. М. Чорновола / М. Степаненко. — Т. 1. — К., 2007. — 552 с. : іл.

3.67. Хейфец М. В'ячеслав Чорновіл – зеківський генерал / М. Хейфец // Хроніка таборових буднів. — К., 1991. — 140 с.

IV. Колективні монографії

4.68. Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко. — К. : Видавничий дім «Альтернатива», 1999. — 304 с.

4.69. Данилюк Ю. Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. XX ст.) / Ю. Данилюк, О. Бажан. — К., 2000. — 496 с.

4.70. Михальченко Н. И. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991–1995 / Н. И. Михальченко, В. П. Андрющенко. — К., 1996. — 512 с.

4.71. Побережець Г. С. Чорновіл В'ячеслав Максимович: життєпис-хроніка діяльності та творчості : монографія / Г. С. Побережець, В. П. Шкварець. — Миколаїв : Іліон, 2012. — 148 с. : іл.

4.72. Сушко Р. Хроніка Народного Руху України. 20 років боротьби і перемог 1989–2009 / Р. Сушко, І. Ольховський. — Брошнів-Осада : МПП «Талія», 2009. — 96 с.

4.73. Хроніки сучасної України. — Т. 2. 1995–1996. — К., 2001. — 158 с.

4.74. Хроніки сучасної України. — Т. 3. 1997–1998. — К., 2002. — 380 с.

4.75. Шкварець В. П. Історія держави і права України / В. П. Шкварець, В. К. Орловський. — Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. — 280 с.

V. Твори В. М. Чорновола

5.76. Чорновіл В. Я нічого у Вас не прошу : Листи В. Чорновола до секретаря ЦК КПУ П. Ю. Шелеста / В. Чорновіл. — Торонто, 1968. — 120 с.

5.77. Чорновіл В. Десять днів, що сколихнули Львів... / В. Чорновіл (ред.). — К. ; Львів : Передрук закордонного представництва Української Гельсінської Спілки, 1988. — 77 с. // УВ-експрес / Українська Гельсінська Спілка. — 1988. — № 8.

5.78. Чорновіл В. Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців») / В. Чорновіл. — Львів, 1991. — 344 с.

5.79. Чорновіл В. Якщо не я, то хто ж? // В'ячеслав Чорновіл. Політика та правда життя. Частина друга. 1994–1998 / В. Чорновіл ; уклад. Гнат Васишин. — К., 1998. — 124 с.

5.80. Чорновіл В. Призначення дійти // В'ячеслав Чорновіл. Політика та правда життя. Частина перша / В. Чорновіл ; уклад. Гнат Васишин. — К., 1998. — 103 с.

5.81. Чорновіл В. Я б обрав життя, яке прожив... Політика та правда життя / В. Чорновіл. — К. : 1999. — 137 с.

5.82. Чорновіл В. Пульс Української незалежності: Колонка редактора / В. Чорновіл ; вступ. стаття та післямова Леся Танюка. — К. : Либідь, 2000. — 624 с.

5.83. Чорновіл В. М. Останнє інтерв'ю або Монолог напередодні трагедії / В. М. Чорновіл. — Львів : «Малті-Н», 2001. — 63 с.

5.84. Чорновіл В. Твори : у 10-ти т. — Т. 1. Літературознавство. Критика. Журналістика / В. Чорновіл ; упоряд. Валентина Чорновіл. — К. : Смолоскип, 2002. — 640 с.

5.85. Чорновіл В. Твори : у 10-ти т. — Т. 2. «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Лихо з розуму». Матеріали та документи 1966–1969 рр. / В. Чорновіл ; упоряд. Валентина Чорновіл. — К. : Смолоскип, 2003. — 908 с.

5.86. Чорновіл В. Твори : у 10-ти т. — Т. 4. — Кн. 1. Листи / В. Чорновіл ; упоряд. М. Коцюбинська, В. Чорновіл. — К. : Смолоскип, 2005. — 990 с.

5.87. Чорновіл В. Твори : у 10-ти т. — Т. 4. — Кн. 2. Листи / В. Чорновіл ; упоряд. М. Коцюбинська, В. Чорновіл. — К. : Смолоскип, 2005. — 1068 с.

5.88. Чорновіл В. Твори : У 10-ти т. — Т. 3 / В. Чорновіл ; упоряд. Валентина Чорновіл. — К. : Смолоскип, 2006. — 976 с.

5.89. Чорновіл В. Твори : у 10-ти т. — Т. 5. Публіцистика, документи, матеріали «Справи № 196» (1970–1984) / В. Чорновіл ; упоряд. Валентина Чорновіл. — К. : Смолоскип, 2007. — 912 с.

5.90. Чорновіл В. Твори : у 10-ти т. — Т. 6. Документи та матеріали (листопад 1985 – квітень 1990) / В. Чорновіл ; упоряд. Валентина Чорновіл. — К. : Смолоскип, 2009. — 1050 с.

5.91. Чорновіл В. Твори : у 10-ти т. — Т. 7. Статті, виступи, інтерв'ю (березень 1990 – грудень 1992) / В. Чорновіл ; упоряд. Валентина Чорновіл. — К. : Смолоскип, 2011. — 1080 с.

5.92. Чорновіл В. Твори : у 10-ти т. — Т. 8. Статті, виступи, інтерв'ю (січень 1993 – грудень 1995) / В. Чорновіл ; упоряд. Валентина Чорновіл. — К. : Смолоскип, 2012. — 1088 с.

5.93. В'ячеслав Чорновіл. Твори: у 10-ти т. — Т. 9. Статті, виступи, інтерв'ю (січень 1996 – грудень 1997) / Упоряд. В. Чорновіл. — К.: Смолоскип, 2014. — 1008 с.

VI. Збірки документів та матеріалів

6.94. В'ячеслав Чорновіл: Біографія. Статті. Цитати / від. за вип. Р. Сушко. — К., 2007. — 36 с. : іл.

6.95. Народний Рух України : Ухвали, заяви, звернення за 2001–2003 роки. — К. : Видавничий дім «Стилос», 2003. — 229 с.

6.96. Народний Рух України: державність, демократія, реформи. — К. : Видавничо-культурологічний центр «Софія», 1994. — 62 с.

6.97. Політичні протести й інакодумство в Україні (1960 – 1990): Документи і матеріали / Упор. В. М. Даниленко. — К : Смолоскип, 2013. — с.419.

6.98. Провісники свободи, державності і демократії : Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України / Національна академія наук України, Інститут історії України, Центральний державний архів громадських об'єднань України. — К. : Інститут історії України НАН України, 2009. — 454 с. : 24 іл.

6.99. Програма боротьби з бідністю в Україні : ухвалено Першою всеукраїнською конференцією Народного Руху України 15 грудня 1996 року. — К., 1997. — 21 с.

6.100. Треті Всеукраїнські Збори Народного Руху України 28 лютого – 1 березня 1992 року : Стенографічний звіт / Народний Рух України. — К. : Фірма «Віпол», 1995. — 351 с.

6.101. Три дні вересня вісімдесят дев'ятого : матеріали Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову. — К., 2000. — 495 с.

VII. Збірки наукових праць

7.102. Адамович С. В. Ідея соборності в ідеології та діяльності Народного Руху України / С. В. Адамович // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VI Всеукраїнської конференції (16–17 вересня 2005 р., м. Одеса). — Одеса. Астропринт, 2005. — 160 с. — С. 13—17.

7.103. Антоненко Г. С. Критерії внеску НРУ, УНР в незалежність України / Г. С. Антоненко, Л. В. Борбачева // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали V (позачергової) Всеукраїнської наукової

конференції (14–15 вересня 2001 р., м. Одеса). — Одеса : Астропринт, 2001. — 204 с. — С. 10—15.

7.104. Бажан О. Провісник духовності свободи / О. Бажан // Наукові записки : Історичні науки. — К., 2008. — С. 45—49.

7.105. Барладяну-Берладник В. НРУ як геополітичне явище / В. Барладяну-Берладник // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали третьої Всеукраїнської конференції (10–11 вересня 1998 р., м. Одеса). — Одеса : Астропринт, 1998. — 72 с. — С. 6—9.

7.106. Березицький Б. А. Поступ України від пербудови до грудневого тріумфу — історична сутність діяльності Руху / Б. А. Березицький // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 20-річчю Незалежності України (25–26 травня 2011 р., м. Одеса). — Одеса : Астропринт, 2011. — 456 с. — С. 36—48.

7.107. Берко П. Г. Національна ідея в програмних документах Народного Руху України / П. Г. Берко // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали IV Всеукраїнської конференції (14–15 вересня 2000 р., м. Одеса) / редкол. : Г. І. Гончарук (голова), Н. Т. Малуха, І. В. Місевра та ін. — Одеса : Астропринт, 2000. — 152 с. — С. 9—10.

7.108. Білополий В. В. НРУ і проблеми державотворення в сучасній Україні / В. В. Білополий, С. В. Руденко // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали III Всеукраїнської конференції (10–11 вересня 1998 р., м. Одеса). — Одеса : Астропринт, 1998. — 72 с. — С. 9—11.

7.109. Бліхар Ю. В. Значення європейської інтеграції в процесі державотворення з погляду В. Чорновола / Ю. В. Бліхар // Збірник наукових робіт до 100-річчя МНУ імені В. О. Сухомлинського : за матеріалами VI Міжвузівської конференції молодих науковців «Інтеграційні процеси в міжнародних відносинах: історія та сучасність».

— Вип. 5. — Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2012. — 264 с.
— С. 21—25.

7.110. Бліхар Ю. Створення Народного Руху України : на шляху до незалежності / Ю. Бліхар // Суспільствознавчі студії : збірник наукових праць. Вип. 13. — Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2013. — 256 с. — С. 54—57.

7.111. Бубнов І. В. До питання про трансформацію НРУ у політичну партію: політологічний аспект / І. В. Бубнов // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали IV Всеукраїнської конференції (14–15 вересня 2000 р., м. Одеса) / редкол. : Г. І. Гончарук (голова), Н. Т. Малуха, І. В. Місевра та ін. — Одеса : Астропринт, 2000. — 152 с. — С. 18–21.

7.112. Бурденюк О. Народний Рух виконує свою історичну місію / О. Бурденюк // Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VI Всеукраїнської конференції (16–17 вересня 2005 р., м. Одеса). — Одеса : Астропринт, 2005. — 160 с. — С. 26—28.

7.113. Влялько В. А. Незалежність України – найяскравіше досягнення НРУ / В. А. Влялько // Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VI Всеукраїнської конференції (16–17 вересня 2005 р., м. Одеса). — Одеса : Астропринт, 2005. — 160 с. — С. 32—35.

7.114. Воронов С. В. Результати виборів до Верховної Ради України I–IV скликання для Народного Руху України / С. В. Воронов // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 20-річчю Незалежності України (25–26 травня 2011 р., м. Одеса). — Одеса : Астропринт, 2011. — 456 с. — С. 61—66.

7.115. Гаврилова Н. В. НРУ в сучасній історіографії / Н. В. Гаврилова, Н. І. Крилова // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали III Всеукраїнської конференції (10–11 вересня 1998 р., м. Одеса). — Одеса : Астропринт, 1998. — 72 с. — С. 15—16.

7.116. Гончарук Г. І. Резерви авторитету Народного Руху України / Г. І. Гончарук // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали III Всеукраїнської конференції (10–11 вересня 1998 р., м. Одеса). — Одеса : Астропринт, 1998. — 72 с. — С. 16—18.

7.117. Горинь Б. В'ячеслав Чорновіл – ініціатор створення УГС / Б. Горинь // Чорноволівські читання. — К., 2003. — 80 с. — С. 33—43.

7.118. Гречуха І. В. Ідеологічні орієнтири Руху: минуле і сучасність / І. В. Гречуха // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали IV Всеукраїнської конференції (14–15 вересня 2000 р., м. Одеса) / редкол. : Г. І. Гончарук (голова), Н. Т. Малуха, І. В. Місевра та ін. — Одеса : Астропринт, 2000. — 152 с. — С. 43—46.

7.119. Гречуха І. В. Про витоки Народного Руху України / І. В. Гречуха // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали III Всеукраїнської конференції (10–11 вересня 1998 р., м. Одеса). — Одеса : Астропринт, 1998. — 72 с. — С. 18—20.

7.120. Давимука С. В'ячеслав Чорновіл — державотворча діяльність на Львівщині / С. Давимука // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VI Всеукраїнської конференції (16–17 вересня 2005 р., м. Одеса). — Одеса : Астропринт, 2005. — 160 с. — С. 49—54.

7.121. Давимука С. Львівський період державотворчої діяльності В. М. Чорновола 1990–1992 рр. / С. Давимука // Чорноволівські читання. — К., 2003. — 80 с. — С. 49—54.

7.122. Деревінський В. Ф. Праці В. Чорновола – «Правосуддя чи рецидиви терору?» та «Лихо з розуму» як джерело до вивчення радянських репресій 1965–1966 рр. / В. Ф. Деревінський // Магістеріум. — 2007. — Вип. 28. — 1006 с. — С. 37—42.

7.123. Деревінський В. Ф. Утвердження ідеї конструктивної опозиції Народного Руху України до влади / В. Ф. Деревінський // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 20-річчю Незалежності України (25–26

травня 2011 р., м. Одеса). — Одеса : Астропринт, 2011. — 456 с. — С. 95—103.

7.124. Дзіндра Л. Ф. Формування політичної нації в Україні та її роль в розбудові незалежної держави / Л. Ф. Дзіндра, В. І. Шмирьова, Ю. А. Гусак // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 20-річчю Незалежності України, 25–26 травня 2011 р., м. Одеса. — Одеса : Астропринт, 2011. — 456 с. — С. 103—108.

7.125. Діденко Ю. В. Народний Рух України у створенні передумов та визначенні головних напрямків державотворення в Україні / Ю. В. Діденко // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 20-річчю Незалежності України (25–26 травня 2011 р., м. Одеса). — Одеса : Астропринт, 2011. — 456 с. — С. 115—123.

7.126. Дузь Л. П. НРУ у виборчій кампанії 1998 року / Л. П. Дузь // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали III Всеукраїнської конференції (10–11 вересня 1998 р., м. Одеса). — Одеса : Астропринт, 1998. — 72 с. — С. 28—30.

7.127. Євпатова Л. П. Народний Рух, інші політичні партії та течії в державотворчому процесі України / Л. П. Євпатова, Г. К. Парієнко // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали III Всеукраїнської конференції (10–11 вересня 1998 р., м. Одеса). — Одеса : Астропринт, 1998. — 72 с. — С. 30—32.

7.128. Зінкевич Н. Я. «Український Південь» – найдавніший партійний тижневик України / Н. Я. Зінкевич // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 20-річчю Незалежності України (25–26 травня 2011 р., м. Одеса). — Одеса : Астропринт, 2011. — 456 с. — С. 136—143.

7.129. Зінкевич О. Світова преса про В'ячеслава Чорновола / О. Зінкевич // Чорноволівські читання. — К., 2003. — 80 с. — С. 26—32.

7.130. Ільницький Н. З. Етапи становлення Руху / Н. З. Ільницький // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 20-річчю Незалежності України (25–26 травня 2011 р., м. Одеса. — Одеса : Астропринт, 2011. — 456 с. — С. 147—153.

7.131. Кіндратець О. М. Зміна соціальної бази Народного Руху України / О. М. Кіндратець // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 20-річчю Незалежності України (25–26 травня 2011 р., м. Одеса). — Одеса : Астропринт, 2011. — 456 с. — С. 153—157.

7.132. Кіндрачук Н. М. Змагання НРУ за прийняття «Акта про незалежність України» / Н. М. Кіндрачук // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 20-річчю Незалежності України (25–26 травня 2011 р., м. Одеса). — Одеса : Астропринт, 2011. — 456 с. — С. 157—161.

7.133. Ключковський Ю. Роль В'ячеслава Чорновола у формуванні ідеології руху / Ю. Ключковський // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VI Всеукраїнської конференції (16–17 вересня 2005 р., м. Одеса). — Одеса : Астропринт, 2005. — 160 с. — С. 68—74.

7.134. Кобута Л. П. Проблема структуризації НРУ в контексті формування багатопартійної системи / Л. П. Кобута // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 20-річчю Незалежності України (25–26 травня 2011 р., м. Одеса). — Одеса : Астропринт, 2011. — 456 с. — С. 172—176.

7.135. Кобута С. Й. Фактори політичної впізнаваності та потенціал їхньої реалізації / С. Й. Кобута // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 20-річчю Незалежності України (25–26 травня 2011 р., м. Одеса). — Одеса : Астропринт, 2011. — 456 с. — С. 176—182.

7.136. Коваленко А. О. До питання багатопартійності в Україні / А. О. Коваленко // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 20-річчю Незалежності України (25–26 травня 2011 р., м. Одеса). — Одеса : Астропринт, 2011. — 456 с. — С. 183—187.

7.137. Коваль В. С. Участь НРУ в парламентсько-президентських та місцевих виборах / В. С. Коваль // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 20-річчю Незалежності України (25–26 травня 2011 р., м. Одеса). — Одеса : Астропринт, 2011. — 456 с. — С. 191—196.

7.138. Ковальчук О. В. Українська інтелігенція на переломних етапах: історичні паралелі / О. В. Ковальчук // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали четвертої Всеукраїнської конференції (14–15 вересня 2000 р., м. Одеса) / редкол. : Г. І. Гончарук (голова), Н. Т. Малуха, І. В. Місевра та ін. — Одеса : Астропринт, 2000. — 152 с. — С. 58—61.

7.139. Краснянська Н. Д. Роль НРУ в розвитку міжнаціональних відносин / Н. Д. Краснянська // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 20-річчю Незалежності України (25–26 травня 2011 р., м. Одеса). — Одеса : Астропринт, 2011. — 456 с. — С. 203—208.

7.140. Кривдіна І. Б. Національне питання та проблема прав людини у програмових документах УГГ, УГС та НРУ / І. Б. Кривдіна // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали IV Всеукраїнської конференції (14–15 вересня 2000 р., м. Одеса) / редкол. : Г. І. Гончарук (голова), Н. Т. Малуха, І. В. Місевра та ін. — Одеса : Астропринт, 2000. — 152 с. — С. 65—67.

7.141. Кривдіна І. Б. Участь Л. Лук'яненка у діяльності Народного Руху України (кін. 80-х – поч. 90-х рр. XX ст.) / І. Б. Кривдіна // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 20-річчю Незалежності України (25–26

травня 2011 р., м. Одеса). — Одеса : Астропринт, 2011. — 456 с. — С. 209—213.

7.142. Кучерук М. С. Народження Народного Руху України / М. С. Кучерук // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 20-річчю Незалежності України (25–26 травня 2011 р., м. Одеса). — Одеса : Астропринт, 2011. — 456 с. — С. 218—229.

7.143. Левадний І. Українська література в боротьбі і жертви цієї боротьби. В'ячеслав Чорновіл і його збірка «Лихо з розуму» / І. Левадний // Російщення України : науково-популярний збірник : репринтне видання Українського Конгресового Комітету Америки, Ради оборони й допомоги Україні. — К., 1992. — 406 с.

7.144. Малицький О. Роль Руху у становленні новітньої України (не помічений аспект програми Руху) / О. Малицький // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали IV Всеукраїнської конференції (14–15 вересня 2000 р., м. Одеса) / редкол. : Г. І. Гончарук (голова), Н. Т. Малуха, І. В. Місевра та ін. — Одеса : Астропринт, 2000. — 152 с. — С. 70—73.

7.145. Мисечко А. І. До історії українського руху в другій половині XIX – початку XX ст. / А. І. Мисечко // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 20-річчю Незалежності України (25–26 травня 2011 р., м. Одеса). — Одеса : Астропринт, 2011. — 456 с. — С. 266—270.

7.146. Митрофанський С. В. Участь Народного Руху України у виборах до Верховної Ради України 1994 року / С. В. Митрофанський // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 20-річчю Незалежності України (25–26 травня 2011 р., м. Одеса). — Одеса : Астропринт, 2011. — 456 с. — С. 270—273.

7.147. Муравський О. В. Історичні паралелі в історії розвитку міжнаціональних відносин в Україні / О. В. Муравський // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали IV Всеукраїнської конференції (14–15 вересня 2000 р., м. Одеса) / редкол. : Г. І. Гончарук (голова), Н. Т. Малуха, І. В. Місевра та ін. — Одеса : Астропринт, 2000. — 152 с. — С. 86—88.

7.148. Побережець Г. С. В. М. Чорновіл: життя, діяльність та творчість / Г. С. Побережець // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського : збірник наукових праць. — Вип. 3.31 : Історичні науки. — Миколаїв : МНУ, 2011. — 298 с. — С. 285—290.

7.149. Побережець Г. С. Внесок В. М. Чорновола у розвиток суспільно-політичної думки в Україні та розбудову її державності: історіографія та джерела / Г. С. Побережець // Аркасівські читання : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (27–28 квітня 2012 р.). — Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2012. — 386 с. — С. 332—333.

7.150. Побережець Г. С. Десятитомне видання праць В'ячеслава Максимовича Чорновола як джерело розвитку суспільно-політичної думки в Україні / Г. С. Побережець // Аркасівські читання : матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (26–27 квітня 2013 р.). — Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2013. — 326 с. — С. 233—235.

7.151. Побережець Г. С. Джерела та історіографія життя та творчості В'ячеслава Максимовича Чорновола / Г. С. Побережець // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського : збірник наукових праць. — Вип. 3.34 : Історичні науки. — Миколаїв : МНУ, 2013. — 324 с. — С. 297—303.

7.152. Побережець Г. С. Діяльність В. М. Чорновола в суспільно-політичних процесах України другої половини XX століття / Г. С.

Побережець // Наукові записки. Серія : Історичні науки. — Вип. 18. — Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. — 246 с. — С. 105—110.

7.153. Побережець Г. С. Життєвий шлях В'ячеслава Максимовича Чорновола / Г. С. Побережець // Інтелігенція і влада : громадсько-політ. наук. зб. — Вип. 27 / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України ; Одес. нац. політехн. ун-т ; редкол. : Г. І. Гончарук (голов. ред.) [та ін.]. — Одеса : Астропринт, 2012. — 216 с. — С. 201—209.

7.154. Побережець Г. С. Огляд десятитомного видання праць В. М. Чорновола / Г. С. Побережець // Наука. Студентство. Сучасність : збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених / за ред. О. Є. Олексюк, Т. А. Зайцевої. — Миколаїв : МНУ, 2013. — 488 с. — С. 312—316.

7.155. Побережець Г. С. Огляд джерел та історіографії життя і діяльності В. М. Чорновола / Г. С. Побережець // Гуманітарний корпус : [збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, психології, педагогіки та історії]. — Вип. 1 / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова ; ГО «Академія розвитку психологічної науки і практики» ; упоряд. : Є. В. Кучеренко, С. С. Русаков. — К. : Фенікс, 2014. — 223 с. — С. 138—141.

7.156. Побережець Г. С. Огляд історіографії життєдіяльності В. М. Чорновола / Г. С. Побережець, В. П. Рибачук // Українознавчий вимір у сучасній науці: гуманітарний аспект: матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції, 4 червня 2014 р., м. Миколаїв. — Миколаїв : МНАУ, 2014. — 288 с. — С. 222—224.

7.157. Побережець Г. С. Створення Народного Руху України та активна діяльність В. М. Чорновола / Г. С. Побережець // Наукові здобутки молодих дослідників : збірник наукових праць викладачів, аспірантів, здобувачів, магістрантів, студентів Навчально-наукового інституту історії та права Миколаївського національного університету імені В. О.

Сухомлинського. — Вип. 9. — Миколаїв : МНУ, 2011. — 202 с. — С. 99—102.

7.158. Побережець Г. С. Творчий шлях В'ячеслава Максимовича Чорновола / Г. С. Побережець // Наукові записки. Серія : Історичні науки. — Вип. 17. — Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. — 302 с. — С. 110—115.

7.159. Побережець Г. С. Участь В. М. Чорновола у президентських виборах 1991 р. / Г. С. Побережець // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук : матеріали II Всеукраїнської наукової конференції (29–30 листопада 2013 р., м. Дніпропетровськ). Ч. I / наук. ред. О. Ю. Висоцький. — Дніпропетровськ : Роял Принт, 2013. — 252 с. — С. 41—43.

7.160. Побережець Г. С. Участь В. Чорновола та Народного Руху України в державотворчих процесах 90-х рр. XX ст. / Г. С. Побережець // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія : у 2 ч. / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. — Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. — Вип. 1. — Ч. 1. — 202 с. — С. 114—118.

7.161. Побережець Г. С. Участь В'ячеслава Чорновола у президентських виборах в Україні / Г. С. Побережець // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. — Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. — Вип. 2. — 303 с. — С. 145—149.

7.162. Побережець Г. С. Формування В. М. Чорновола як громадського, політичного та державного діяча / Г. С. Побережець // Інтелігенція і влада : громадсько-політ. наук. зб. — Вип. 26 / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України ; Одес. нац. політехн. ун-т ; редкол. : Г. І. Гончарук (голов. ред.) [та ін.]. — Одеса : Астропринт, 2012. — 232 с. — С. 217—222.

7.163. Побережець Г. С. Формування світогляду В'ячеслава Максимовича Чорновола / Г. С. Побережець // Наукові праці : науково-методичний журнал. — Т. 198. Вип. 186 : Історія. — Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. — 144 с. — С. 109—111.

7.164. Сабадирьов І. Л. Політична еволюція Народного Руху України / І. Л. Сабадирьов // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали IV Всеукраїнської конференції (14–15 вересня 2000 р., м. Одеса) / редкол. : Г. І. Гончарук (голова), Н. Т. Малуха, І. В. Місевра та ін. — Одеса : Астропринт, 2000. — 152 с. — С. 98—101.

7.165. Семенченко А. О. До питання про внесок НРУ в здобуття незалежності України / А. О. Семенченко // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали V (позачергової) Всеукраїнської наукової конференції (14–15 вересня 2001 року, м. Одеса) / ред. кол. : Г. І. Гончарук (голова), Н. Т. Малуха, І. В. Місевра та ін. — Одеса : Астропринт, 2001. — 204 с. — С. 145—148.

7.166. Сергієнко Ю. Г. Роль НРУ в досягненні незалежності України / Ю. Г. Сергієнко // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали III Всеукраїнської конференції (10–11 вересня 1998 р., м. Одеса). — Одеса : Астропринт, 1998. — 72 с. — С. 56—58.

7.167. Скрипник М. О. Рух як парламентська опозиція / М. О. Скрипник // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали IV Всеукраїнської конференції (14–15 вересня 2000 р., м. Одеса) / редкол. : Г. І. Гончарук (голова), Н. Т. Малуха, І. В. Місевра та ін. — Одеса : Астропринт, 2000. — 152 с. — С. 103—105.

7.168. Скрипник М. О. Чи врятує Рух «Чорний віл»? / М. О. Скрипник // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали V (позачергової) Всеукраїнської наукової конференції (14–15 вересня 2001 року, м. Одеса) / ред. кол. : Г. І. Гончарук (голова), Н. Т. Малуха, І. В. Місевра та ін. — Одеса : Астропринт, 2001. — 204 с. — С. 149—151.

7.169. Соколовський В. П. Ідеологія і діяльність НРУ на сторінках «Східного часопису» в середині 90-х років / В. П. Соколовський, М. М. Яцюк // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали V (позачергової) Всеукраїнської наукової конференції (14–15 вересня 2001 року, м. Одеса) / ред. кол. : Г. І. Гончарук (голова), Н. Т. Малуха, І. В. Місевра та ін. — Одеса : Астропринт, 2001. — 204 с. — С. 152—156.

7.170. Танюк Л. Коли ми були молоді / Л. Танюк // Чорноволівські читання. — К. : МАУП, 2003. — 80 с. — С. 18—25.

7.171. Тарасюк Б. І. Визначення зовнішньополітичних пріоритетів незалежної України в поглядах В'ячеслава Чорновола та програмі НРУ / Б. І. Тарасюк // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 20-річчю Незалежності України (25–26 травня 2011 р., м. Одеса). — Одеса : Астропринт, 2011. — 456 с. — С. 11—15.

7.172. Тарасюк Б. Чорновіл бачив Україну європейською державою / Б. Тарасюк // Чорноволівські читання. — К. : МАУП, 2003. — 80 с. — С. 12—17.

7.173. Тарновський М. Т. Україна українська – основна мета НРУ (або уроки історії і реалії сьогодення) / М. Т. Тарновський // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 20-річчю Незалежності України (25–26 травня 2011 р., м. Одеса). — Одеса : Астропринт, 2011. — 456 с. — С. 386—390.

7.174. Удовенко Г. Чорновіл – політичний провідник нації / Г. Удовенко // Чорноволівські читання. — К. : МАУП, 2003. — 80 с. — С. 3—7.

7.175. Українець В. О. Народний Рух України – Рух толерантності, гуманізму та патріотизму на початковому етапі діяльності / В. О. Українець // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 20-річчю

Незалежності України (25–26 травня 2011 р., м. Одеса). — Одеса : Астропринт, 2011. — 456 с. — С. 396—401.

7.176. Устінова Г. В. Деякі питання багатопартійності в Україні / Г. В. Устінова // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали V (позачергової) Всеукраїнської наукової конференції (14–15 вересня 2001 року, м. Одеса) / ред. кол. : Г. І. Гончарук (голова), Н. Т. Малуха, І. В. Місевра та ін. — Одеса : Астропринт, 2001. — 204 с. — С. 165—168.

7.177. Чорновіл В. Це був партійно-мілітаристський путч / В. Чорновіл // Хроніка опору : збірка матеріалів. — К. : Вік, Дніпро, 1991. — С. 367—368.

7.178. Шевченко С. І. Кіровоградські газети про останній день життя В'ячеслава Чорновола / С. І. Шевченко // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VI Всеукраїнської конференції (16–17 вересня 2005 р., м. Одеса). — Одеса : Астропринт, 2005. — 160 с. — С. 151—155.

7.179. Яременко В. В. Чорновіл в іпостасі загальнонародного лідера / В. Яременко // Чорноволівські читання. — К. : МАУП, 2003. — 80 с. — С. 8—11.

7.180. Яремченко М. В. Реалізація програми НРУ щодо національно-мовного статусу держави / М. В. Яремченко, В. І. Шмирьова // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали IV Всеукраїнської конференції (14–15 вересня 2000 р., м. Одеса) / редкол. : Г. І. Гончарук (голова), Н. Т. Малуха, І. В. Місевра та ін. — Одеса : Астропринт, 2000. — 152 с. — С. 130—132.

VIII. Енциклопедичні видання, словники

8.181. Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. — Т. 1. — Ч. 2. — Харків : 2006. — 516 с.

8.182. Тимчина В. Чорновіл / В. Тимчина // Українське Козацтво. Мала енциклопедія / кер. авт. колект. Г. Турченко ; відпов. ред. С. Р. Лях. — К. : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. — С. 542—543.

ІХ. Дисертації та автореферати дисертацій

9.183. Бондаренко С. В. Народний Рух України та його роль у національно-політичному житті наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття : автореф. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук / С. В. Бондаренко. — Чернівці, 2006. — 20 с.

9.184. Деревінський В. Ф. Громадсько-політична та державотворча діяльність В'ячеслава Чорновола : автореф. дис. д-ра іст. наук : 07.00.01 / В. Ф. Деревінський; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. — К., 2013. — 34 с.

9.185. Діденко Ю. В. Народний Рух у державотворчих процесах України (1989– 2002 рр.) : автореф. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук / Ю. В. Діденко. — Миколаїв, 2009. — 20 с.

9.186. Кіндрачук Н. М. Боротьба Народного Руху України за незалежність України 1989–1991 рр. : автореф. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук / Н. М. Кіндрачук. — Одеса, 2010. — 20 с.

9.187. Кривдіна І. Б. Гельсінський рух і його вплив на національно-політичні процеси в Україні (1976 – початок 90-х років) : автореф. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук / І. Б. Кривдіна. — Одеса, 2001. — 20 с.

9.188. Овсієнко С. Л. Діяльність Народного Руху України в умовах внутрішньопартійної кризи (1997–2002 рр.) : автореф. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук / С. Л. Овсієнко. — Одеса, 2008. — 20 с.

9.189. Тивський М. Г. Народний Рух України: Волинська регіональна організація на зламі 80–90-х років : автореф. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук / М. Г. Тивський. — Львів, 2005. — 20 с.

9.190. Шановська О. А. Діяльність Народного Руху України з розробки національної програми та практичного втілення її в процесі

державотворення : автореф. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук / О. А. Шановська. — Одеса, 2003. — 20 с.

9.191. Шипотілова О. П. Громадсько-політична діяльність Народного Руху України на території Миколаївщини (1989–1996 рр.) : автореф. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук / О. П. Шипотілова. — Миколаїв, 2013. — 20 с.

Х. Журнали

10.192. «Ми, українці, були, є і завжди будемо вільними!»: до 75-річчя від дня народження В. М. Чорновола (1937–1999) // Календар знаменних і пам'ятних дат. — К., — 2012. — № 4. — С. 93—104.

10.193. Абліцов В. Як обіцяючи все починалось! / В. Абліцов // Схід. Спецвипуск. — 2009. — № 6 (97). — С. 26—28.

10.194. Аврахов Г. Сповідне слово Івана Дзюби / Г. Аврахов // Слово і час. — 2004. — № 2. — С. 70—72.

10.195. Андрощук О. В. Чорновіл та ідея федералізації України: еволюція поглядів / О. В. Андрощук // Український історичний журнал. — 2012. — № 1. — 148 с. — С. 22—34.

10.196. Бабич Є. «Іван Дзюба – талант і доля» / Є. Бабич // Вісник Книжкової Палати. — 2006. — № 12. — С. 23—34.

10.197. Барладяну В. Інтернаціоналізація – мета і методи / В. Барладяну // Визвольний шлях. — 1988. — № 13. — С. 128.

10.198. Барладяну В. Ситуація. Політична ситуація в Україні / В. Барладяну // Визвольний шлях. — 1983. — № 1. — С. 124.

10.199. Бердиховська Б. Шістдесятники – бунт покоління / Б. Бердиховська // Українська мова та література. — 2006. — 14 квітня. — № 14—15. — С. 3—11.

10.200. Білецький В. Роздуми про здійснене і майбутнє / В. Білецький // Схід. Спецвипуск. — 2009. — № 6 (97). — С. 17—20.

10.201. Бойко С. Пророк у своїй Вітчизні / С. Бойко // Кримська світлиця. — 2007. — 28 грудня. — № 15. — С. 17.

10.202. Борець за вільну Україну. До 70-річчя від дня народження В. М. Чорновола // Календар знаменних і пам'ятних дат. — К., 2007. — 24 грудня. — С. 249—253.

10.203. В'ячеслав Чорновіл (зі спогадів В. Чорновола) // Схід. Спецвипуск. — 2009. — № 6 (97). — С. 8—9.

10.204. Виховання історією // Схід : спецвипуск. — 2009. — № 6 (97). — С. 29.

10.205. Відкритий лист В. Чорновола у справі національних і людських прав у період «гласності» // Визвольний шлях. — 1988. — № 1. — С. 148.

10.206. Гайвас Я. Вагомий голос з України / Я. Гайвас // Визвольний шлях. — 1985. — № 9. — С. 120.

10.207. Гайовий Г. Тепло незахищеного серця / Г. Гайовий // Вітчизна. — 2008. — № 34. — С. 155—157.

10.208. Галай С. В'ячеслав Чорновіл: нарис портрета політика / С. Галай // Вісник Книжкової Палати. — Періодичність Ф. — 2011. — 12 грудня. — С. 20—21.

10.209. Галицька-Дідух Т. Дисидентський рух на Прикарпатті наприкінці 50-х – в середині 80-х рр. ХХ ст. / Т. Галицька-Дідух // Історія України. — 2012. — № 9—10. — С. 13—17.

10.210. Гаман В. В. Чорновіл: «Як брати обнімемося, але не скоро» / В. Гаман // Віче. — 1997. — № 12. — С. 91—106.

10.211. Голос нескорених // Визвольний шлях. — 1970. — № 6. — С. 156.

10.212. Гусаков І. В'ячеслав Чорновіл: постать на тлі доби / І. Гусаков // Історія України. — 2001. — № 33/34. — С. 17—18.

10.213. Даниленко В. М. Державницька діяльність В. Чорновола (1990–1999 рр.) / В. М. Даниленко, В. Ф. Деревінський // Український історичний журнал. — 2013. — № 4. — 239 с. — С. 8—25.

10.214. Де нове мислення // Віче. — 1989. — № 2 (липень). — С. 46—54.

10.215. Деревінський В. Журнал «Український вісник» (1987–1989 роки) / В. Деревінський // Українознавство. — 2009. — № 3. — С. 204—207.

10.216. Деревінський В. Становлення світогляду В'ячеслава Чорновола / В. Деревінський // Українознавство. — 2006. — № 1. — 390 с. — С. 26—31.

10.217. Дністровий А. «Шістдесятники» – «дев'ятдесятники»: тяглість, розриви, конфронтація? / А. Дністровий // Критика. — 2001. — № 10. — С. 16—20.

10.218. Жовніренко М. Народний Рух у Донецьку / М. Жовніренко // Схід. Спецвипуск. — 2009. — № 6 (97). — С. 38—40.

10.219. Задунайський В. Українське козацтво відродження та Народний Рух України (кінець 80-х — початок 90-х рр. XX ст.) / В. Задунайський // Схід. Спецвипуск. — 2009. — № 6 (97). — С. 30—32.

10.220. Ільницький М. Літературний Львів і шістдесятництво / М. Ільницький // Дзвін. — 2002. — № 10. — С. 138—148.

10.221. Косів М. Немов негасимий вулкан / М. Косів // Молода нація. — 2005. — № 4(37). — С. 35—76.

10.222. Кульчицький С. В. Народження Народного Руху України / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. — 2010. — № 1. — С. 8—21.

10.223. Майбутнє України залежить від тебе! // Голос відродження. — 1989. — № 6 (вересень). — С. 12—26.

10.224. Макаренко Г. Свобода людини – врівень зі свободою народу / Г. Макаренко // Юридичний вісник України. — 2006. — 18—24 листопада. — С. 18.

10.225. Михайло Горинь (із доповіді на I з'їзді Народного Руху) // Схід. Спецвипуск. — 2009. — № 6 (97). — С. 10-11.

10.226. Мусієнко О. Шістдесятники: звідки вони? / О. Мусієнко // Пам'ять століть. — 1997. — № 2. — С. 15—27.

10.227. Пасько І. Т. Рух — місце в історії / І. Т. Пасько // Схід. Спеціальний випуск. — 2009. — № 6 (97). — С. 3—4.

10.228. Пенсон Б. Будні мордовських таборів / Б. Пенсон, В. Чорновіл // Визвольний шлях. — 1975. — № 12. — 164 с.

10.229. Петренко Є. До історії сучасного козацького руху в Україні 1990–2000 рр. / Є. Петренко // Козацька Нація. — 2002. — № 5. — С. 5.

10.230. Побережец А. С. Обзор жизненного и творческого пути Вячеслава Максимовича Черновола / А. С. Побережец // Научный журнал «Магистрант». — № 1. — Краснодар : Пресс-Имидж, 2012. — 178 с. — С. 18—23.

10.231. Пыжиков А. Истоки диссидентства / А. Пыжиков // Свобода мысли. — 2003. — № 12. — С. 77—85.

10.232. Удод М. Народний Рух України в контексті становлення громадянського суспільства / М. Удод // Схід. Спецвипуск. — 2009. — № 6 (97). — С. 35—37.

10.233. Черновол В. Воспитание украинского федералиста / В. Черновол // Век XX и мир. — 1992. — № 22. — С. 26—36.

10.234. Чернявська-Набока І. УГС. 20 років потому / І. Чернявська-Набока // Сучасність. — 2008. — № 7. — С. 45—49.

10.235. Чорновіл В. Моя виборча програма // Політика. — 1989. — №1. — с. 2—3

10.236. Чорновіл В. — гість УВУ // Визвольний шлях. — 1992. — № 12. — С. 136.

10.237. Черномаз Б. Дисидентство шістдесятих: спадкоємність мети національно-визвольних змагань / Б. Черномаз // Пам'ять століть. — 2001. — № 4. — С. 138—143.

XI. Газети

11.238. 20 років тому Народний Рух України став партією, обрав головою В'ячеслава Чорновола та запропонував «Концепцію державотворення в Україні» // Український Південь. — 2012. — 6—12 грудня. — № 43.

11.239. Борис Тарасюк припустив, що влада намагається усунути єдине свідчення насильницької смерті В'ячеслава Чорновола // Український Південь. — 2011. — 9—25 червня. — № 19.

11.240. Борис Тарасюк: Народний Рух потребують наша держава і українське суспільство // Український Південь. — 2009. — 16—22 серпня. — № 33.

11.241. В'ячеслав Чорновіл про незалежність // Український Південь. — 2012. — 23—29 серпня. — № 28.

11.242. Вийшов друком восьмий том творів В'ячеслава Чорновола // Український Південь. — 2012. — 13—19 грудня. — № 44.

11.243. Вихрущ А. Безсмертя В'ячеслава Чорновола / А. Вихрущ // Український Південь. — 2012. — 20—26 грудня. — № 45.

11.244. Діденко Ю. «Лідери повинні бути ідейними» / Ю. Діденко // Український Південь. — 2007. — 20—26 грудня. — № 46.

11.245. Діденко Ю. Народний Рух у державотворчих процесах України / Ю. Діденко // Український Південь. — 2007. — 20-26 грудня. — № 46.

11.246. Діденко Ю. Незахищена Незалежність / Ю. Діденко // Український Південь. — 2012. — 23—29 серпня. — № 28.

11.247. Діденко Ю. Шани заслуговує тільки той, хто шанує самого себе... / Ю. Діденко // Український Південь. — 2012. — 20—26 грудня. — № 45.

11.248. Звернення Народної Ради до народу України // За вільну Україну. — 1991. — 22 серпня.

11.249. Каспрук В. Чому Рух так і не став провідною політичною силою в Україні? / В. Каспрук // Український Південь. — 2012. — 13—19 грудня. — № 44.

11.250. Кримська автономія сама зробила крок до Кримської області // Час/Time. — 1995. — 18 квітня. — № 29.

11.251. Лавренюк С. УГС увійшла в нашу історію як слава і героїчна сторінка / С. Лавренюк // Голос України. — 2008. — 16 серпня. — № 155.

11.252. Мізернюк С. Увінчання пам'яті / С. Мізернюк // Літературна Україна. — 2002. — № 15. — 18 квітня. — С. 18.

11.253. На будівлі центрального офісу НРУ встановлять меморіальну дошку В. Чорновола // Український Південь. — 2013. — 6 березня. — № 8.

11.254. Наєнко М. Шістдесятництво: в історії і в сучасності / М. Наєнко // Літературна Україна. — 2008. — 14 серпня. — № 8. — С. 5.

11.255. Народний Рух за утвердження державності на Миколаївщині // Український Південь. — 1995. — 5 січня. — № 1.

11.256. Народному Руху – 20 років як політичній партії // Український Південь. — 2013. — 7—13 лютого. — № 5.

11.257. Полянчук П. Золота зірка української нації – зірка світової величини / П. Полянчук // Український Південь. — 2012. — 13—19 грудня. — № 44.

11.258. Премія імені В. Чорновола // Літературна Україна. — 2007. — 27 грудня. — С. 2.

11.259. Про відзначення 75-річчя з дня народження Героя України В'ячеслава Чорновола : постанова від 21 березня 2012 № 4561-VI // Урядовий кур'єр. — 2012. — 21 квітня.

11.260. Романюк Л. Шана патріотам / Л. Романюк // Голос України. — 2012. — 25 березня.

11.261. Тарасюк Б. Дорогі рухівці, патріоти України / Б. Тарасюк // Час Руху. — 2009. — № 16 (122).

11.262. Теленчі О. Кому під силу терні її любові перейти? Про діяльність В. Чорновола / О. Теленчі // *Голос України*. — 2007. — 25 грудня.

11.263. Тиждень у шахтарському краї: В. Чорновіл про устрій України // *Голос України*. — 1991. — 28 вересня.

11.264. Титаренко Л. На підступах до життєпису Чорновола / Л. Титаренко // *Голос України*. — 2011. — 29 листопада.

11.265. Тонковид В. Вячеслав Черновол примирил всіх / В. Тонковид // *Вечерний Николаев*. — 2007. — 28 августа.

11.266. У Миколаєві живим ланцюгом об'єднали пам'ятники Шевченкові Т. Г. та Чорноволу В. М. і відслужили молебень за єдність українських земель // *Український Південь*. — 2012. — № 3.

11.267. Україна вшановує 75-річчя від дня народження Героя України В'ячеслава Чорновола // *Український Південь*. — 2012. — 13—19 грудня. — № 44.

11.268. Хроніка Народного Руху України // *Час Руху*. — 2009. — № 16 (122).

11.269. Чорновіл В. Відверто – про найважливіше / В. Чорновіл // *Час/Time*. — 1997. — 12—17 червня.

11.270. Чорновіл В. Голос народу, «Що в гору йде, хоч був запертий в льох» / В. Чорновіл // *Час/Time*. — 1995. — 23 лютого. — № 14.

11.271. Чорновіл В. Заява фракції Народного Руху України / В. Чорновіл // *Час/Time*. — 1995. — 18 лютого. — № 13.

11.272. Чорновіл В. Не так, як у людей... Бюджетні роздуми / В. Чорновіл // *Час/Time*. — 1995. — 24 березня. — № 22.

11.273. Чорновіл В. Піруети на Есендівському канаті над прірвою / В. Чорновіл // *Час/Time*. — 1995. — 16 лютого. — № 12..

11.274. Чорновіл В. США і Західна Європа мають остаточно повернутися обличчям до України / В. Чорновіл // *Час/Time*. — 1996. — 17 травня.

11.275. Чорновіл В. Чи можуть злодії бути патріотами? / В. Чорновіл // Український Південь. — 2012. — 20—26 грудня. — № 45.

11.276. Шиміна І. Ми маємо ще патріотів в Україні, Чорноволе! / І. Шиміна // Український Південь. — 2007. — 20—26 грудня. — № 46.

11.277. Шпак Р. Спогади про Чорновола. До 70-річчя від дня народження В'ячеслава Чорновола / Р. Шпак // Український Південь. — 2007. — 20—26 грудня. — № 46.

11.278. Янчук А. «Мені слави не потрібно, я свій слід в історії України залишив...» / А. Янчук // Український Південь. — 2007. — 20—26 грудня. — № 46.

ХІІ. Мемуари

12.279. Мороз В. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня / В. Мороз. — Львів, 2005. — 216 с.

12.280. Холодний М. Чорновіл. Поема-реквієм / М. Холодний. — Дрогобич, 2001. — 31 с.

12.281. Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду»: Спогади, щоденники, документи і матеріали / П. Шелест. — К., 2004. — 808 с.

ХІІІ. Інтернет ресурси

13.282. В Івано-Франківську відкриється виставка, присвячена В'ячеславу Чорноволу, 24 грудня 2012 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://firtka.if.ua.print.php?action=show&id=30009>

13.283. Віртуальний музей дисидентського руху в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1162803885>

13.284. Волинський інформаційний портал. У Луцьку вшанували пам'ять В'ячеслава Чорновола 4 грудня 2012 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://vip.volyn.ua>

13.285. Діденко Ю. В'ячеслав Чорновіл на Миколаївщині / Ю. Діденко [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ukrpivden.com/view_story.php?sid=6025

13.286. Калениченко І. Б. Д. Грінченко у Херсоні / І. Калениченко // Літературно-краєзнавчі студії. Борис Грінченко: літературні розвідки, бібліографічні нариси [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.librari.kherson.ua/young/tavrica/grinchenko/grinchenko_1.htm

13.287. Климчук А. В'ячеслав Чорновіл: «Дай Боже нам любити Україну понад усе сьогодні» / А. Климчук // Молодіжна інформаційна спільнота. — 2011 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.soli.com.ua/2011/12/24

13.288. Козуб Т. «Кто против репрессий, встаньте!» / Т. Козуб [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://kr.ua/daily/060910/242419/>

13.289. Корогодський Р. Слово про В. Чорновола / Р. Корогодський [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.mobi/a/896898.html>

13.290. Кривдіна І. Б. Основні напрямки журналістської діяльності В'ячеслава Чорновола / І. Б. Кривдіна // Вісник Одеського національного політехнічного університету. — Одеса, 2004 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.rusnauka.com/SND/Istoria/1_krivdina.rtf.htm

13.291. Мотошина А. Валентина Чорновіл поділилася спогадами про рідного брата В'ячеслава Чорновола. Інтерв'ю. Унікальні фото / А. Мотошина // «Хай Вей». — 2011. — 27 квітня [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://h.ua/story/328103/>

13.292. Пам'яті В'ячеслава Чорновола. «Я хотів би ще раз прожити своє життя» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://molod-ruh.at.ua/index/ideolog_molodogo_rukhivcja/0-6

13.293. Політичний компас виборця 2002. Народний Рух України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://party.civicua.org/d0176187.htm>

13.294. Радіо Свобода. В Україні вшановують пам'ять В'ячеслава Чорновола 24 грудня 2012 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/articleprintview/24807486.html>

13.295. Фонд розвитку України. В'ячеслав Чорновіл [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://frua.com.ua/uk/personals/2-2010-05-03-15-13-39/32-2010-06-28-12-05-29.html>

13.296. Цепцура М. Стали известны причины смерти Вячеслава Черновола / М. Цепцура // Известия в Украине. — 2011 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.izvestia.com.ua/ru/article/12058/1/3>.

Додаток А

В'ячеслав Чорновіл в середині 60-х років XX ст.

*Тут і далі подано світлини з поточного архіву Миколаївської крайової організації Народного Руху України [2.41].

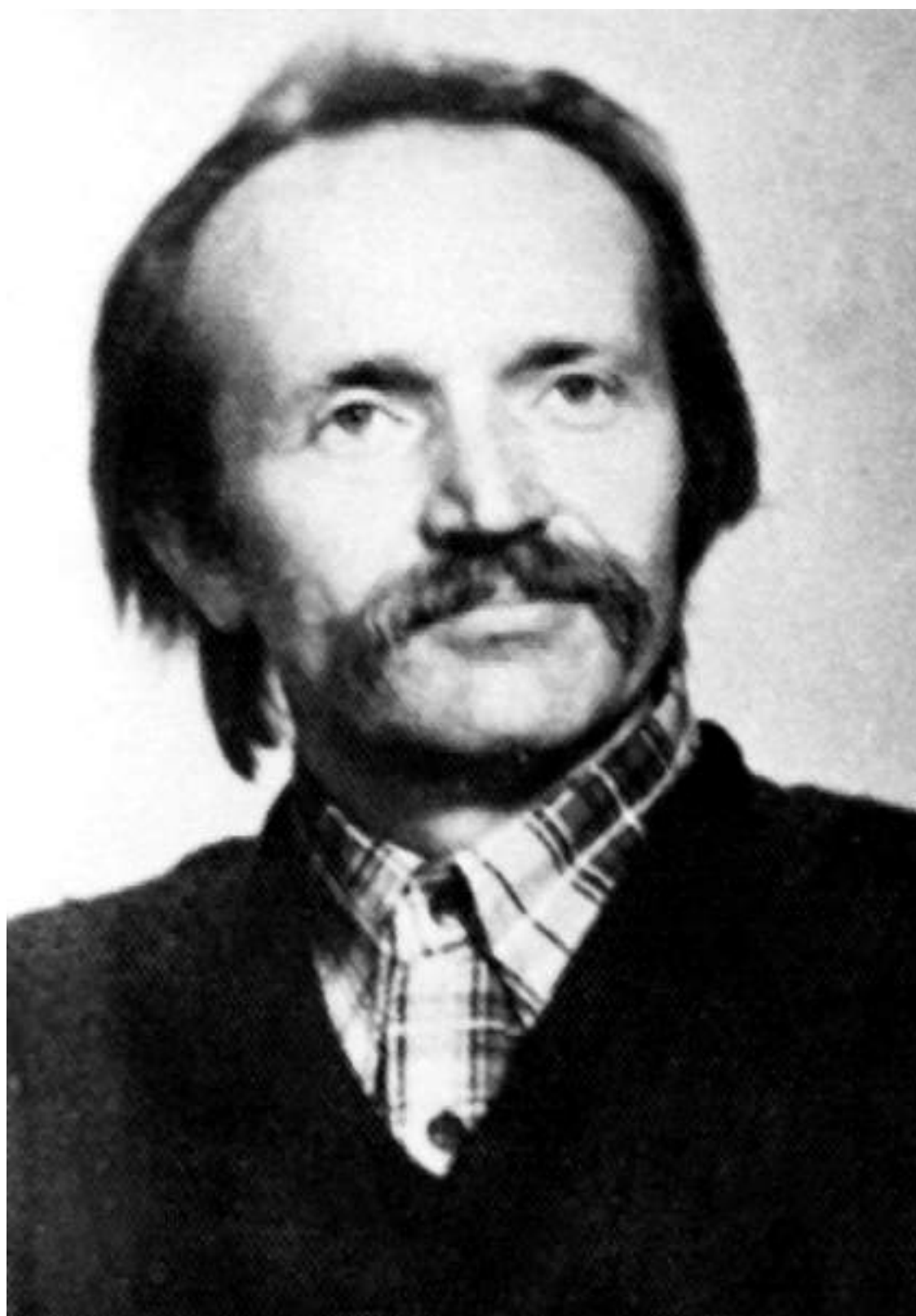
Додаток Б

Таким В'ячеслав Чорновіл вийшов з ув'язнення і відбув на заслання. 1976 р.

Додаток В

В'ячеслав Чорновіл у засланні в с. Чаппанда, Якутія

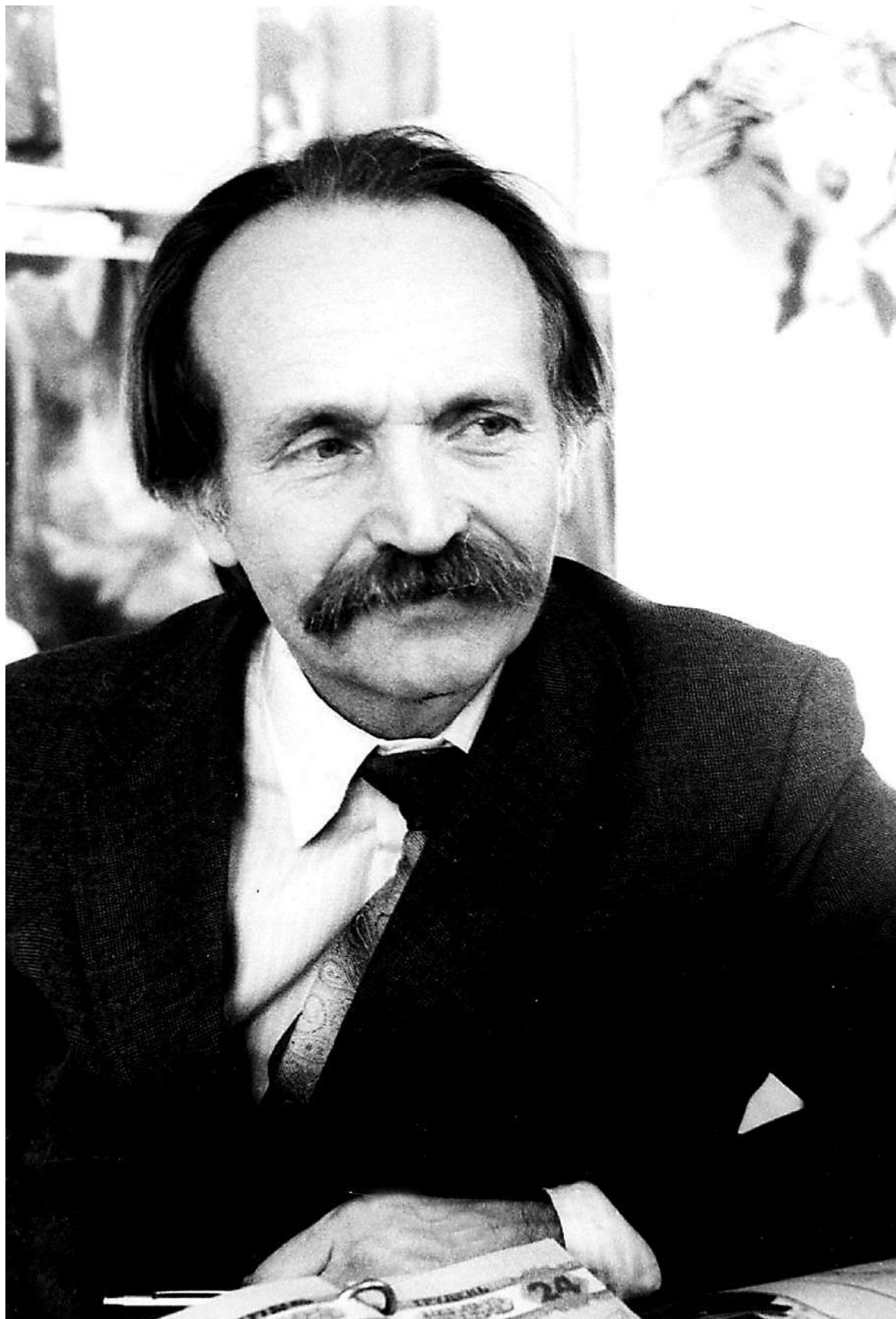
Додаток Д

Мордовський табір ЖХ – 385/3

Додаток Ж

У травні 1990 р. В'ячеслава Чорновола було обрано головою Львівської обласної Ради народних депутатів

Додаток 3

В. М. Чорновіл в робочому кабінеті голови Львівської обласної Ради народних депутатів (1991 р.)

Додаток Л

З інтерв'ю В. М. Чорновола газеті «Известия», 2 серпня 1991 року
(передвиборча листівка)

ВЯЧЕСЛАВ ЧОРНОВИЛ:

Давая согласие на пост президента Львівського обласного, я, конечно, понимал, что оказываю на себя тяжкий крест. Ситуация в регионе — сложнейшая. Общество раскололось, грани остры. Печаль «булвы» в руки человека, стоящего на крайних принципах — не оберешься бедами. Мне казалось, что в смогу удержать возжи, не дать ситуации выйти из-под контроля.

Коммунистическая оппозиция предсказала, что мы не придержимся и ста дней. Просчиталась. Говорю об этом без торжества. Я хорошо вижу все слабости новой власти, но кое-что нам удалось сделать. Это касалось прежде всего политических преобразований. Мы не думали их дипломатично охватить на шаг вперед Украины, но и не дали слишком разгореться. У нас утвердился реальный политический плюрализм. В составе областного Совета — представители десяти партий. Четко разграничили функции государственных и партийных органов, дав им, что последние не должны вмешиваться ни в государственные, ни в хозяйственные дела. Провели департизацию. Создали независимую прессу. Хотя и вижу, что некоторые из названных, дотянувшись до свободы, скатились до безмерного антикоммунизма.

Нам говорят: вы развили экономику. Чужая? За полтора года? Когда рынки управления хозяйством по-прежнему у центра? Да, спад идет по многим показателям. Но не потому, что мы — некомпетентная власть. Это общая беда для страны с ее разпадающимся народно-хозяйственным комплексом. Кстати, большинство из руководителей управлений областного центра работали в прежних структурах. Тогда были хороши, сейчас — плохи? Довольно, что мы не дорожим кадрами, выгоняем специалистов только потому, что они коммунисты. Я специально запросил данные: во Львове из 353 руководителей крупных предприятий сменилось за это время — по разным причинам — лишь 14.

Давайте без иллюзий. Да, но, своим убеждениям я антикоммунист. Не принимаю эту идеологию. Но никогда не унываю до того, чтобы видеть счеты с его сторонниками. Я всегда знал, что эта система обречена. И что нежду левявским перипетом ее истории и сталинским — прямая связь. Система должна была развалиться, исчезнуть, потому что она противоречива. Я только не знал, кончится ли все это при моей жизни. Ведь там, в концлагерях мы были на грани смерти. Умер же в лагере мой друг пост Василь Стус. Так что можно было и не думать. Довольно! И никогда не позволю обращаться к другим так, как обращались к нам.

Именно потому я отвергаю и левый экстремизм, не принимаю напад «ультра», которые, кстати, бесновато нас атакуют, говорят, что «демократы предали Украину», называют нас «пристутниками бюрократического режима» и призывают уйти от власти. Меня тревожат попытки возродить сегодня организации «бандеровщина» либо «сучковщина», хотя я с полным уважением отношусь к национально-освободительной борьбе на Западной Украине. Но есть в ней то, что принадлежит истории и не может быть оживлено. Хотит несправедливости!

На несправедливости нельзя ничего построить.

И последнее. Может быть, самая большая заслуга новой власти — нам удалось избежать межэтнический вражда.

Из интервью В. Чорновола
газете «Известия», 2 августа 1991 года.

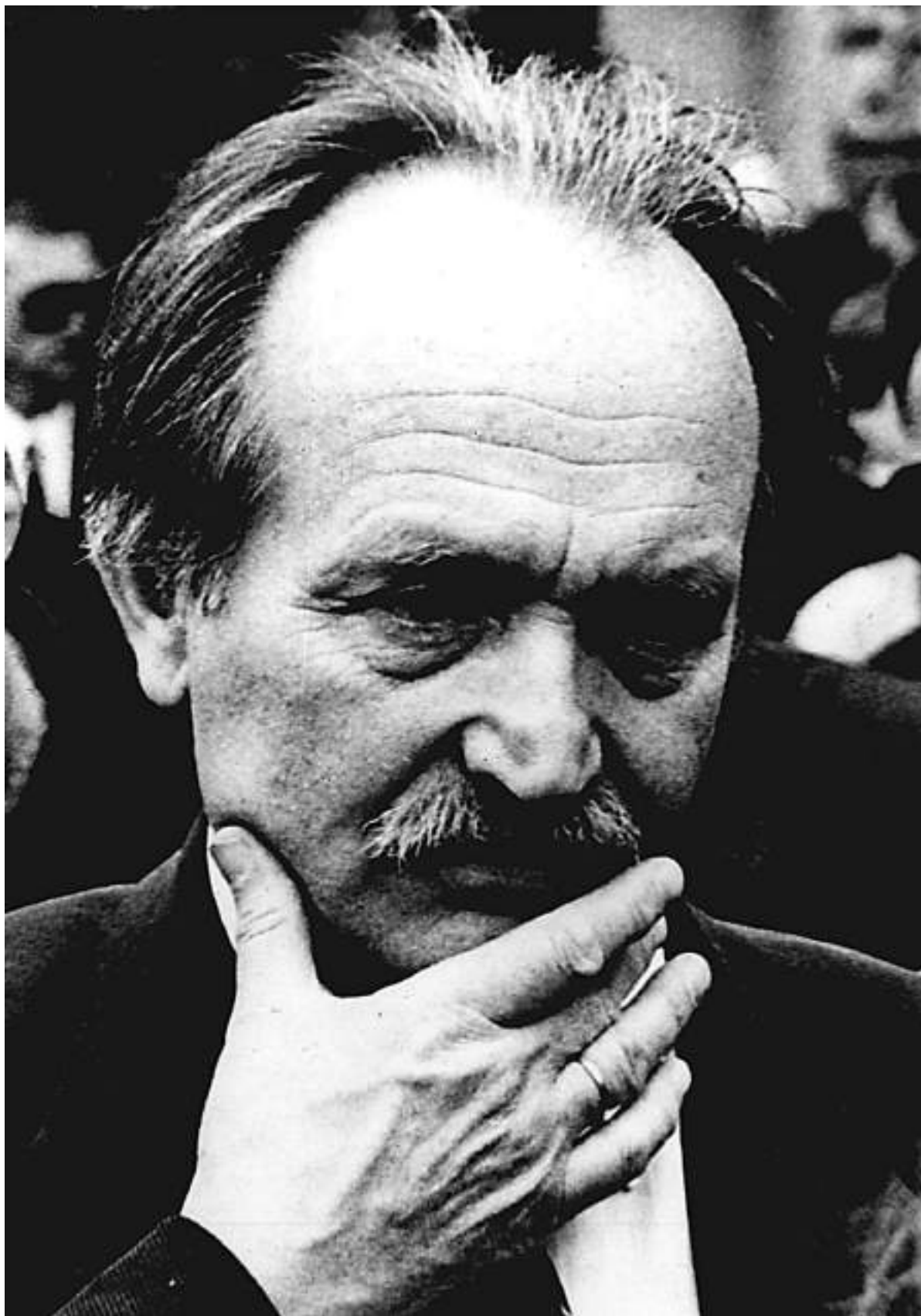
Додаток М

З трибуни Верховної Ради України виступає В. М. Чорновіл. 1997 р.

Додаток Н

Нелегкі роздуми з проблем державотворення в Україні...

Додаток П

Відкриття 23 серпня 2007 р. в Миколаєві пам'ятника В. М. Чорноволу
скульптора-миколаєвця Віктора Макушина в сквері нині імені
В. М. Чорновола

Додаток Р

Меморіальна дошка на будинку Миколаївської краєвої обласної організації Народного Руху, де він часто бував і брав участь в її діяльності

Додаток С

Пам'ятник В. М. Чорноволу у Львові, відкритий у 1992 році, скульптори – Л. Штернштейн, Ю. Шмуклер, архітектор – В. Пліхівський*

*Фотосвітлина авторки – Г. С. Побережець

Додаток Т

В. М. Чорновіл – кандидат у президенти України під час візиту до
м. Миколаєва*

*Фотосвітлина з Держархіву Миколаївської області [2.40].

Додаток Ч

Результати виборів Президента України в 1991 р., у розрізі регіонів
республіки*

1. Кримська АРСР

ПІБ	абс.	%
Кравчук Л. М.	587,615	56,68
Лук'яненко Л. Г.	19,974	1,93
Чорновіл В. М.	83,259	8,03

2. Вінницька

ПІБ	абс.	%
Кравчук Л. М.	941,623	72,34
Лук'яненко Л. Г.	42,381	3,26
Чорновіл В. М.	237,057	18,21

3. Волинська

ПІБ	абс.	%
Кравчук Л. М.	367,249	51,66
Лук'яненко Л. Г.	63,270	8,90
Чорновіл В. М.	223,120	31,39

4. Дніпропетровська

ПІБ	абс.	%
Кравчук Л. М.	1,642015	69,74
Лук'яненко Л. Г.	58,111	2,47
Чорновіл В. М.	427351	18,15

5. Донецька

ПІБ	абс.	%
Кравчук Л. М.	2,111387	71,47
Лук'яненко Л. Г.	92,015	3,11
Чорновіл В. М.	283,338	9,59

6. Житомирська

ПІБ	абс.	%
Кравчук Л. М.	776,256	77,59
Лук'яненко Л. Г.	32,966	3,30
Чорновіл В. М.	139,800	13,97

7. Закарпатська

ПІБ	абс.	%
Кравчук Л. М.	412241	58,03
Лук'яненко Л. Г.	35388	4,98
Чорновіл В. М.	195,963	27,58

Додаток Ч – 2

8. Запорізька

ПІБ	абс.	%
Кравчук Л. М.	936751	74,73
Лук'яненко Л. Г.	38,435	3,07
Чорновіл В. М.	162,713	12,98

9. Івано-Франківська

ПІБ	абс.	%
Кравчук Л. М.	133,612	13,70
Лук'яненко Л. Г.	115,227	11,81
Чорновіл В. М.	654,585	67,10

10. Київська

ПІБ	абс.	%
Кравчук Л. М.	830901	65,99
Лук'яненко Л. Г.	70,723	5,62
Чорновіл В. М.	267,298	21,23

11. Кіровоградська

ПІБ	абс.	%
Кравчук Л. М.	608397	74,77
Лук'яненко Л. Г.	28,825	3,54
Чорновіл В. М.	126,495	15,55

12. Луганська

ПІБ	абс.	%
Кравчук Л. М.	1282939	76,23
Лук'яненко Л. Г.	33745	2,01
Чорновіл В. М.	167219	9,94

13. Львівська

ПІБ	абс.	%
Кравчук Л. М.	220,301	11,50
Лук'яненко Л. Г.	90,076	4,70
Чорновіл В. М.	1452993	75,86

14. Миколаївська

ПІБ	абс.	%
Кравчук Л. М.	592113	72,33
Лук'яненко Л. Г.	18,541	2,25
Чорновіл В. М.	123274	15,06

Додаток Ч – 3

15. Одеська

ПІБ	абс.	%
Кравчук Л. М.	999558	70,69
Лук'яненко Л. Г.	39,171	2,77
Чорновіл В. М.	181,418	12,83

16. Полтавська

ПІБ	абс.	%
Кравчук Л. М.	905555	75,05
Лук'яненко Л. Г.	50750	4,21
Чорновіл В. М.	164,478	13,63

17. Рівненська

ПІБ	абс.	%
Кравчук Л. М.	401,591	53,07
Лук'яненко Л. Г.	101,271	13,38
Чорновіл В. М.	194,143	25,65

18. Сумська

ПІБ	абс.	%
Кравчук Л. М.	686,348	72,35
Лук'яненко Л. Г.	36,843	3,88
Чорновіл В. М.	139,746	14,73

19. Тернопільська

ПІБ	абс.	%
Кравчук Л. М.	140421	16,79
Лук'яненко Л. Г.	163,967	19,60
Чорновіл В. М.	480473	57,45

20. Харківська

ПІБ	абс.	%
Кравчук Л. М.	1095191	60,85
Лук'яненко Л. Г.	37397	2,08
Чорновіл В. М.	353839	19,66

21. Херсонська

ПІБ	абс.	%
Кравчук Л. М.	529,388	70,23
Лук'яненко Л. Г.	16798	2,23
Чорновіл В. М.	136,698	18,13

Додаток Ч – 4

22. Хмельницька

ПІБ	абс.	%
Кравчук Л. М.	799052	75,46
Лук'яненко Л. Г.	34376	3,25
Чорновіл В. М.	163,037	15,40

23. Черкаська

ПІБ	абс.	%
Кравчук Л. М.	699088	67,14
Лук'яненко Л. Г.	20379	1,96
Чорновіл В. М.	260632	25,03

24. Чернівецька

ПІБ	абс.	%
Кравчук Л. М.	255427	43,56
Лук'яненко Л. Г.	25775	4,40
Чорновіл В. М.	250222	42,67

25. Чернігівська

ПІБ	абс.	%
Кравчук Л. М.	718948	74,15
Лук'яненко Л. Г.	64,823	6,69
Чорновіл В. М.	119,628	12,34

26. м. Київ

ПІБ	абс.	%
Кравчук Л. М.	862513	56,13
Лук'яненко Л. Г.	97,801	6,36
Чорновіл В. М.	410553	26,72

27. м. Севастополь

ПІБ	абс.	%
Кравчук Л. М.	107 001	54,68
Лук'яненко Л. Г.	3 528	1,80
Чорновіл В. М.	21 395	10,93

Всього по Україні:

ПІБ	абс.	%
Кравчук Л. М.	19 643 481	61,59
Лук'яненко Л. Г.	1 432 556	4,49
Чорновіл В. М.	7 420 727	23,27

*Результати виборів Президента України в 1991 р. в розрізі областей України [2.21, арк. 9–15].